

J. ADAMSON

A-222.

AJALUGU GÜMNAASIUMILE

I

GÜMNAASIUMI
HUMANITAARHARU
I KLASSI KURSUS

25056

KIRJASTUS OSAÜHING „LOODUS“
TARTU 1938 TALLINN

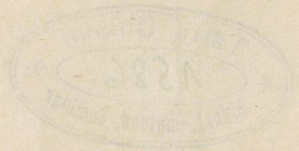
J. ADAMSON

AJALUGU
GÜMNAASITUMME

2

Tartu Riikliku Olikooli
Raamatukogu
60288

A-10977

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu, 1938.

Eessõna.

Koolireform tõi põhjaliku muutuse meie ühtluskooli struktuuri. Vastavalt uuele koolistruktuurile ja kehtivale ajaloo õppekavale jaguneb ajaloo õpetamine kahte kontsentrissse — esimene kontsenter progümnaasiumis ja reaalkoolis, teine aga gümnaasiumis. Ajaloo-ainestiku jaotamine kahte kontsentrissse võib sündida mitmesugusel kujul. Kõige enam on levinud ning ka kõige otstarbekohasem tahab olla see ainestiku jaotus, mis rõhutab poliitilise ajaloo ülekaalu keskkoolis ja kultuuriajaloo ülekaalu gümnaasiumis. Autor pooldab seda seisukohta ning on vastavalt sellele püüdnud materjali selekteerida.

Teiseks on meil tegemist ühtluskooli kõrgema astmega, nimelt gümnaasiumiga, mille õpilased on ülemineku-ajajärgust välja jõudnud. Seepärast on siin abstraktsete mõttekäikude arendamine täiesti jõukohane ning huvipakkuv. Siin osutub paratamatuks käsitleda ajalugu geneetiliselt ja sünteetiliselt, juhtides seejuures erilist tähelepanu neile sündmusile ja olustiku nähtusile, mis on tarvilikud ajaloo-protsessist ja nüüdisaja olusuhetest ning eluvormidest arusaamiseks. Seejuures tuleb ajaloo-protsessi eriharusid (poliitiline, sotsiaalmajanduslik ja vaimne elu) võtta seotult, s. t. nende vastastikuse mõjutamise seisukohalt, et viia õpilasi ajaloo-protsessi süvendatud mõistmisele. Sellelt seisukohalt püüdsin käsitleda nii üld- kui ka kodumaa ajalugu.

Kolmandaks võib õppekursusse kuuluva materjali selekteerimine teha mõnesuguseid raskusi õpetajaile (ja ka autorile), sest ajaloo kursuse käsitlemine kahes kontsentris sünnib meil esmakordselt. Sisuliselt võib õppekursus lõpliku kuju omandada vaid mõningate tarvilikkude kogemuste saavutamisel tegelikus õppetöös. Raskusi tekitas autorile veel asjaolu, et gümnaasiumi I klass töötab ühtedes koolides kahe, teistes aga kolme nädalatunniga. Autor on püüdnud siin mõlemaid rahuldada, kasutades kahesugust kirja ja andes iga ajajärgu käsitluses rohkelt alajaotusi, et õpetajal oleks tarvilik vabadas aine valikul ja käsitlusel. Kui käesolev õpperaamat materjali hulgalt enam annab, kui see vahest tarvilik 2 nädalatunni juures, siis võib, autori arvates, kursust lühendada Vana-Idamaa ja keskaja arvel, kuid tehes seejuures tarvilikud üldistused. Käesoleva õpperaamatu alusel töötamine kahe nädalatunni juures ei tohiks raskusi tekitada ka seepärast, et õpperaamat sisaldab tarvilisel määral materjali, millega õpilased on tutvunud juba keskkooli esimeses klassis.

Käesoleva õpperaamatu koostamisel püüdsin arvestada meie aja didaktilis-metoodilisi põhinõudeid ja õpilaste arenemisastet ning kehtivaid ajaloo õppekavu ja HM-i Kooliosakonna ajalookomisjoni ajaloo õppekava projekti. Muutmissoovidest aine valiku ja käsitluslaadi suhtes palun lugupeetud õpetajaid mulle lahkesti teatada aadressil: Tartu II Gümnaasium, Riia t. 30.

J. Adamson.

ÜLDAJALUGU.

Sissejuhatus.

1. Põhimõisted.

Ajaloo mõiste ja liigitus. Aeg voolab järjekindlalt ning tähelepanematult. Ühes ajaga muutub meiegi elu. Rahvaste ja inimsoo elu pakub meie päevil hoopis teissugust pilti kui sajandeid tagasi. Elu muutumine toimub aegamööda, arenevas suunas. Noorem põlv õpib vanemalt ja täiendab seda, mis ta on õppinud oma eelkäijailt. Nii kestab see igavesti. Põllumees põllul, kaupmees oma äris, töoline vabrikus ja kõigi teiste elukutsete esindajad kasutavad eelmiste põlvete töö tulemusi. Riik, teadus, kunst, kirjandus, usund, tehnika, kiri, keel, kumbed, — see kõik on sajandeid kestnud ajaloolise arengu vili. Seepärast peame tundma minevikku, kui tahame mõista olevikku. Ajaloo ülesanne seisabki selles, et näidata meile, kuidas on arenenud üksikute rahvaste ning kogu inimsoo elu sajandite ja aastatuhandete jooksul, kord-korralt muutudes ja täienes.

Ajalooline arenemine jaguneb sisuliselt kaheks põhiharuks: poliitiline ja kultuuriajalugu. Poliitilise¹ ajaloo alla kuuluvad riikide tekkimine, riigikord, sõjad, rahvusvahelised lepingud, liidud jne. Seega käsitleb poliitiline ajalugu rahvaste välist saatust ja eluvorme. Kultuuriajalugu on sisult mitmekesisem ning tihedam. Tema alla kuuluvad kõik materiaalsed ja vaimsed varad, mis inimesed on loonud aegade kestel oma elu õilistamiseks ja mis moodustavad kogusummas kultuuri. Nii kuuluvad kultuuriajaloo alla: ühiskondlik-majanduslik elu (põllundus, tööstus ja kaubandus), kirjandus, kunst, teadus, usund jne.

¹ Kreeka k. polis — linn, riik.

Selle järgi, millist inimese tegevust käsitletakse, jaguneb kultuuri-ajalugu omakorda: usundiajalooks, kirjandus- ja majandusajalooks, kunstiajalooks jne. Poliitiline, majanduslik ja sotsiaalne areng ning vaimsed liikumised ei esine ajaloos lahus, vaid mõjutavad vastastikku üksteist. Näit. kasulike tingimustega kaubaleping, mille on sõlminud riik ühe või teise välisriigiga, mõjub positiivselt oma maa kaubandusse ja tööstusse, ja selle tulemuseks on rahva rikkuse kasvamine. Viimane ei jäta aga mõju avaldamata rahva haridusse, kirjandusse, kunsti jne.

Ajaloolist minevikku tundma õppides ei tohi me piirduda ainult oma rahva ajalooaga, sest ükski rahvas pole oma praeguse kultuuritasemeni jõudnud omal jõul. Kõik rahvad sajandite kestel on laenanud kultuurivarasid teistelt, neid ümber töötades ja omapärastades. Nii on Põhja-Euroopa rahvad, nende hulgas ka eestlased, palju omandanud lääne-eurooplasilt, nood aga roomlasilt, roomlased kreeklasilt, viimased aga vana-idamaa rahvailt. Seega on oleviku elu seotud vana-aja kultuurirahvastega, kes elasid Niiluse, Eufraati ja Tigrise jõgikondades.

Mainitud jõgikondades kujunes kultuur, kõrgem kultuur, mis ulatus üle lihtsast elu materiaalsete tarvete rahuldamisest loodusvarade kasutamise kaudu. Siin kujunes kindel riiklik ning ühiskondlik kord, tekkisid linnad, arenesid käsitöö ja kaubandus, kiri, teadus jne.

Järgneva ajaloolise arenemise astme moodustab euroopa kultuur, mis on seotud hommikumaa kultuuriga. Viimasega õieti algabki meie ajalugu.

Kõigi nende rahvaste ajalugu, kes meie kultuuri arengus on kaasa mõjunud, nimetatakse üld- ehk maailma-ajalooks¹. Samal ajal käsitleb eri- ehk spetsiaalajalugu ühe rahva, linna, seisuse, kihi jne. ajalugu.

Esimesi haritud ning ajaloolisi rahvaid olid egiptlased ja babüloomlased, kellede vanimad ajaloo kirjalikud andmed on pärit ajast 4000—3000 a. e. Kr. Seega haarab maailma-ajalugu ligi 5000 aastat, mis jaotatakse ajalisel nelja eri ajajärku: vanaaeg, kestab Lääne-Rooma riigi langemiseni (476 p. Kr.), kesk-aeg — Ameerika avastamiseni (1492), uusaeg — Viini kongressini (1815), ja kõige uuem aeg — käesoleva ajani.

Esiajaloolise aja mõiste. Ajaloo allikad. Kui ajalooteadlane tahab üksiku rahva või kogu inimsoo ajalugu uurida, siis

---

¹ Kõigi meie kultuuri arengut mõjutanud rahvaste ajalugu gümnaasiumikursus ei käsitle.

pöördub ta ajalooliste mälestiste ehk allikate poole, s. t. ta otsib igasuguseid teatmeid ja jälgi, mis heidavad valgust ajaloolisse minevikku. Tähtsamad ajalooallikad on kirjalikud allikad, s. t. kõik see, mis varem elanud inimeste poolt on kirja pandud ja mis on säilinud käesoleva ajani (näit. raamatud, seadused, ajalehed, memuaarid jne.). Nende põhjal saame kõige täielisema pildi inimeste elust-olust, s. o. kõigest sellest, mis nad mõtlesid ja taotlesid, kuidas elasid ja teotsesid.

Inimsugu elas kaua enne seda, kui ilmusid esimesed kirjalikud andmed, mis valgustavad üksikute rahvaste ajaloolist minevikku. Mainitud kaugema mineviku, esiajaloolise aja kohta on meil andmeid võrdlemisi vähe. Me peame rahulduma peamiselt nende andmetega, mis meile pakub esiajalooline arheoloogia. Esiajaloolise aja tähtsamaiks allikaiks osutuvad esemälestised, näit. ehitised, sõja-, töö- ja majariistad, ehted jne., sest nad on peaaegu ainukesed allikad, mis valgustavad mainitud aja inimeste elu. Neid saadakse väljakaevamise teel ja hoitakse muuseumides.

Vanemaid aegu aitavad valgustada veel suulised allikad (traditsioon), nagu kangelaslood, muinasjutud, ajaloolised anekdoodid ja muud rahva mälus säilinud teated. Kui inimesed kirjutamist veel ei tundnud, andsid nad jutustusi oma aja sündmusist edasi suuliselt. Vanemad jutustasid nooremaile ja need omakorda edasi. Neist jutustusist kujunesid aegamööda näit. kangelaslood („Kalevipoeg“). Mainitud ajalooallikaist saadud teated on ebatäpsed, mispärast nende põhjal on võimatu teha kindlaid järeldusi rahvaste mineviku ning möödunud aegade elu kohta.

2. Esiaeg.

Esimesed inimesed. Kultuuri alged. On raske kindlaks määrata, kui kaugele minevikku ulatub inimsoo eluiga. Ometi on geoloogiliste ja arheoloogiliste väljakaevamiste põhjal enam-vähem selge, et Euroopas ja Aasias on mitmekümne tuhande aasta kestel leidunud inimelanikke. Ameerikas on asustus noorem kui Vana-Maailmas, ja arvatavasti on inimesed sinna asunud Aasiast.

Vanimad kindlad tunnusmärgid inimesest kuuluvad jääaega ja selle soojemaisse vaheperioodidesse. Teatavasti erines selleaegne ilmastu tunduvalt praegusest, aga samuti ka taimestik ja loomastik. Loomist elasid sel ajal Euroopas näit. hiiglamastodon, mammut, koopalõvi ja -karu, metshobune jt. praegu meie maailma-jaos mitteesinevad loomad. Samuti erinesid diluviaalsed, jääaeg-

sed Euroopa inimelanikud rohkem või vähem praegusist. Väga suur on see erinevus nn. neandertali tõu juures. Seda tõugu inimest iseloomustavad madal ning tahakalduv laup, tugevasti esiletõusvad kulmud ja suured silmaavad, vähearenenud lõug ja võimsad hambad. Nimi „neandertali tõug“ on tekkinud sellest, et esmakordselt leiti sellise ürginimese luustiku jäänuseid Neandertalis, Düsseldorfis juures (möödunud sajandi keskpaiku).

1. joonis. Neandertali inimene. Austraallane. Nüüdisaja Euroopa inimese tüüp.

Hiljem on kirjeldatud inimitüübi jäänuseid leitud mujaltki Lääne-Euroopast, Balkanilt ja isegi Aasiast ja Aafrikast, ses suhtes võrdlemisi vähe läbiuuritud maailmajagudest.

Jääaja lõpu poole esineb veel teisi inimitõuge, kes palju vähem erinevad nüüdisaegseist. Kõige tuntum on nn. Crô-Magnoni rass, kelle jälgi on leitud peamiselt Lõuna-Prantsusmaal, Hispaanias ja Rivas. Nende kõrval on leitud Hispaanias ja Rivas veel jälgi mingist negriidsest (negrisarnasest, nn. grimaldi rassist) tõust. Küsimus, kuidas neist jääaegseist inimitõugudest kujunesid ajaloo jooksul meile tuntud rahvad, pole veel leidnud rahuldavat vastust.

Juba diluviaalse inimese juures kohtame esimesi jälgi inimlikust kultuurist. Inimene on teinud üsna varakult kaks ülitähtsat leiutist — on hakanud kasutama lihtsaid riistu (olgu siis selleks kas või ainult puutüügas mõne looma mahalöömiseks või kivi temale viskamiseks) ja on enda teenistusse rakendanud tule. Eriti tule kasutamise tõusis inimene selgesti kõrgemale teistest olendeist.

Küllalt on loomi, kes ehitavad endile kunstlikke elamuid ja koguvad toidutagavara. Loomad võivad luua isegi ühiskondi rangelt läbiviitud töö-

jaotusega, mõned sipelgad harrastavad isegi teatud mõttes põllutööd ja karjandust, hoolitsedes teatud seente kasvamise eest ja kasutades lehetäisid lüpsilehmadena, kuid ükski loom ei oska tuld teha.

Tule tähtsus kultuurilisele arengule on võrratu suur — ilma temata poleks inimene iial õppinud kasutama metalle ja oleks jäänud alatiseks edasi elama kiviaega.

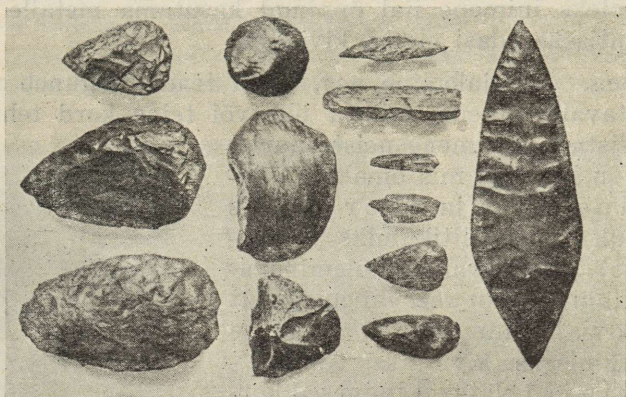
Kiviaeg. Esiajalooline aeg, nagu teada, jaguneb vastavalt iseloomustavaile aineile, millest üks või teine kord tehti relvad ja tarberiistad. Esimene neist suurist ajastuist on kiviaeg, mis omakorda jaguneb vanemaks ja nooremaks kiviajaks (paleoliitikumiks ja neoliitikumiks). Nendevahelist ülemineku-aega, mis kannab osalt veel vanema, osalt noorema kiviaja tunnuseid, nimetatakse vahel keskmiseks kiviajaks. Vanemal kiviajal elatusid inimesed korjamisest, küttimisest ja kalastamisest, tundsid juba tuld, kasutasid lihvimata kiviriistu (talbu, kiile, kirveid, odaotsi) ja ajastu lõpu poole ka luust tarberiistu (nagu nuge, nõelu, harpuune, noole- ja odaotsi jm.). Kohati töödeldi luuriistu väga kaunilt ja peenelt. On leitud näit. luunõelu, mis tundub ületavad ajaloolise aja omi kuni renessansini. Roomlastel näit. polnud nii kaunilt töödeldud nõelu, kui neid leidis kiviaja lõpul. Rõivastuti loomanahkadesse, ehiti endid keedega ja võrudega, mis tehtud loomahambaist, -kihvadest ja konnakarpi-dest. Sellest ajast on pärit väga realistlikke jooniseid ja maale.

Nooremal kiviajal, mis geoloogiliselt kuulub juba meie olevikku, s. o. alluuviumi, jääajale järgnenud perioodi, näeme mitmesuguseid muutusi inimeste elus. Senistele elatusviisidele on tulnud lisaks karjakasvatus ja põlluharimine. Kiviriistade vormid on peenenenud ja otstarbekohasemaks muutunud ja neid lihvitakse nüüd. Ka esineb nüüd uusi tarberiistade liike, näit. kivist saage ja mõõku. On leiutatud pottsepatöö ja kangakudumine. Kunstis on aga realistlik suund enam ja enam pidanud taganema, aset andes ornamentaalsele stiliseerimisele ja skematiseerimisele.

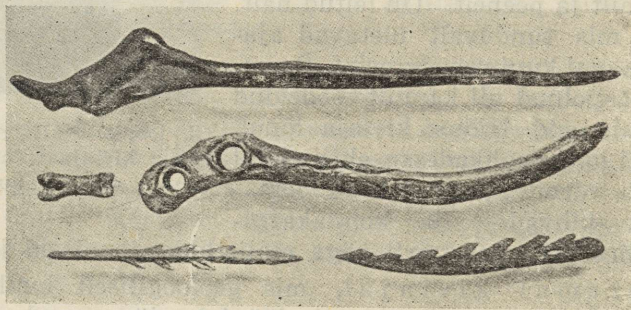
2. joonis. Naisfiguur vanemast kiviajast (nn. Willendorfi Venus).

Pronksi- ja rauaaeg. Väga tunduvalt mõjutas inimsoo aine-
list kultuuri metallide tundmaõppimine ja nende ümbertöö-
tamine, kuigi see mõju ei avaldunud kohe suures ulatuses. Esi-

3. joonis. Peekiilud, kõvasid, nuga ja nooleotsad,
loorberilehetäoline odaots vanemast kiviajast.

mesed metallid, mida inimene kasutas ehteasjade ja tööriistade
valmistamiseks, olid kuld ja vask, sest neid metalle leidis saged-

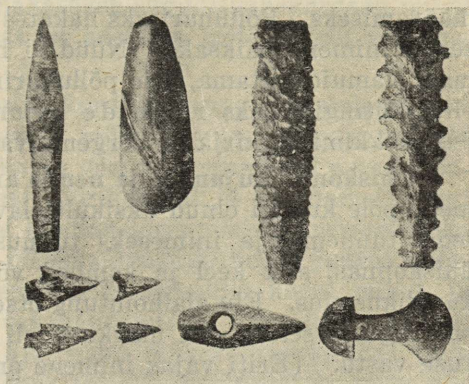

4. joonis. Mõök ja vile, juhikepp, all kaks harpuuni.

damini kui teisi puhtal kujul maapõues. Esiailgu ei sulatatud
vaske, vaid temast taoti riistad nagu kivistki. Kuid peagi siir-
duti vase sulatamisele ja riistade valamisele kivist malli abil.
Kulda leidis ainult väikeses kvantumeis maapinnas ja vase peh-
muse tõttu ei saanud temast kuigi häid terariistu. Seepärast oli

suure tähtsusega pronksi, s. o. vase ja tina segu leiutamine. Kuidas ja millal see juhtus, jääb arvatavasti igavesti mõistatuseks. Euroopas hakati pronksi kasutama umbes 2000 a. e. Kr. Kuid Väike-Aasias ja Egiptuses tunti seda märksa varem. Pronksasjade vormid tegid ajastu kestes kaunis suuri edusamme. Pronksiajale on iseloomustav üsna levinud kaubandus. Seda näitavad juba pronksnõude leiud neilt mailt, kus inglistina või sea-tina pole maapõues.

Kaugelt suuremal määral kui pronks mõjutas raud inimeste kultuurielu ja selle suunda. Kuigi rauda leidub palju rohkem kui vaske ja tina, tegi tema levimisele suuri raskusi keerukas saamise- ja ümbertöötamise-protsess. Seepärast valmistati kogu vana-aja kestel raudast ainult relvi ja terariistu; luksusasjad ja mitmesugused nõud ja muud majatarbed tehti aga pronksist.

5. joonis. Üleval odaots ja kaks kivi-saagi. All odaotsad ja auguga kirved.

Majandusvormid. Alguses elatus inimene korjamisest, süües mitmesuguseid taimeriigi saadusi, aga ka tõuke, tigused, ussikesi. Korjamise perioodile järgnes küttimise- ja kalastamise-ajastu, kuigi ka korjamise kaudu ikka veel teatud määral elatist hangiti. Ja hivoõtted olid, nagu meie teame, väga mitmesugused. Loomade liha läks toiduks. Hiljem hakati kinnipüütud loomi elusalt hoidma selleks ehitatud aedades ja järk-järgult tapma. Ühtlasi hakati hoolitsema kinnipüütud loomade eest. Nii muutus inimene karjakasvatajaks. Koduloomad harjusid inimestega ja kodustusid. Esiailgu peeti koduloomi ainult liha pärast (koer välja arvatud), kuid aegade jooksul tuli inimene ka võrdlemisi ebaloomulikule loomade piima toiduks tarvitamisele.

Nagu karjakasvatamine küttimisest, nii arenes põlluharimine korjamisest. Viljakasvatamise mõttele tuldi arvatavasti, kui märgati mahapillatud terade idanemist. Tõenäoliselt tegid inimesed mitmeidki eksisamme, enne kui nad õppisid

õiget külviaega kindlaks määrama ja põllupinda kasvava vilja jaoks kohedaks tegema. Kas inimene põlluharimise või karjakasvatamise varem leiuas, pole täiesti selge. On väga võimalik, et ühes kohas üks, teisel teine majandusvorm varem tarvitusele tuli. Uued elatusviisid, karjakasvatamine ja põlluharimine andsid tugeva tõuke teaduse arenemisele. Karjakasvatajad ühelt rohumaalt teisele liikudes hakkasid tähtede seisu vaatlema liiklemismissuuna kindlakstegegemiseks, samuti õppisid põlluharijad taeva koha de liikumist jälgima soodsaima külviaja kindlaksmääramiseks. Põlluharijaks hakates muutus seni nomaadina elutsenud inimene paiksaks. Nüüd ei hakanud ta ainult korralikuid elamuid ehitama, vaid põlluharimisest tingitud paigalelamine oli põhitingimuseks riikide kujunemisel, tööstuse ja kaubanduse tekkimisel, kirja ja kõrgema vaimse kultuuri arengul.

Ühiskonna kujundid ja nende areng. Isa- ja emaõigus. Inimene pole kunagi olnud üksikult elav olend. Inimene, nagu meie teda tunneme ja inimeseks tunnustame, võis kujuneda ainult ühiskonnas, sest keel ja kombed võivad tekkida ainuüksi ühiskondlikus elus. Elu alalhoitung otse sundis inimest otsima teiste omasuguste seltsi, sest üksikuna oli inimene liiga kaitsetu ümberruse vastu. (Eriti vajab inimene omasuguste seltsi oma, loomadega võrreldes, väga pikas kasvueas.) Igatahes olid juba väga varakult inimesed ühinenud, et ühisel jõul saavutada seda, milleks iga üksiku jõud on puudulik. Seega oli juba siis ühiskondliku elu põhitoeks ühiskondlik töö, mida juhib kõigi, s. t. ühiskondlik tahe.

Algastmel olid inimeste ühiskondlikud ühikud vähearenenud ja korraldamatud salkkonnad. Salkkonda hoidsid koos endakaitse ja toiduhankimine. Nad elasid ilma kindla ülemata ja kõrgemate aadeteta. Samuti puudus kindlam ja püsivam perekonnaelu. Täiesti ilma sisemise organisatsioonita polnud salkkond siiski. Kõigepealt tingis salkkonna liikmete vanus nende loomuliku erinevuse, sest vanemad, elukogenenumad ja tugevamad liikmed hakkasid loomulikult etendama mõõduandvat osa ja eriti osavad või võimsad neist tõusid juhtideks, ilma et neid keegi oleks valinud või kinnitanud sellele kohale. Tööjootuse algeidki leiame juba ürginimese juures: eelkõige jäi meeste osaks selline hädaohtlik tegevus nagu jaht ja sõjapidamine, naise omaks jäid aga kodused tööd. Mitmel pool näeme mehi kalduvat ka põllutööd naiste ja orjade hooleks jätma.

Edaspidisel arenemisel tekib igal pool vaade, et abielu õdede ja vendade, laste ja nende ema ja ema poolt sugulaste vahel

on keelatud. Küll aga tohivad lapsed abielluda isa ja isa poolt sugulastega. Sugulust isa joonel nagu pole üldse veel mõistetud. Sellist ajajärku nimetatakse *emaõiguse* (matriarhaadi) ajaks. Lapsed pärivad nime, eraomandi ja sugukondlikud õigused ainult emalt ja sugulusvahekordi ja sellega seotud õigusi ja kohustusi arvatakse ainult ema sugulusjoones.

Kuid *emaõiguse* kõrval esineb ka üsna varakult *isaõigus* (patriarhaat), mis kultuuri tõustes muutub domineerivaks. *Isaõiguse* maksimahakkamisega hakatakse sugulusvahekordade puhul arvestama sugulust isa joones ja keelama laste abielu sugulastega isa joones.

Emaoiguslik või *isaõiguslik* kord ei pruugi tähendada veel naiste- või meestevalitsust teatud rahva juures, viimase nii või teisiti kujunemisel mängisid kaasa veel mitmesugused muud asjaolud. Juhiks saada oli eeldusi jõurikkamal ja kavalamal, kuigi teisalt hakati suguluse mõiste kindlakskujunemisel arvestama ka sugulussidemeid. Läbilõikes oli *emaoigusliku* korra juures naise võim perekonnas siiski suurem kui *isaõigusliku* korra puhul, ja naisel oli rohkem eeldusi juhi osa etendamiseks suguvõsas. Kohati kujunes patriarhaalse korra ajal naise olukord perekonnas väga õigusetuks, perekonnaisa valitses täiesti oma naise ja laste üle, koheldes neid otse kui oma pärisomandit.

Kindlama organisatsioonita salkkonna asendas suguluskujutuste järgi korraldatud *suguvõsa*. Suguvõsad, elades esmalt iseseisvat elu, ühinesid aegade kestel ühiste ürituste otstarbel suuremaiks liitudeks — *suguharudeks*. Viimaste ühinemisest tekkisid *riigid*.

Usund. Esiajalooline inimene tundis end võrdlemisi abituna looduses. Ta elu oli palju kindlusetum kui meie oma loodusejõudude suhtes, tema teadmised ajas ja ruumis ei ulatunud kaugele, kõikjal ümbritsesid teda salapärased asjad. Ta vaatles asju oma isiku seisukohalt, arvas, et nad samuti tunnevad ja toimivad kui tema, aetas neisse oma elu. Asjade ja loodusenähtustega hästi läbisaamiseks tuli neid austada. Ja ürginimene austaski nähtava maailma esemeid, asju. Sellist esemete austamist nimetatakse *fetišismiks*. Rööbiti fetišismiga on ürginimesele omane *animism*, maailmavaade, et kõik esemed on teadlikud ja hingetatud.

Kui ürginimeste ühiskondlik elu kindlama organisatsiooni omandas ja majanduslik elu diferentseerus, kindlaises erivormidesse arenes, siis hakati eriti ja eeskätt austama suuri looduse-

nähtusi, mil otsustav mõju elatisehankimisse (nagu taevast, päikest, äikest, viljakandvat maad, maapõuevarasid). Nende looduse-nähtuste vaimud muutuvad palju tähtsamaiks teistest, neist kujunevad täpsed ning kindlad kujutlused, nad saavad jumalaks. Tekib polüteism ehk paljujukumalalausund. Teisalt hakatakse austama ka suguvõsa surnud esivanemaid ja kangelasi, kellelt loodeti samuti suguvõsa elu ja hüvede kaitset. Et surnud inimesed võivad elavaile taasilmuda unenägudes, siis arvati, et nad polegi surnud, vaid üle läinud mingisse teise olemisviisi, kus nad on aina vägevamaks muutunud. Väga laialt levis arvamine, et suguvõsa esivanemaks on mingi vaim, kes elab teatud loomas. Selle looma järgi nimetab end siis suguvõsa, see loom kujuneb suguvõsa märgiks, tema tootemiks. Tootemlooma austatakse, teda ei tapeta või tapetakse ainult eriliste rituaalidega.

Põlluharimise-ajajärgul astuvad ikka kujukamalt esile iga-suguste metsa-, vee- ja muude vaimude kõrval põlluharimise, karjaseelu, koldetule ja koduse rahu jumalused. Eriti austatakse neid kevade-, külvi- ja lõikusepühadel. Kevade- või külvipühadel on kiviajal kaunis laialdaselt kombeks ohverdada jumalale külvi õnnestumiseks inimene, ja sealjuures mitte mõni kurjategija või orjaks langenud teise suguvõsa liige, vaid lugupeetud, ilus ning jõurikas inimene oma sugukonnast.

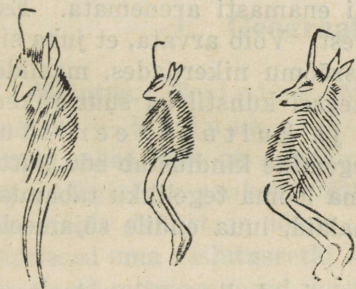
Mida enam elu areneb, seda arvukamaks muutuvad jumalused, nii et lõpuks ühelgi elutoimingul ja -nähtusel ei puudu oma eri jumal või kaitsevaim. Nende elust jutustatakse müüte ja muinaslugusid, mis aja jooksul muutuvad. Hiljemini, riigi tekkimisel ühendatakse suguvõsade ja -harude jumalad kindla ülesannete jaotusega jumalaperekondadeks, kusjuures üks jumalaist kujuneb peajumalaks. Vägevamate, üldise tähtsusega jumalate kõrval jäävad aga inimesed tihti edasi uskuma kõigi asjade hingestatust.

Polüteism ei esine ainult esiajalooliste rahvaste, vaid ka vana-aja ajalooliste rahvaste juures on ta üldlevinud. Vana-aja tähtsamate kultuurrahvaste polüteismi arengule on iseloomustav, et loomadena kujuteldud jumalad asendatakse enam ja enam inimesekujulistega. Polüteismi kõrgemal arenguastmeil esinevad ainujukumala-usundi — monoteismi alged. Üksikuil usklikel tekib arvamus, et üksikud jumalad pole muud kui ühe kõrgema olendi mitmesugused nimetused sellele vastavalt, mis alal teotsevana teda parajasti mõeldakse või tahetakse näha.

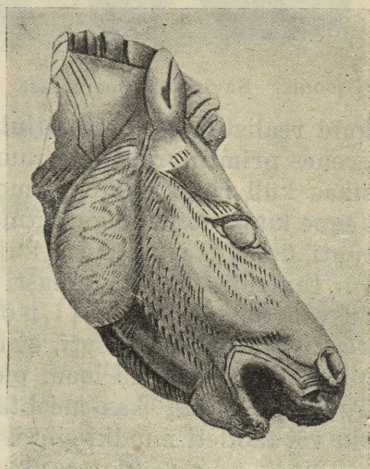
Siinesitatud vaate kõrval jumalakujutluste arengule on pooldajaid leidnud veel teine, mille järgi juba varakult kõrva animistliku hingedeusuga

usutakse ja austatakse üht kõrgemat ainujumalat, suguvõsa müütilist esiisa. Sellest ürgmonoteismist arenes siis polüteism seetõttu, et hakatakse austama ka teisi esivanemaid ja üksikute loodusnähtuste vaimudele antakse lõpmata hulga vaimude seast kõrgeim koht. Nii saabunud polüteism hakkab aga, nagu nägime, lõpuks jälle tagasi arenema monoteismiks.

Kultus. Selleks, et hädata ja õnnelikult elada, tuli õieti kohelda loendamatuid vaimu ja jumalaid. Selleks ettevõetud toimingud ja korraldused moodustasid nõiduse ja kultuse. Mehed ja naised, kes oskasid õiget vaimude ja jumalate kohtlemist, olid nõiad ja preestrid. Väga primitiivseis oludes on raske vahet teha nõia ja preestri vahel. Mida enam kaootilisest animismist kasvas välja kindlasti organiseeritud polüteism, seda kindlamaks kujuneb ka preestrite eriilme, ja kultus hakkab erinema nõidusest.

6. joonis. Inimesed loomamaskides tantsimas. (Kiviaja joonis.)

7. joonis. Luust hobusepea.

Preestrid kui elukutselised vahemehed inimeste ja jumalate vahel, kes toimetavad avalikke ohverdamsi, korraldavad pidustusi, ennustavad, määravad usulisi pruuke, saavutavad suure võimu ja lugupidamise. Nende tähtsus kasvab selle järgi, mida valjemaid ja keerukamaid usulisi kombeid nad teostavad, mida väarikamalt nad oskavad toimetada salatalitysi ja ennustamisi, mida kindlamiini nad endid organiseerivad kui seisust.

Preestrid mõjutasid tunduvalt kõige vanemat kultuuri — nii heas kui ka halvast mõttes. Nad kasvatasid rahvast seadust ning korda austama, löid luule ja kirja, loodus- ja täheteaduse, arvu- teaduse ja ajaarvamise, mõõdud ja kaalud, arstiteaduse jne. Nad

rajasid seega kogu katselise teaduse ja töid ühtlasi praktilisse ellu kavakindla taotlemise ja matemaatilise täpsuse alged. Kuid preestrid harrastasid ja edendasid ka igasugust ebausku, tihti sellist, millest nad ise üle olid, tegid endid valitsevaks kihiks ja kasutasid sealjuures tihti võimu liiga egoistlikult endi huvides.

Kunst. Üsna varakult märkame inimese juures kunstilist loomingut. Juba paleoliitilise aja inimene joonistas ja maalís

8. joonis. Savinõud nooremast kiviajast.

koopaseintele mitmesuguseid loomade ja inimeste kujutisi või nikerdas neid luust. Neoliitilisel ajal ja sellele järgnenud ajastul tegi edusamme ornamenteerimisoskus: kaunistati savi- või metallasju; kuid realistlik esemete kujutamisoskus langes. Kõrgele tasemele arenes primitiivrahvaste juures tants, seevastu aga kujunes muusikas küll rütm, kuid harmoonia jäi enamasti arenemata. Esi-aegne kunst toitus õige mitmest juurest. Võib arvata, et juba siis tunti ühelt poolt puhast kujundamisrõõmu nikerdades, maalides või tantsides, kuid kindlasti oli esiaegsel kunstil ka suur rakendusväärus, kunst oli nõiduse ja kultuse teenistuses. Jahipiltidest usuti, et nende tegemine kindlustab edu küttimisel, pildil tabatud loom pidi tagama looma tegelikku tabamist. Tantsuga püüti kas meelitada jumalaid, luua endile sõjameeleolu või taotleti muidki sihte.

Vanemad kultuurrahvad. Vana-aja kultuurrahvaste tegevusväljaks ja kultuuri sünnikohtadeks olid eeskätt mõned suured jõgikonnad. Euroopa kultuuri arengu seisukohalt olid tähtsamad rahvad semiidid ja aarialased ehk indoeurooplased. Semiitide hulka loetakse babüloonlasi, assüürlasi, juute, foiniiklasi ja araablasi, egiptlased on pooleldi semiidi, pooleldi hamiidi rahvas. Aarialaste hulka kuuluvad kreeklased, roomlased, germaanlased, slaavlased, siis hindud, pärslased, meedlased jt. Vanimaks kultuurikeskusiks, mis mõjutasid hiljem Euroopa kultuuri arengut, olid Mesopotamia ja Egiptus. Vanimaks kultuurrahvaiks peale egiptlaste olid peamiselt semiidi tõugu rahvad, Eufrati ja Tigriise jõgikonnas, aga ka kindlaksmääramata kuuluvusega sumerlased ja kaldealased. Viimaste kultuur on koguni vanem babüloonlaste ja assüürlaste omast, kes neilt palju on pärinud. Samuti on üsna raske määrata Euroopa esimese kultuur-

rahva päritolu, kes enne kreeklaste tulekut asus Kreetal, Egeuse mere saaril ja kohati ka Kreeka mandril. Egiptuses algavad enamvähem pidevamad ajaloolised ülestähendused umb. 3400. a. e. Kr., Mesopotaamias mõned sajandid hiljem. Egiptus ja Ees-Aasia olid kohtadeks, kust kultuur hiljem levis Euroopasse. Euroopale saabus vanal ajal idast valgus — *ex oriente lux*.

Suurte maa-alade läbi Lähis-Ida kultuurist lahutatult kasvab üksikuis Hiina jõgikondades **K a u g - I d a k u l t u u r**, mille kandjaiks olid hiinlased. Ka hiina kultuur on kaunis vana. Hiinamaa kultuuristus enne Euroopat. Võrdlemisi varakult tekkis Indias tõmmunahksete draviidide kultuur, mille hiljem üle võtsid põhja poolt sisserännanud aaria tõugu hindud.

V a n a - I d a m a a .

1. Geograafilised tingimused.

Egiptus. Egiptus võtab enda alla pikliku, kitsa, viljaka maariba — Niiluse oru. Nimetatud oru sulevad kahelt poolt järsud mäed, mis on omakorda piiratud Araabia ja Liibüa kõrvega. Egiptuse asukoha tõttu oli kallaletungivõimalusi Egiptusele ainult deltast ja lõuna poolt, milliseis suundades üritasid egiptlased oma vallutusretki — kirdesse Süüria vastu ja lõunasse, kus elasid mitmesugused mustad rahvatõud. Egiptlaste vallutusretkede tagajärjel tekkiski lõuna pool esimest Niiluse kärestikku püsivam Egiptuse provints, kuna aga egiptlaste vallutused Aasias olid lühiajalisemad. Üldiselt ei olnudki egiptlased kuigi sõjakad, sest rahva huvi oli peamiselt juhitud oma majanduselu arendamisele, eriti Niiluse vee ratsionaalsele kasutamisele. Vana-Egiptus moodustas omaette terviku, kus loodi kõrge ja omapärane kultuur, mis mitmeti on mõjutanud veel meieaegseid saavutusi.

Mesopotaamia. Mesopotaamia, samuti kui Egiptus tähtis vana-aja kultuuritsentrum, asetseb kaksikjõgede Eufraati ja Tigriise orus. Mesopotaamia meenutab Egiptust sellegi poolest, et põlluharimine võimaldus siin jõgede üleujutusel. Aga ta polnud muust maailmast nii eraldatud kui Niiluse alamjooksu maad, mistõttu siin sagedamini peeti sõdu, aga arenes ka rohkem kaubandus.

Assüüria asus peamiselt Tigrise idapoolsel kaldal, kuid avaldas alatist ekspansioonitungi läände ja lõunasse. Viimasest küljest piiras teda Babüloonia, kelle kunagisest provintsist Assüüria oli tõusnud iseseisvaks militaarriigiks.

Nii Babüloonia kui ka Assüüria piirid olid kõnesetuleval ajajärgul täiesti ebakindlad sagedaste sõdade tõttu. Viimased olid tingitud maa jõukusest ja veeteede rohkuse tõttu kaubandusele soodsast asendist. Aeg-ajalt moodustusid siin mitmesuguseist iseseisvaks saanud maa-aladest uued riigid, mis püsisid seni, kui mõni suursündmus nende olemasolule jällegi lõpu tegi. Nii oli aastatuhandete eest Mesopotaamia viljarikas maa paljude rahvaste ihaldusobjektiks, kus keesid elu ja võitlus ning löid omapärase kõrge kultuuri need rahvad, kes seal püsivamalt võimule jäid.

Süüria. Vana-Idamaa kolmandaks tähtsaks kultuurimaaks oli Süüria ühes Palestiina ja Foiniikiaga. Siin asus palju väikesi linnriike. Tavaliselt olid need riigid oma rahvusest vürstide valituse all ning neid nimetati pealinna järgi. Asudes Vahemere idarannikul ja keset läände viivaid kaubateid, Egiptuse ja Mesopotaamia riikide vahel, sattus seegi maa mitmete võõrrahvaste ekspansiooni alaks. Aeg-ajalt avaldasid selles erilist aktiivsust egiptlased, Mesopotaamiast ja Armeenia mägimaa-delt tulevad rahvad jt.

Iraan. Iraani kiltmaa asub Tigrise jõest ida pool. See on kõrge, kuiva kliimaga mägismaa, kus paiguti on elamine hoopis võimatu. Mõnel pool ei saa põldu harida, küll aga kasvatatakse karja. Head viljakandvat maad leidub mägede orgudes ja kalla-kuil, jõgede ja teiste veekogude läheduses, kus tarbe korral ka kunstlik niisutamine võimalik on. Neil aladel, kus inimestel oli võimalik kergema vaevaga oma ülalpidamist saada, kujunesid juba vana-ajal mitmesugused kultuurriigid, milledest tähtsaks ja tuntumaks oli Pärsia Iraani kiltmaa läänepoolses osas.

2. Egiptuse kultuur.

Egiptuse ajaloo uurimisest. Egiptuse ajaloost saab tänapäeval rekonstrueerida vaid äärjooned, mida võib-olla säilinud materjal kuigi palju enam täiendada ei läse. Ometi pole meie Egiptuse ajaloo uurimisel halvemas seisukorras kui teiste vana-idamaa rahvaste ajaloo jälgimisel, vaid just

vastupidi, Egiptusest on ajaloolisi andmeid võrdlemisi pidevalt saadud umbes 5000 a. kestel, mis märgitud kividele, papüürusele jm. Egiptuse eriti soodus, kuiv kliima on tänini nende hävimise vältinud. Neis andmeis valitseb teatud ühekülgsus, harvem leidub teateid lihtinimeste igapäevasest tegevusest kui idealiseeritud andmeid valitsejate suurtest tegudest, usundist ja kultusest. Nimetatud andmeid aitavad täiendada mitmesugused säilinud tarberiistad, ehted, ehitiste jäänused, kujud, pildid, teated teiste rahvaste ajaloos, näit. Vanas Testamendis jm. Suuri raskusi tekitas kaua vanade egiptlaste kirja desifreerimine, kuni XIX s. algul see õnnestus prantsuse õpetlasel Champollion'il ühest pealkirjast, mille tekst oli kirjutatud paralleelselt kolmes keeles, millest üks oli egiptuse keel.

Rahvas ja ta usuline maailmavaade. Egiptlased — semihami tõugu segarahvas — asusid väga ammu Niiluse orgu. Hiljem on nende hulka segunenud ja ümber rahvustunud mõned teised sisserännanud võõrrahvad.

Väga suurt osa egiptlaste kõlblas elus omas usk, kuigi nende usulised vaated ei olnud iial täiesti ühtlased ja kindlakskujunenud. Usulised ja kultusega seotud toimingud läbisid egiptlase igapäevase elu.

Egiptlaste usundis toimus aja jooksul suuri muudatusi. Alguses kujunesid lokaaljumalused, mis egiptlaste varasemale usule väga iseloomustavad. Igal linnal ja kohal oli oma eri jumal, keda austas ainult lähem ümbruskond. Mida enam arenesid läbikäimine ja egiptlaste kokkukuuluvustunne, seda enam tutvuti teiste jumalatega. Üksikuid neist hakkas pühaks pidama laiem ringkond, näit. suuremate linnade peajumalaid. Nendega sulasid aegamööda usklige kujutlusis ühte senised lokaaljumalad, nende nimi, tunnused ja teod. Ühiste jumalatega levisid ka saagad nende tegudest ja saatusest, mis said kogu rahva vaimseks varaks.

Egiptlaste usulised tunded ja kultus olid suhteliselt hästi arenenud. Nad uskusid hauatagusesse ellu ja inimese vastutavusse oma tegude eest peale surma. Kuigi nende usundi arengus esines ainujumala tunnustamise tendentse, ei jõudnud egiptlased siiski selleni puhtal kujul. Ühe vaarao reformikatse¹, millega püüti egiptlasi ainujumalaaustajaiks teha, püsis vähe, nurjudes eriti mõjuka ning võimsa preesterkonna vastuseisu tõttu. Vanas

---

¹ Selle teostaja oli Amenhotep IV XIV s. e. Kr., kes ennast peale reformi Echnaton'iks nimetas, sest ta vana nimi tuletas meelde Teebai jumalat Amon'it, kes siitpeale muutus keelatud ebajumalaks. Uus nimi oli tuletatud uue ainujumala nimest „Aton“.

ja keskriigis¹ kuulusid veel paljud ilmlikud oma tavalise elukutse kõrval templite teenistusse. Tol ajal ei erinenud preestrid palju oma rõivastise ega eluviiside poolest teistest egiptlastest. Hiljem kujunes see klass suletumaks, ühes kultusetoimingute väga keeruliseks muutumisega.

Tähtsaim jumal oli egiptlastel Ra — päikesejumal, kes vetejumal Nun'iga võideldes valitsejaks oli saanud. Rale järgnesid surnute jumal Osiris, ta abikaasa, Niiluse jõeoru kaitseja Isis, nende poeg Horos — ilusaima aastaaja kaitseja, tarkusejumal Thot jt. Mainitud jumalate kõrval austati veel loendamatu arvul teisi.

9. joonis. Veinipress. Viinamarju sõtkuvad mehed hoiavad nõõridest kinni.

et paljudel jumalail on oma lemmikloomad (Apis, iibis, kass, raudkull jt.), keda nad armastavad ja kelle kujul nad endid isegi ilmutavad. Jumalate ja lemmikloomade kõrval usuti mitmesuguseid häid ja halbu vaime. Lausumine ja nõidumine olid halbade mõjude vastu tunnustatud vahendid.

Nagu juba eespool nimetatud, uskusid egiptlased inimhingede edasielamist peale surma. Aegade kestel muutus kaunis üldiseks õpetus erilisest Osirise riigist, „ilusast läänest“, kus asuvad surnute hinged. Sealt võisid aga ka hinged lahkuda ja ennast mitmesuguste loomade, taimede jm. objektide kujul ilmutada. Kõigele sellele seltsis teadmine, et inimene ka peale surma on oma maapealsete tegude eest vastutav. Enne kui surnutejumal Osiris hinge vastu võttis, pidi see viimse kohtu ees oma endisest elust aru andma.

Oli 42 pattu, milledest surnu pidi puhas olema. Selle tõestuseks väitis ta seda esmalt ise jumalatekohtu ees, kuid siis kaaluti ta süda erilisel kaalul, mis surnu sõnu pidi kinnitama. 42 patu hulka kuulusid näit. varas-

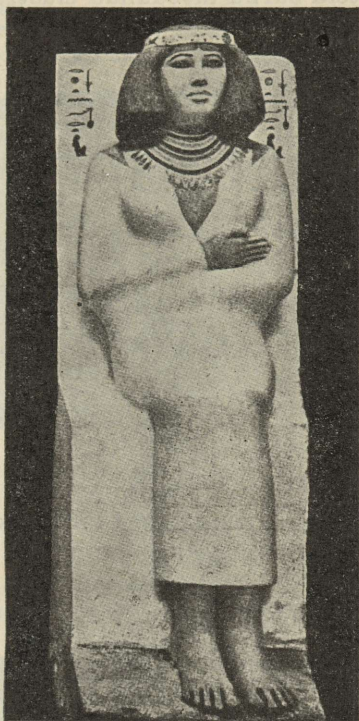
¹ Vana riik 3400—2500 e. Kr. Keskriik 2160—1700 e. Kr. Uus riik 1580—1100 e. Kr. Nende perioodide vahel olid kas segadused või võrvalitsused.

tamine, abielurikkumine, kuninga teotamine jne. Nimetatud pattudest puhtad hinged viidi otsekohe kättpidi Osirise juurde, kurjateinud seevastu pidid erilise puhastuse läbi tegema.

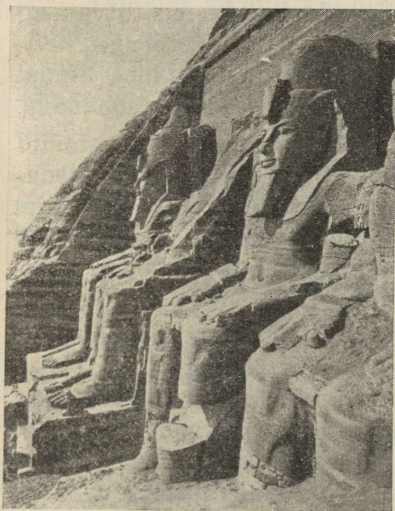
Surnutekultus arenes Egiptuses väga üldiseks. Et hinge tagasitulekut kehasse soodustada, pöörasid egiptlased erilist tähelepanu lai-
ba säilitamisele balsameerimise ja eriliste haudkambrite ehitamise teel.

Kujutav kunst. Ehituskunst. Egiptuse kunst oli esijoones usundi ja kuningate ülistamise teenistuses.

Ehituskunstis mõjub eriti omapäraselt egiptlaste h a u a - a r h i t e k t u u r. Vanimal ajal matsid egiptlased oma surnud üsna madalaisse haudadesse kõrveliivas, asetades nende ümber kõike, mida vajati tavalises elus — sööki, jooki,

10. joonis. Printsess Nefrit.

11. joonis. Vaarao Ramses II hiiglakujud kaljutempli sissekäigu juures.

mitmesuguseid riistu jm. See lihtne haud jäi ka hiljem harilikuks vaesemate matusepaigaks, ent rikaste, eriti kuningate ja vürstide haudehitised arenesid hiljem ainukordselt suursuguseiks. Haudkambrid arenesid lihtsaist haudadest sel teel, et need sügavaks ja korrapäraseiks nelinurkseiks kambreiks kujundati. Maaaluste kambrite arvu suurendati,

ühte asetati puusärg, teised jäid toidu ja muude panuste jaoks. Maa peal kaeti nad pealt kitseneva savikiviehitisega. Selliseid

haudu kutsuti „mastabad“. Kambrite hulgas leidis hilisemal aegadel eriline ohverdamistuba — kus oli ka palju kirju ja teateid surnu möödunud elust. Need ruumid on teadusliku uurimise

12. joonis. Templi sammastik.

seisukohalt väga väärtuslikud, sest nende kaudu me tutvumegi lähemalt osaga egiptlaste minevikust. Erilise astmelise kivi-mastabana võime vaadelda püramiidi, mis kujunes 3-ndal aastatuhandel e. Kr. monumentaalseks egiptuse vaarao hauaks.

13. joonis. Vaarao tool.

Kuulsaimad püramiidid asuvad Memphise läheduses Gize küla juures. Suurim ja võimsaim neist on ligi 150 meetrit kõrge Cheopsi püramiid.

Niihästi püramiidide kui ka teiste ehitiste juurde asetati või raiuti kohalolevaist kaljudest välja sfinkse, mis esinesid egiptlastel võimu sümbolitena. Mastabad, tähtsamate egiptlaste matusekohad, asetsesid vana riigi ajal ikka kuningahaudade — püramiidide ligi.

Keskriigi ajal, kui kuningavõim nõrgenes, tõusis residentsist eemal elavate aadlike tähtsus. Nüüd hakkasid nemadki oma haudkambreile

enam rõhku panema, ja ehtasid neid just oma maa-aladele, mitte enam endiselt ainult kuninga haua ligidale. Vaesemad kihid raiusid keskriigi ajal endile lihtsad väikesed hauad kusagile kaljusesse pinda. Need matmisviisid püsisid väheste muutustega ka uus-riigi ajal.

Kivisse raiutud haudkambreid leiame eriti suurel arvul nn. „Kuningate orus“, lääne pool Teebaid. Seal asub ka hiljuti avastatud vaarao Tutanch-Amõni haud rikkalike panustega.

Väga suurejoonelised ehituskunsti saavutised olid ka Egiptuse vaaraode lossid ja jumalate templid, kuid oma materjali tõttu (peamiselt savikivid, puu jne.) on need nüüd täiesti varemeiks muutunud. Kuulsad suurte ehitiste poolest olid Memphis ja Teebai — Egiptuse pealinnad. Esimese lähikonnas on säilinud labürindiks kutsutud suure lossi varemed, mis sisaldas palju õuesid ja mitu tuhat tuba.

Templid, samuti kui lossid, olid suured ehitised, mis muust maailmast olid eraldatud tugeva müüri- ja piiratud templialale pääseti läbi kahe kõrge torni vahel asuva värava. Templi põhiplaan oli nelinurkne, templi osadena järgnesid üksteisele templiõu, sammassaal ja kõige pühamad paigad. Templiehitusel on tarvitatud kõiki tähtsamaid kivi-ehituskunsti elemente peale kupli. Eriti huvitavad on egiptuse templi sambad, mis meenutavad kas papüürust, lootost või palmi, avatud õie või pungaga sarnleva kapiteeliga. Templid olid seest rikkalikult kaunistatud hieroglüüfidega, piltidega jne. Täiesti eraldatud ja ilmlikele suletud olid templite kõige pühamad paigad. Võimu tähiseks ja jumala austuseks oli templimüüri ees sfinkse ja obeliske.

Skulptuur. Maal. Kujutav kunst — skulptuur ja maal — oli samuti kui ehituskunst surnute-, jumala- ja kuningatekultuse teenistuses. Egiptlaste pärandist peetaksegi meile väärtuslikemaks nende kunsti. Seda ei hinnata vähem kui kreeklaste oma, vaid kui sellega ühel tasemel olevat. Egiptuse kujutavas kunstis on palju omapäraseid, meile vähemõistetavaid jooni.

14. joonis. Külavanem. Kairo.

Siin kujunes välja komme, et kuningaid kujutati suuremalt kui teisi suurelikke ning kõrgemaid isikuid omakorda suuremalt kui

15. joonis. Kari jõest läbi minemas.

lihtinimesi. Sellele kombele seltsis aja jooksul veel teisigi, näit. tavaliselt inimese kujutamisel pead ning jalgu kujutada profiilis, õlgu ja rinda aga eest nähtuna. Selline kujutamiseviis oli tingi-

15-a joonis. Linnujaht. Seinamaaling ühest Teebai hauast (18. dünastia).

tud soovist, kõike võimalikult selgelt edasi anda. Selleks valiti igale kehaosale isesugune asend, kuigi need omavahel kokkukõlas ei olnud. Oma joonistis egiptlased ei arvestanud perspektiivi, sest nad ei soovinud käsitada suuruse ja kuju näiliku muutumist kauguses, vaid tahtsid asju edasi anda nii, nagu nad on. Kujutava kunsti vormidena esinevad äärjoontega skitsid, värvitud pinnaga maalingud, mitmesugused reljeefid ja ümmarplastika. Sagedamad ained kunstiteosteks olid kuningate

võidud, pidud, ohvritalitused, jumalad ja surnud, harvemini mitmesugused kujutused igapäevasest elust. Piltidega ja kujudega kaunistati haudade, losside, templite jt. seinu, sambaid jne. Kunstireeglid kehtisid peamiselt ainult kõrgemate kihtide suhtes, kuna lihtinimesi võidi vabamalt kujutada. Seesama vaarao, kes taotles usureforme ainujumala-kultuse näol, püüdis ka kivinenud egiptuse kunsti vabamaks ja elulähedasemaks muuta. Tol ajal muutus kunstnikele eelistatud aineks vaarao perekonnaelu, üksikuid kehaosi kujutati, nagu need tõeliselt paistsid, jne.; kuid seegi uuendus ei jäänud püsima. Vanad, kivinenud reeglid muutusid varsti jälle ainuvalitsevaiks. Ent needki ei takistanud egiptlasi loomast palju omapäraseid meistriteoseid.

Teadused. Teaduste alal on egiptlased palju katsetanud, mõnel alal üsna hinnatavaid tulemusi saavutades. Teadused olid vahendiks igapäevaste eluküsimuste lahendamisel. Niiluse ülejutused oma korrapärasusega viisid egiptlased tähtsale leiutisele, a j a a r v a m i s e l e päikese ja teiste taevakehade liikumise vaatluse kaudu. Nende kultuur on väga vana — juba 4241. a. e. Kr. võtsid egiptlased kalendri tarvitusele, mis osutub vanimaks inimsoo dateerivaks kultuurisaavutuseks üldse.

Kõige hariduse aluseks pidasid egiptlased aga oma kirja, mille ees neil oli suur aukartus. Nad nimetasid seda jumala-sõnaks ning arvasid, et jumal Thot on selle leiutanud. Egiptuse kiri oli algul puhas piltkiri, mis hiljem arenes hieroglüüfidega tähtkirjaks. Haridust hinnati siiski üsna materiaalseil kaalutlusil — kui vahendit võimu ja rikkuse juurde.

A r s t i t e a d u s oli praktilistel põhjustel palju harrastatud, kuid ei arenenud just kõrgele tasemele. Tähtsaks osateguriks selles teaduses jäi ebausk. Vaatamata siseelundite väljavõtmisele surnute balsameerimisel jäid egiptlaste anatoomilised kujutlused üsna naiivseiks.

M a t e m a a t i k a arenes, samuti kui kõik muu egiptlaste teadus, praktilisest elust, geomeetria näiteks Niiluse tõusu järel endiste piiride tähistamisest, mis vesi ära pühkinud, ehitiste ja isegi maalide jaoks plaanide koostamisest jne. Egiptlaste saavutisi maamõõtmises, ehituskunstis ja ajaarvamises peab aina imestama, kui silmas pidada, et nad ei tundnud kõiki nelja aritmeetilist põhitehetki (jagamist). Sealjuures loomulikult ei saavutanud egiptlased kaugemaleulatuvaid teoreetilisi teadmisi.

F a b u l e e r i m i s l u s t oli Vana-Egiptuses väga suur, mida tõendavad meie ajani säilinud mitmesugused ilukirjanduslikud tööd.

Rahva töö. Peatöölaks oli viljarikkas Egiptuses põlluharimine. Kasvatati nisu, otri, hirsse, lina, kanepit, puuvilla, papüürust ja aedvilja. Mineraalide poolest oli maa vaene, samuti ka vürtside, veini ja puude poolest.

Käsitöö oli hästi arenenud, millest nimetada võib eriti kullasepatööd, tekstiiltööstust, värvimistehnikat ja mööblitööstust. Kõik meie ajal tarvitatavad tähtsamad mööblivormid on pärit Egiptusest.

Egiptlaste tehnika kohta põllutöös, käsitöös ja ehituskunstis on huvitav mainida, et see oli juba vanas riigis vana-aja kohta kaunis kõrgel tasemel, ent kogu aastatuhandete pikkuse Egiptuse ajaloo jooksul ei arenenud mainimisväärset.

Kaubanduses ei olnud egiptlased just silmapaistvad, kuigi nad tegeliku tarbe pärast seda teatud määral harrastasid. Välja veeti Egiptuse põllumajandus- ja tööstussaadusi, sisse toodi toormaterjale, mis puudusid, jm. Rohkem siiski sõitsid võrad kaubitsejad nende maale kui egiptlased ise mujale. Nendel puudus seiklemiss- ja rännuhimu, kuid nad pidasid endist ka rohkem lugu, kui see tüübilisele kauplevale rahvale iseloomulik oli.

Riigivalitsemine. **Rahvastiku sotsiaalne koosseis.** Egiptusele ja teistele idamaadele oli omane eriline kuninga austamine. Traditsiooni kohaselt arvati riigis kõik sündivat kuninga heaks ja kuulsuseks. Kogu riik oli nagu kuninga eraomand, isegi käsitati sellisena ta alamate elu. Tegelikult oli kuninga näiliselt piiramatu võim siiski teataval määral piiratud — tema ümber asusid nõunikud neile alluva ametnikkonnaga, võimsad preestrid ja kõrgemad sõjaväelased.

Seisustest olid võimsad vana riigi ajal maa-aadel, uue riigi ajal enam preestrid ja sõjaväelased. Egiptuse uus riik oli rohkem militariseerunud, sellest ongi arusaadav sõjaväelise mõju tõus. Teistest rahvastiku osadest olid Egiptuses nimetamisväärts vabad keskkihid — töösturid, käsitöölised, väikemaapidajad, kaupmehed jne. Sotsiaalse astmestiku alamal astmel asusid põllupidajad, pärisorjad ja mitut liiki orjad, kelledest suur osa olid sõjavangid. Vanas riigis olid aadlil suured isiklikud maa-alad, mis aga hiljem siirdusid riigile ja preestritele.

Kuninga asemikuks, kõrgeadli juhiks, ülemkohtunikuks jt. tähtsate funktsioonide täitjaks oli vesiid, kes oli sagedasti peaaegu niisama lugupeetud kui kuningas ja viimasega sugulusuhteis.

Nimetused valitseja tähistamiseks olid mitmesugused, nagu „tema majasteet“, „hea jumal“, „valitseja“ jne. Valitsejat peeti tegelikult jumala

pojaks, isegi jumalaks maa peal. Palee oli luksuslik ning kuninga rõivastise ja esinemise eest kanti erilist hoolt, näit. oli iga kehakatte liigi eest eri hoolitseja — sandaalide ametnik, mitmed juuksurid jne.

Uue valitseja troonile astumist tervitati kui rõõmsat sündmust ning pühitseti selle aastapäevi — eriti 30-aastase valitsemise juubelit. Valitsejad olid alaliselt piiratud oma õukondlasist ja jutulesoovijad pidid neile näitama jumalikku austust. Kogu riiklik võim oli koondatud vaarao kätte, kes oma residentsist jagas käske ja tegi korraldusi riiki juhtivaile ametnikele.

Poliitilisest ajaloost. Juba vanematel aegadel olid egiptlaste peamisteks elatusallikaiks põllutöö, jaht ja kalandus. Nende kõrgemateks sotsiaalseteks ühikuteks olid riigikesed. Alatiste riidude ja tülide tõttu alistasid tugevamad riigid vähemaid, kuni olid järele jäänud kaks suuremat riiki — Alam- ja Ülem-Egiptus. 3400. a. e. Kr. läks Menes'el korda needki ühendada, pannes aluse Egiptuse riigile kui tervikule. Soodustavalt mõjusid riigi konsolideerimiseks kaasa mitmesugused asjaolud, näit. tarve niisutussüsteeme ehitada. Kahe riigi liitmise traditsioonina püsis aga hilisajani kuninga tiitlis „mõlemate maade valitseja“. Ka endised väkeriigid püsisid teatud määral edasi — maakondadena, mida juhtisid enamasti kohalikud vürstid-asevalitsejad.

Ühendatud Egiptuse ajalugu jagatakse kolme selgeilmelise-masse perioodi, vana, kesk- ja uue riigi aega, millede vahel olid segadused ja anarhia. Vana riigi aeg kestis kuni 2500. a., keskriigi aeg kuni 1700. aastani.

Peale Egiptuse ühendamist valitses seal rida dünastiaid, kes polnud välispoliitiliselt agressiivsed, küll aga paistsid nad silma suurte ehitiste tõttu (näit. Gize püramiidid). Tähtsama osa maast moodustasid kuninglikud domäänid, mida ametite eest ja autasuks jagati kõrgemaile isikuile. Vana riigi lõpu poole kõrgete ametite päritavuse tõttu suurenes asevalitsejate ja preestrite võim. Peagi tekkisid siseriigis üksikute võimukandjate iseseisvumpüüded, millega algas segaduste aeg ja lõppes Egiptuse vana riik.

Tekkinud olukord paranes, kui 2160. a. läks Teebai vürstidel korda jälle riiki ühendada ja rahu jalule seada¹. Sellega algas Egiptuse keskriigi aeg. Nimetatud ajal vallutati Nuubia, oldi võidukas Liibüa vastu, tungiti Palestiinasse ja Süüriasse jne. Egiptuse kaubandussuhted ulatusid noil ajal Ees-Aasiasse, Kreekasse ja Vahemere saartele. Siseelus oli mitmeid väljapaistvaid üritusi, nagu uue maa kultiveerimine Mõrise järve ja kanalisesitsiooni kaevamise teel.

Võimsa XII dünastia järel hakkas Egiptuse võim uuesti langema, kuigi veel mitmed kuningad püsisid oma au sees. Kodusõjad nõrgestasid riiki.

¹ Egiptuse XI dünastia.

Nende segaduste ajal vallutasid Egiptuse välised vaenlased — Ees-Aasiast tulnud semi tõugu hüksod. Hüksode võim oli väga laialdane, arvatakse, et see ulatunud koguni Eufratini. Tihti valitsesid nad Egiptuse kohalike võrsetidega kõrvuti. Nende valitsus oli sõjakas ning vägivaldne ja kestis umbes 1680.—1580. a. e. Kr.

1580. a. läks egiptlastel korda hüksodest vabaneda. Sellega algab, XVIII dünastia võimuletulekuga, Egiptuse uus riik. Eeskuju võtnud hüksode sõjakusest, tõusis Egiptus nüüd võimsaks maadevallutajaks riigiks. Algul võideldi visalt kaotatud maa-alade tagasivõitmiseks Nuubias, tõrjuti tagasi liibüalasi, sõditi hüksode vastu Aasias, kes siis hävitati, vallutati Palestiina ja Süüria ning tungiti kuni Eufratini. Isegi Babüloonia suudeti maksustada. Thutmosis III lõi teise aastatuhande keskel tõelise, võimsa Egiptuse maailmariigi, mille poliitiline ja kultuuriline mõju levis erakordselt ning püsis kaua. Tema surma järel muutus olukord varsti kõikuvamaks. Rahutused siseriigis, mis XIV s. e. Kr. Echnatoni valitsuse ajal tekkisid usureformide tagajärjel, soodustasid võidetud maa-alade lahkulöömist, sest kuningal ei jätkunud sõjaväge mitmele poole saatmiseks. Järgmisel sajandil püüdis XIX dünastia kuulsaim valitseja Ramses II veel Thutmosise maailmariiki restaureerida, kuid asjata. Riigi majandus- ja kultuurielus tegid uue riigi võimsad valitsejad väga palju. Mitmed nende ehitatud templid kuuivad Egiptuse suurepärase ehitusmällestiste hulka.

Suurele vallutusajale järgneb Egiptuse järk-järguline langusaeg. Vallutatud maad lähevad kaotsi, riigi keskvoim nõrgeneb liiga suurte maa-annetuste tõttu templeile ning ametnikele.

Nii väga mitmesugustel põhjustel nõrgestatud riigi vallutas lõpuks 525. a. e. Kr. Pärsia, tehes lõpu Egiptuse maailmariigile.

3. Mesopotaamia riigid.

Vana-Babüloonia riigi kujunemine. Kaksikjõgede Tigrise ja Eufrati orus ja lähemas ümbruses asusid vanal ajal väga mitmesugused rahvatõud, nagu sumerid, akadlased ja muud semiidi rahvad, kes siin võistlesid võimu pärast. Kõige varem ajal, millest meil selgemaid teateid, valitsesid kaksikjõgede maal sumeri tõugu linnakuningad. Maa jagunes, nagu Vana-Egiptuseski, üksikuiks riigikesteks, mis püsisid kaua iseisvad.

III aastatuhande keskpaiku hakkasid nimetatud maal domineerima vahepeal sisserännanud semiidi tõugu akadlased. Tol ajal rändasid ka assüürlased Tigrise ülemjooksu-maile.

Semi tõugu akadlased vallutasid Babüloonia, ühendasid sumerite ja akadlaste maa-alad ning alistasid ka Assüüria ja Süüria. Nii tekkis vägev akadlaste riik, mis siiski võttis üle endise,

sumerite kõrgema kultuuri. Esimene vägevam semiidi suurväürst oli Sargon.

See suurvõim ei kestnud siiski kaua, vaid varises elamii-tide¹ sissetungil, kes siin lühiajaliselt valitsema jäid. Võitlusis nende ja sumeritega läks Babüloonia esimesel dünastial korda Eufрати ja Tigrise alamjooksu-maid vallutada ja Assüüria endast sõltuvaks teha. Nii pandi alus tugevale Babüloonia riigile.

Esimene Babüloni dünastia oli võimul alates teise aastatuhande esimesest sajandist e. Kr. umbes kolm sajandit. Tähtsaim valitseja selles oli Hammurapi XX s. e. Kr. Juba tema lähemate järglaste ajal hakkas Babüloonia võim langema, milles oli suurelt osalt süüdi hetiiide ja teiste võõrrahvaste sissetung.

Assüüria suurriik. Neis segastes oludes levisid semiidi tõugu assüürlased ning muutusid mõne sajandi jooksul Ees-Aasia suurvõimuks, saades täiesti juhtivaiks 1300 ümber e. Kr. Nad vallutasid ka Babüloonia riigi.

Kultuuriliselt laenasid nad palju babüloonlasilt ja sumeritelt, olles ise madalamal arenemisastmel. Assüüria pealinnaks sai Ninive. Eriti võimas oli Assüüria kahel perioodil: XIII—XII ja IX—VII sajandil e. Kr. Vahepeal langes ta võim ning Babüloonia sai uuesti iseseisvaks. Maailmariigiks muutus Assüüria just teisel nimetatud perioodil. Siis allusid talle maad Armeenias Egiptuseni ja Foiniikiast Pärsia laheni, seega väga mitmesugused rahvused. Eriti tähtsad Assüüria kuningad olid tol ajal Assurnasirpal, Tiglatpilesar III, Sargon II, Assarhadon jt. Riigi terviklikuks muutmiseks ja vastuolude kaotamiseks sunniti allaheidetud rahvaid sageli oma kodumaalt võõrsile asuma, mis soodustas nende ühtesulamist muulastega. See poliitika ei andnud siiski soovitud tulemusi, vaid alistatud rahvaste iseseisvumispüüe aina suurenes. Tekkisid vastuhakkamised ning lõpuks vallutati Assüüria riik meedlaste ja Assüüria võimu alt vabane-nud babüloonlaste poolt a. 612 e. Kr. Võitjad jagasid senised Assüüria maad omavahel, võttes piiriks Tigrise jõe ülemjooksu.

Uus-Babüloonia riik. Assüüria võimu vähenemist kasutades oli a. 625 Babüloonias senine Assüüria vasall Nabopolassar kuulutanud end iseseisvaks kuningaks, võttes endale tiitliks „maailma isand“. Ta vallutas Mesopotaamias suured maa-alad, tehes koos meedlastega lõpu Assüüria riigile. Nabopolassari poeg Nebukadnetsar oli Babüloonia uue riigi tähtsaim valitseja. Välispolii-

¹ Eufрати ja Tigrise suudme ala kirdepoolse osa elanikkude nimetus.

tiliselt oli tol ajal tähtis Babüloonia piiride laienemine Vahe-mereni, kuid pearõhk langes siiski siseolude korraldamisele. Peale Nebukadnetsarit valitsesid nõrgad kuningad ning 539. a. e. Kr. vallutati riik pärslaste poolt.

4. Mesopotaamia suurriikide kultuur.

Vaimsed saavutised. Usundiliselt maailmavaatelt olid Mesopotaamia rahvad mitmejumala-austajad. Sumeritel, kes mõjutasid suurel määral hilisemate sissetungijate maailmavaadet, olid jumalad enamasti personifitseeritud loodud sõjõud. Tähtsamad neist olid taevajumal, maajumal ja mere-

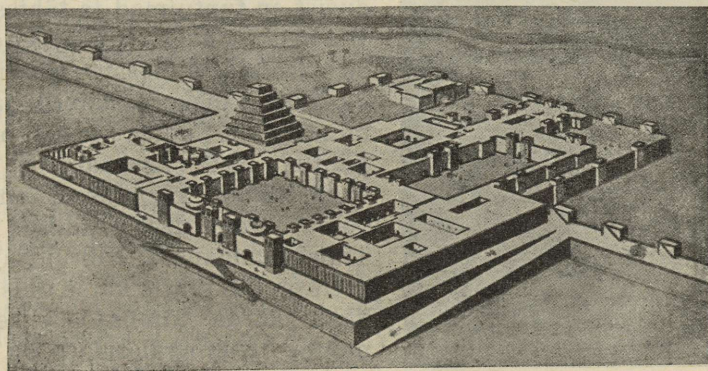
16. joonis. Assüüria kuningas lõvijahil.

jumal. Peale nende kardeti mitmesuguseid alamaid jumalaid ja vaimu. Jumalate ja vaimudemaailma vahel ei olnud teravat vahet. Üsna vanal ajal austati ka juba semiidi jumalaid, kes esijoones olid astraaljumalused. Arvatavasti segunesid mõlemate rahvaste jumalad. Tähtsamad Babüloonia jumalad olid taevajumal ja Babüloni kaitseja B a a l (B e l) - M a r d u k, päikesejumal š a m a š, kuujumal S i n, igasuguste heade ürituste, armastuse-, elu- ja sigivusejumalanna I š t a r jt. Olemasolevaist jumalaist kombineerusid rahva kujutluses mitmesugused teisedki. Jumalad kaitsevad inimesi igasuguste halbade vaimude eest.

Assüürlased austasid umbes neidsamu jumalusi, kuid nende võimu kasvamisel kerkis Marduki asemel peajumalaks Assur.

Jumalaid kujutati enamasti inimesetaolistena, kellel olid ainult mõned erilised tunnused. Ent selsamal ajal samastati neid taevakehadega. Deemonid kujutati seevastu mitmesuguseist loomade ja inimeste kehaosist kombineerituna. Lausumine ja nõidus olid laialt levinud.

Surnute kultus oli vähe arenenud, võrreldes egiptlaste omaga. Surnukehade säilitamisele ei omistatud mingisugust tähtsust, kaasa pandi neile vähemväärtuslikke asju. Siin ei usutud sellist hauatagust elu nagu Egiptuses, vaid arvati, et inimesele tasutakse hea ja halb juba eluajal.

17. joonis. Babüloonia kuninga loss.

Kujutavas kunstis ja tehnikas saavutasid vanad babüloonlased ja assüürlased hinnatavaid tagajärgi. Hästi arenenud ehituskunst seisis peamiselt jumalate- ja valitsejate kultuse teenistuses. Seetõttu pälvivad erilist tähelepanu templid ja kuningate lossid. Ehitusmaterjaliks oli peamiselt savikivi, sest muud ehitusmaterjali oli vähe. Ehitustehniliste võtete poolest oli babüloonlaste-assüürlaste arhitektuur siiski vaesem kui Egiptuses. Ei kasutatud näit. sambaid. Üsna omapärane oli ehitiste siseseinte kaunistamine mitmevärviliste, glasuuriga kaetud savikividega ja neist koostatud reljeefidega. Templehitiste keskuse moodustas tõmp püramiiditaoline torn, kus asus pühim paik jumala asukohaga. Templi õues oli ohvrialtar. Kuningapalesid, mis olid ühetaolised niihästi babüloonlasil kui ka assüürlasil, ümbritsesid suured ja uhked pargid, kaunistasid kujud, rel-

jeefid jne. Eriti silmapaistvad on just reljeefid, nii oma arvult kui ka töötluselt, kujusid on vähem ja nad jätavad kohmakama mulje. Kunstilise kujutamise aineks olid enamasti rahvakangelaste, kuningate ja jumalate elustseenid.

Peale ehitiste rakendati tehnika ka puhtmajanduselu ja riigikaitse teenistusse. Kaevati kanaleid, ehitati sadamaid, tamme ja kindlusi jne.

Kirjandus oli babüloomlasil võrdlemisi hästi arenenud.

18. joonis. Kuju tiibadega ja inimese peaga.

Nende kiilkirja, mis algul esi-nes piltkirjana, leiutajaks loetakse sumereid. Kiri seisis vaimse kultuuri, majanduse ja administratsiooni teenistuses. Kirjutatud seadusist on tuntuimad ja tähtsaimad Hammurapi seadused, kus on käsitletud mitmesuguseid õiguslikke vahekordi tsiviil- ja kriminaalalalt. Süütegude eest on ette nähtud meie arusaamade järgi väga karmid karistused, oma aja kohta on aga need seadused võrdlemisi humaansed. Kultuuriajalooliselt on see tähtis katse ühiskondlikku korda kindlajoonelisemaks muuta. Kuningalossides on säilinud mitmesuguse sisuga savitahvleist koosnevaid raamatukogusid, milledest kuulsaim on Assüüria uue riigi kuninga Assurbanipali raamatukogu Ninives. Raamatukogud olid süstemaatiliselt korraldatud ning pakuvad meile häid tutvumisvõimalusi vastava maa oludega. Neis leidub palju rahvaluulet, rahvakangelase Gilgameši seikluste kirjeldusi, ajaloolisi teateid, laule jm. Maa ilma loomise, paradiisiaia, veuputuse ja muud müüdid sarnlevad piibli omadega.

Teadustest olid Mesopotaamia kultuurriikides eriti arenenud matemaatika ja astronoomia, mille edu oli tingitud praktilise elu tarvetest. Astronoomiaga oli lähedalt seotud astroloogia. Taevakehade liikumise järgi arvestati mitte ainult aega, jõgede veetõusu, vaid püüti ennustada ka inimeste saatust. Babüloomiasse ulatuvad tagasi aasta jagamine 12 kuuks, 7-päevane nädal, 24-tunnine öö-päev. Astronoomia oli arenenud

niikaugale, et määrati ette päikese- ja kuuvarjutusi. Ebausuj ja nõidusega oli läbi põimunud ka arstiteadus. Matemaatikat rakedati igasuguste ehitiste ja kanalite loomisel, pindala-mõõtmisel ja mujal. Babülooniast on pärit ka meie ajani püsinud mõõdud, pikkuse määramiseks küünar ja kaalumõõduna nael.

Majanduselu. Mesopotaamia oma viljaka pinnasega soodustas põlluharimist, aiandust ja viljapuude kasvatamist, mis moodustasid ühes kärjakasvatamisega rahva peatöö. Mõnel pool olid küllalt tasuvad ka kalandus ja jahipidamine.

Tööstustest oli esikohal ka tekstiiltööstus, mis produtseseris niihästi igapäevaseid kui ka luksuskaupu. Eriti kuulsad olid igasugused kirjud vaibad ja riided, mis sageli olid siidist, kaunistatud kulla, hõbeda ja kalliskividega. Edasi võib tööstustest nimetada metalli-, klaasi-, savi- jt. tööstusi, mis samuti kui tekstiiltööstused valmistasid peale igapäevaste tarvete kallihinnalisi kuulsaid toredusasju, näit. vaase ja tualetesemeid. Suuremais linnades oli töö korraldatud sageli suurettevõtteina.

Kauplemiseks oli Mesopotaamia asend soodus. Maad läbisid jõed ning ühest küljest piiras teda meri — Pärsia laht. Kaubitseti iga ilmakaare poole — Hiinaga, Indiaga, Süüriaga, Musta mere rannikumaadega jne. Sisse- ja väljaveo kõrval oli arenenud transiitkaubandus. Stabiilsema hindamisvahendina hakati tarvitama väärismetalle, millest arenes raha ja sellega seoses pangandus. Viimane oli Babüloonias antiikolude kohta jõudnud silmapaistvale tasemele.

5. Foiniikia.

Poliitilistest oludest. Foiniikia oli osa Süüriast, mis asetses pika kitsa maaribana Vahemere, Liibanoni ja Hermanoni mägede vahel. Juba väga vara — umbes kolmanda aastatuhande keskpaiku — mainitakse Foiniikias mererannakuningate 32 linna. Vanim neist oli Siidon. Peale selle on tuntud palju teisi, näit. Tüüros ja Joppe. Need linnriigid jäid kogu aja ühendamata üheks riiklikuks tervikuks. Neid valitsesid kuningad koos kaupmeeskonna esindajaist koosneva nõukoguga.

Seega ei olnud Foiniikias absolutistlikku riigikorda nagu mujal Idamaal. See nähtus oli tingitud jõuka kaupmeeskonna rohkusest. Foiniikia väikesed ja mittesõjakad linnriigid pidid mitmel korral alistuma võõrvõimudele. Egiptuse maailmariigi ajal (Thutmosis III) allusid nad sellele. Ram-

ses II lepingu järgi jäid nad hetitiidele, XIII s. olid nad Assüüria maksualused, hiljem allusid Uus-Babülooniale ja Pärsiale. Tihti alistusid Foiniikia väikeriigid ilma sõadeta. Kui suurriikide võim nõrgenes, siis tõusis jälle Foiniikia mõju ja linnriigid iseseisvusid mõneks ajaks.

Jooni foiniiklaste kultuurist. Foiniikia merelähedane asend soodustas kauplemist ning põllundust ja aiandust. Kaubanduskolooniaid oli foiniiklasil palju — Küprosel, Rhodosel, Kreetas, teistel Vahemere saartel, hiljem kaugemalgi, nagu Hispaanias või P.-Aafrikas, kus asutati Kartaago. Foiniikia asundused tekkisid ikka kohtadesse, mis olid soodsad kaubandusele, — kus olid head liiklemisvõimalused, maapõue- või teised loodusvarad. Nii meelitasidki hõbeda rohkus ja riidevärvimiseks vajalised purpurteod nad Hispaaniasse. Orjakauplemise tulukuse tõttu tekkisid foiniiklaste kolooniad vähetsiviliseeritud maades, nagu Põhja-Aafrikas. Peale oma sisse- ja väljaveo etendas foiniiklaste juures tähtsat osa transiitkaubandus.

Foiniikia tööstustest olid tähtsad tekstiil-, metalli-, klaasi- ja vaasitööstused. Eriti kuulus oli nende purpurriie.

Kokku puutudes hellenitega mõjutasid foiniiklased viimaste elu ja kunsti. Foiniiklased ise omandasid naabreilt, näit. babüloonlasilt, mitmesuguseid teadmisi, mis nad omakorda edasi andsid. Nende kaudu tutvusid teised rahvad babüloonlaste mõõdu- ja kaalusüsteemiga, laeva- ja muude ehitusviisidega, nad toime-tasid taimi ja loomi ühelt maalt teisele jne.

Foiniiklaste kultuur ei olnud midagi omapärast, vaid teistelt, eriti babüloonlasilt ja egiptlasilt laenatud. Nende tähtsus seisab kultuurisaavutuste vahendamises rahvaste vahel. Mõningaid teadmisi lisandasid nad ka oma kogemuste põhjal laenatuile lisaks, näit. merisõidus. Nende endi leiutiseks on seni peetud 22-tähelist alfabeeti, mille eeskujul loodi kreeka ja ladina tähestik; kuid küsitav on seegi.

6. Pärsia suurriik.

Poliitilisest elust. Assüüria langemise järel omandasid Väike-Aasias juhtiva koha Iraani indoeuroopa rahvad, esiteks meedlased, hiljem pärslased, kes olid isekeskis hõimud. Iraani ajaloo algul näeme pärslasi alluvat meedlastele, kuigi neid valitsesid oma vasallkuningad. Meedia valitseja Astyages'e vastu tõs-

tis tema pärslasest vasall Kyros 550. a. e. Kr. mässu. Võitnud Meedia ja ühendanud pärslased, lõi ta suure Pärsia riigi.

Meedia valitseja vangistati, Kyros kosis ta tütre, et omandada õigust Meedia troonile. Samuti tegi ta senise Meedia pealinna Ekbatana oma uue riigi pealinnaks, mis sellena püsis kuni Aleksander Suure vallutusteni. Siiski esines selle kõrval veel teisi kuninglikke residentse, näit. Suusa.

Võidetutega käis Kyros hästi ümber ning meedlased jäid pärslaste kõrval valitsevaks rahvaks. Varsti peale meedlaste alistumist alustas Kyros vallutussõja võimsa Lüüdia kuninga Kroisos'e vastu, kellele allusid peale tema oma riigi ka peaaegu kõik Kreeka linnad Väike-Aasias. Lüüdia ja Väike-Aasia saared vallutati. Lüüdiale allunud Kreeka linnadest moodustati eriline Pärsia mereprovintis asehalduri valitsuse all. A. 539 e. Kr. vallutati Babüloonia riik Pärsiale. Kyros nimetas enda Babüloonia kuningaks. Ka siin koheldi võidetuid hästi — neile jäeti oma usk, ei kitsendatud nende materiaalseid huve ega muid õigusi. Babüloonlaste poolt VI sajandil vangipõlve toodud juutidel lubati koju tagasi pöörduda, mistõttu need ülistasid Kyrost.

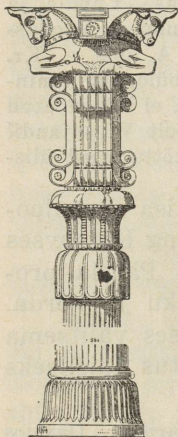
Kyrose järglane, ta poeg K a m b y s e s, jätkas isa suurejoonelist vallutuspoliitikat. 525. a. vallutati Egiptus ning Kambyse võttis endale vaarao tiitli. Seega muutus Egiptus Pärsia provintsi. Siingi austasid vallutajad kohalikku usku ja korda. Pärast mõningaid troonitülisid ja siserahutusi pääses valitsema Dareios I, 521.—486. a., kelle ajal kuningas muutus täieliseks ainuvalitsejaks.

Siiski ei austatud teda kui jumalat, nagu Egiptuse vaaraod. Dareios pole tähtis enam vallutajana, vaid suurriigi konsolideerijana. Mitmesuguseid riigiosi püüti kindlamaks tervikuks liita, võimalikult vähesel survega alistatud rahvaile. Endiste vabatahtlike kinkide asemel kuningale seati nüüd sisse korrapärane maamaks. Seoses sellega korraldati rahandust. Sõjavägi muudeti alatiseks ja mobiliseeriti üldväeteenistusekohuse alusel. Kogu riigis parandati teid ja ehitati uusi. Riik jagati 20 satraapkonda, s. o. eri-provintsi oma kõrgema ametniku — satraabiga — eesotsas, kel oli ase-kuninga võim. Väljapoolse satraapkondi jäi päris-Pärsia, mida valitsesid suurlinnad otseselt. Julgeoleku kindlustamiseks teostati üle riigi spionaazi. Erilised kuninglikud komissarid, nn. kuninga silmad ja kõrvad, valvasid ametnikkude tegevuse järele. Kuninglikus kantsleis hakati asju ajama kirjalikult. Kõrgemad ametnikud olid pärsia ja meedia aadlid. Vallutatud rahvad jäeti suuremal või vähemal määral oma erineva korra juurde, mille üle oli ainult Pärsia nõrk ülemvõim, näit foiniiklasi olid oma linnakuningad, V.-Aasias kreeklaste linnades valitsesid türannid, kes ainult Dareiosele maksu maksid ja sõjaväge andsid ja satraapide järelevalvele allusid. Mil määral pärslastel jätkus sallivust alistatud rahvaste vastu, seda näitab näiteks juutide templi ülesehitamine Jeruusalemas Pärsia toetusel. Kui kõigest hoolimata esines iseseisvumispüüdeid, siis karistati nendega esinejaid karmilt, näit. lõhuti seetõttu Babüloni müürid ja mässajad löödi risti.

Riigi piire laiendati Dareiose ajal idas Induse jõeni. Läänes pidurdas Pärsia ekspansiooni Joonia mäss. Peale Dareios I surma

algas Pärsia võimu langus. Valitses veel rida kuningaid, kes olid seotud mitmesuguste sise- ja välissõdadega, kuni Aleksander Suur vallutas nende riigi IV s. e. Kr.

Pärsia kultuurist. Pärsilased omandasid kultuurisugemeid peamiselt teistelt rahvusilt, kellega nad kokku puutusid, ja mõnel juhul löid neist omapäraseid sünteese. Nii näit. näeme Pärsia ehituskunsti esinevat kõrvuti assüüria-babüloonია ja egiptuse ehituskunsti elemente. Siin tarvitatakse sambaid, aga ehitatakse lossid kõrgeile terrassidele ja kaunistatakse vaa-
batud kividest reljeefidega. Omapärase joonena arhitektuuris esineb sammaste kaunistamine här-
japeade kujudega (kapiteelis). Samuti kasutasid nad akantuselehtede ja teokarbi spiraalseid kujuti-
tisi.

19. joonis. Pärsia sammast.

Ainult usundis oli pärslaste maailmavaade põhiliselt originaalne. Nende usundi rajaja oli Zarathustra. Riigiusuks tegi selle Dareios I. Pärslaste usu põhituum oli sügav-moraalne. Nende arvates võitlesid looduses ja inimeste elus kaks jõudu — jumal, kes oli headuse, tõe, hingepuhtuse, valguse jne. kaitseja, ja halb võim, kes sundis inimesi kurja tegema. Esimest kutsuti Ormuzd'iks, teist Ahriman'iks. Inimese ülesandeks oli kaasa aidata headuse võiduks, valet ning ülekohut vältides ja maad viljakandvaks tehes. Kõlbelise elu tasuks ja lõppsihiks oli igavene õndsus teises maailmas.

7. Vana-Idamaa kultuuri ühiseid jooni ja selle tähtsus.

Käsiteldud vanade kultuurriikide elus-olus leidub hulk ühiseid või enamvähem ühiseid jooni. Need sõltuvad osalt sarnaseist geopoliitilistest tingimustest, osalt sarnasusest inimeste mõttelaadis. Materiaalse hüveolu kindlustamiseks harrastati kõikjal, kus maapind seda võimaldas, põlluharimist. Põllunduslikes meetodeis leidis mõndagi ühist, näit. kunstliku niisutamise harrastamine. Kaubanduse ja käsitöö areng aga polnud kaugeltki nii üldine kui põllumajanduse oma. Teadused olid praktiliste huvide teenistuses. Esikohal olid neist geomeetria ja tähe-
teadus.

Vanade Idamaade kultuur oli väga oluliselt usundiline.

Peamiseks kultuuri kandjaks oli mõjukas preesterkond ja suuremad ehitised ja kunstisaavutised olid ikka jumalate ja kõrgemate isikute kultuse teenistuses. Kunstilises kujutamises esines palju sarnast, näit. inimeste idamaine majesteetlik tardunud seisak pildidel ja reljeefidel. Kujutava kunsti ainedki olid enamasti samast sündmusingist valitud. Üldiselt oli vanul rahvail üsna arenenud fabuleerimistahe, mis rikastas nende rahvaluulet sageli sisult erisuguste, kuid psühholoogiliselt lähedaste kombinatsioonidega. Hingeelu sarnasusi peegeldab ka usundite sisu, mitmel pool esinev loodusjõudude, taevakehade ja vaimude austamine.

Palju sarnaseid jooni leiame ka poliitilisel ja sotsiaalsel alal. Enamik Vana-Idamaa riigest tekkis pikaajalise protsessi tulemusena üksikuist maakonnist, mis omandasid ühise valitseja ja sageli ka ühise pühamu. Riigikordadest domineeris absolutism, erakordse valitseja austamisega. Sotsiaalne kihitus ja kord olid samuti ühetaolised. Alama rahvaklassi moodustas rohkearvuline orjade hulk, kes oli igasuguste tööliste ja sõduritena suurel määral kaastegev riikide säilitamisel, nende jõukuse ja hiilguse tõstmisel, sest odav tööjõud võimaldas läbi viia ettevõtteid, mida on seni imetlenud järeletulnud põlvned.

Võimsais riiges kujunes ka tugev vallutustahed, millest kujunes maailmavallutusidee, mis hiljem ikka ja ikka jälle esile kerkis.

Vana-Idamaa kultuuri tähtsust maailma ajaloos on raske ülehinnata. Nende rahvaste majanduslikest ja vaimseist, poliitilisest ja ühiskondlikest saavutustest õppisid väga palju Euroopa kultuuri põhjendajad, Vahemere poolsaartel elavad rahvad, eriti kreeklased, kes asusid kõige lähemal Vana-Idamaale, ja vahendasid hiljem omakorda kõrget kultuuri mitmesuguseile Euroopa maile.

KREEKAMAA.

I. Kreekamaa looduse mõjust poliitilisele ja kultuuriellu.

Looduslikud tingimused ja poliitiline elu. Kreeka ajaloo ja kultuuri omapärane areng on suurelt osalt tingitud Kreekamaa ehk Hellase¹ looduslikust omapärasest ja geograafilisest asendist. Nagu teada, piirab Kreekamaad, Balkani poolsaare lõunaosa, kolmest küljest meri. Kreekamaa on väga rikas poolsaarte, saarte, lahtede ja sadamate poolest. Peale keerulise rannajoone iseloomustab Kreekamaad eriti tema mägisus. Ta on peaaegu üleni keskmise kõrgusega mägine maa, mitmes sihis kulgevate mäeahelikudega. Nii arvurikkad mäeahelikud kui ka pikad, kitsad mandrisse tungivad lahed jaotavad poolsaare mitmeks suuremaks ja väiksemaks osaks, maakonniks, kust naabermaakonnisse pääsemine pole kuigi kerge. See maakondade looduslik isoleeritus takistas ühe suurema, kogu kreeka rahvast ühendava riigi tekkimist, hoides suguharud üksteisest lahus ja üksteisele võõrad.

Siin puudusid kaua aega teraval kujul need kaks tegurit, mis peamiselt sunnivad väikesi ühiskondi liituma suuremaks riigiks: välisvaenlaste oht ja majanduslikud vajadused. Välisvaenlaste eest kaitsesid Kreekamaad kaua aega hästi viis suurt mäeahelikku, mis Kreekamaa põhjapiiri ja Korintose maakitsuse vahel läänest idasse kulgevad. Kui aga ilmusid sellised vaenlased, kellele need tõkked enam küllaldased polnud (pärselased ja roomlased), siis oli Kreekamaa partikularism sajandite jooksul juba liiga juurdunud, et oleks toime saadud vajaliku riikliku ühinemisega. Siin puudusid ka sellised majanduslikud vajadused,

¹ Kreeklased ise nimetasid oma maad Hellaseks ja endid helleniteks.

mis oleksid tungivamalt nõudnud ühist valitsust, sellised, nagu näiteks Niiluse vee reguleerimine Egiptuses. Kolmandaks oli halbade ühendusolude juures ka üksikul, mitte just rahvarikkal ühiskonnal raske suuremas ulatuses teiste vallutamine ja eriti oma võimu all hoidmine.

Looduslikud tingimused ja kultuuri areng. Üsna soodsad olid Kreekamaa looduslikud tingimused mitmekülgse ja rikkaliku kultuuri arengule. Võrdlemisi pehme ja eriti poolsaare idapoolses osas sademetevaene kliima lubas kreeklasi läbi ajada vähese söögi ja rõivastisega ja ehitada suure osa oma elumajast ilma katuseeta. Teisalt ei olnud kliima küllaldaselt palav, et roiutada igasugust teotahet, ja võrdlemisi väheviljakas maapind nõudis hoolsat harimist. Loodus ei hellitanud seega kreeklasi liialt ega lasknud teda muutuda laisaks, aga ta polnud talle ka liiga karm, ei kulutanud kõiki inimese jõude võitluses igapäevase leiva pärast, vaid jättis talle aega ja indu muudegi ürituste tarvis. Ja see oli soodus eeldus kõrgema kultuuri tekkimiseks. Kliima ja põllupinna kõrval soodustasid väga suurel määral kõrgema kultuuri arenemist keerukas rannajoon ja saarterikkad mered Kreekamaa ümber. Need olid eriti soodsad vanaaegseile laevureile, kes ei julgenud pikemaid teid sõita ulgumerele. Laevasõidu kaudu muutusid kreeklastele tuttavaks teiste rahvaste, eriti Vana-Idamaa kultuuri saavutised.

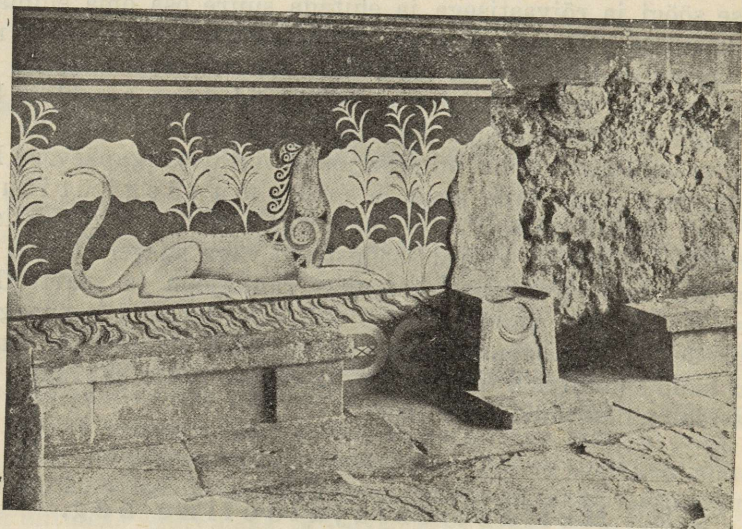
II. Hellase esiajalooline aeg.

1. Egeuse kultuur.

Kreeta ja mükeene kultuur. Juba enne kreeklaste sisserändamist Kreekamaale öitses Kreeta saarel, Egeuse mere arvurikkail saaril ja rannamail hästiarenenud omapärane kultuur, mille loojad suuremalt osalt kuuluvad Väike-Aasia rahvaste perre (on lüüdlaste, kaarialaste ja hetiitide sugurahvas). Viimased moodustavad küll iseseisva, aga mitte aaria ja semiidi tõugu kuuluva rahvaste pere. Selle nn. egeuse kultuuri lähtekohaks oli Kreeta saar, kust ta levis muudele Egeuse saartele ja randadele, ja vähesel määral isegi Apenniini ja Pürenee poolsaarele. On tõenäollik, et kultuuri levimine ei tähendanud sama rahvuse levimist ja et egeuse kultuuri kandjad Kreeka mandril või Väike-Aasia rannamail võivad väga hästi olla teisest rahvusest kui tema loojad Kreetal.

Tavaliselt eraldatakse egeuse kultuurist kõneldes kaht alatiipi, mis ühiste joonte kõrval omavad mõningaid erinevusi: vanemat kreeka kultuuri lõunas ja nooremat, enam põhjapoolset mükeene kultuuri, nii nimetatud sellenimelise, võrdlemisi hästi läbiuuritud Mükeene linna, ühe tähtsa Egeuse kultuurikeskuse järgi Peloponnesose poolsaarel.

Kreetalaste kultuur oli kaunis vana. Juba 2500 a. e. Kr. olid nad kõrge kultuuritasemega rahvas. Tähelepanu vääriwad nende

20. joonis. Troonisaal Knososest.

kultuuri alalt kõigepealt võimsad lossid¹ (Knososes ja Phaistos). Nn. Minose palees Knososes on üle kaheksa toa ja õue. Ruumid korralduvad otstarbekohaselt, nende põrandad on osalt kaetud fajansiga, seinad kaunistatud kunstiküllaste seinamaalingutega, lossid on varustatud meieaegsete mugavustega (näit. veevärk, vannitoad jm.). Kreea kunstis valitses eluküllane looduse-

¹ Viimaste väljakaevamine on eeskätt inglise arheoloogi Arthur Evans'i teene, mükeene kultuurikeskuste väljakaevamisel peaks aga teerajajana nimetama saksa kaupmeest Heinrich Schliemann'i, kes suurest huvist Homerose eeposte vastu läinud sajandi seitsmekümnendail aastail asus Hissarliki poolsaarel „Trooja linna“ välja kaevama. Hiljem siirdus ta arheoloogilistele väljakaevamistele Mükeenes.

armastus, mis väljendus joonistuse ja värvide loomulikus tabavuses. Väga ilusad on kreetalaste vaasid ja alabasternõud, mida enamasti kaunistavad enamvähem stiliseeritud lilled. Kreetalastel oli ka oma kiri ja Knosose lossist on leitud selles kirjas enam kui pooleteisest tuhandest savitahvlist koosnev arhiiv, aga teadlasil pole veel õnnestunud kreeka kirjamärkide dešifreerimine. Sajandeid õitsenud kreeka kultuur hävitati a. 1400 ümber e. Kr. ja ei tõusnud enam iialgi varemeist. Arvatavasti langes ta saarele tunginud kreeklaste ohvriks. Kreea paleede vallutamine oli vaenlasil seda kergem, et paleed olid täiesti kindlustamata, ilma kaitsevate müüride ja vallideta. Kreea kultuuri kandnud rahvas põgenes saarelt, siirdudes tõenäoliselt osalt Palestiinasse (vilistid), osalt Apenniini poolsaarele (etruskid).

Kreetalasil õppis arvatavasti ülejäänud egeuse kultuuri piirkond metallide ümbertöötamist, losside, kindluste ja laevade ehitamist ja muid tehnika saavutusi, samuti õli-, viina- ja mitmesuguste viljapuude kasvatamist.

Mükeene kultuuri õitseng (Kreeka mandril) algas hiljem, umbes 1600 e. Kr. ja kestis umbes a. 1100 e. Kr. Viimase kandjad paistavad olevat olnud esimesed põhja poolt rännates Peloponnesosele jõudnud kreeka suguharud — joonlased ja ahhailased. Mükeene kultuuri avaldusist väärivad kõigepealt tähelepanu küngastele ehitatud võimsad kindlusetalised lossid. Nende müürid on suurtest kivimürakaist, mispärast rahvas neid hiljemini nimetas kükloopide ehitisteks. Mükeene kuningaloss oma kuulsate lõvivärvatega on tugev kindlus, vastandina Knosose paleele. Siin on valitsenud suure võimuga kuningad, kelle kindlal käsul ehitati hiiglalossid. Pildid ja reljeefid kujutavad siin harilikult sõja- ja jahistseene, kuna Kreetas sõjastseenid puuduvad. Kunstiteosed ei oma seda graatsilisust, mis on omane kreea kunstile, nad on kohmakamad, aga seejuures osalt ka monumentaalsemad. On näha, et mükeene kultuuri kandjaks on olnud barbaarsem ning sõjakam rahvas. Mõlemad, kreea ja mükeene kultuurid kuuluvad pronksiaega ja on rikkad kulla ja hõbeda poolest.

21. joonis. Kits poegadega.
Fajanssreljeef Knososest.

Egeuse kultuuri suhted Idamaaga. Egeuse rikas ning peen kultuur ei tekkinud ilma välismõjudeta ja välise äratuseeta. Kindlasti etendasid selle kultuuri sündimisel suurt osa Vana-Idamaa, Niiluse ja Eufрати oru kuulsad kultuurid. Varemini kui ükski teine Euroopa maa sai Kreeta osa vanast hommikumaisest kultuurist. Mitte ilmaaegu ei asu ta Euroopa osadest kõige lähemal Egiptusele. Oma geograafiliselt asendilt sobis Kreeta hästi sil-

laks, mida mööda idamaa kultuur saabus Euroopasse. Egiptuse ja Kreeta vahel oli otseseid kaubanduslikke sidemeid, vahel isegi sõjalisi kokkupõrkeid. Assüüria-babüloonia kultuuri vahendasid egeuse kultuuri rahvale Väike-Aasias elavad hetiidid ja Süüria rannikumaal asuvad foiniiklased. Nende mõju on tähtis siiski enam egeuse kultuuri lõpp-perioodil, mükeene kultuuri õitseajal.

22. joonis. Lõvide värav Mükeenes.

Euroopa esimesed kultuurimaad Vana-Idamaalt omandades ehituskunsti, laevanduse ja kunstikäsitöö oskust ei muutunud agavanemate kultuuride

mehaanilisiks matkijaiks, vaid löid omapärase ainelise ja vaimse kultuuri. Ka poliitiline elu näib egeuse kultuuri mail erinevat Eufрати ja Niiluse maade omast. Säilinud kunstitöist ei saa kuidagi järeldada, et siin oleks kuningaid nii jumaldatud kui vaarasid Egiptuses või kuningaid Babüloonias.

Egeuse kultuur ei paista olevat ainult Vana-Idamaade kultuuri laenu-line, vaid on omalt poolt teatud määral rikastanud ka Idamaade kultuuri. Kreeta ilusaid keraamikatooteid eksporditi näiteks Egiptusse, Palestiinasse

ja Süüriasse ja üks viljakam ning realistlikum Egiptuse kunstiajaloo periood uue riigi ajal on ilmselt kreeta kunsti mõju all. Võib-olla töötasid Egiptuses siis isegi Kreetast sisserännanud kunstnikud.

2. „Homerose ajastu“.

Poliitiline ja ühiskondlik kord. Sajandid, mis järgnevad egeuse kultuuri langusele kuni ajaloolise ajani Kreekamaal (umb. 1100—800 e. Kr.), on täis suuri ajaloolisi sündmusi, millest aga on raske saada ülevaadet usaldatavate kirjalikkude andmete puudusel. Neisse sajandesse langeb viimane kreeka suguharude rändamine nende maa-aladele, kus kohtame neid ajaloolise aja algul, s. o. Kreeka mandrile, Egeuse mere saartele ja Väike-Aasia läänerrannikule.

II ja I aastatuhandete vahetusel põhja poolt Peloponnesosele tungivad doorlased tekitasid palju segadust varem sinna jõudnud joonlaste ja ahhailaste keskel. Puhtal kujul säilisid ahhailased ainult Peloponnesose põhjaosas ja osalt ka Põhja-Kreekamaal. Enamasti segunesid nad Kesk- ja Lõuna-Kreekamaal muude suguharudega, moodustades eollaste (s. o. kireva) suguharu. Samuti muutusid eollasteks need ahhailased, kes koloniseerisid Egeuse mere kirdekaldale ja selle lähedased saared. Joonlased koloniseerisid keskmise osa Väike-Aasia läänerrannikust selle ja Kreekamaa vahel asuvate saartega. Kodumaal jäi neile ainult Atika. Doorlaste valdusesse läksid Peloponnesosel Argolis, Messeenia ja Lakoonia ja ka vana kultuurikolle — Kreeta saar.

See Põhja poolt Doonaud tulnud kreeka suguharude paigutumine oli täis sõdu küll maa endiste elanikega, küll kreeklaste omavahelisi. Selle ajastu kohta tekkis terve rida kangelaslugusid (nii Heraklese, Theseuse ja Argonautide lood), ja mõningaid episoode toleaegeist sõdadest käsitlevad ka Homerose eeposed „Ilias“ ja „Odüsseia“, kuigi väga moondatult ja idealiseeritult¹. Et Homerose eeposed on tähtsamaks allikaks, millest andmeid leiame selle segadusterikka ajastu kohta, siis on hakatud nimetama egeuse kultuuri languse ja ajaloolise aja alguse

---

¹ On näit. väga ebatõenäoline, et Trooja sõda oleks puhkenud Ilusa Helena pärast. Pigemini olid siin mängus kaubanduspoliitilised kaalutlused, sest Troojast oli väga mugav kaubelda Musta merega. Ilusa Helena röövimine võis paremal juhul olla ainult ettekäändeks, kõrvalpõhjuseks, millest tehti peapõhjus.

vahemikku Kreeka ajaloos Homerose ajastuks ehk kangelaste ajastuks.

Asukohtade otsimise ja rändamise ajal elasid kreeklased sugukondadena. Sugukonnad ühinesid fraatriaks ehk vendkondadeks. Põlluharimisele üle minnes ja paigustudes sugukond või fraatria kasutas esialgu ühiseid karja- ja põllumaid, aga peagi tekkis saraskondliku maaomandi kõrval ka eramaaomand. Sugukonna või fraatria liikmete vahekordi ja maade jaotust korraldas sugukonna resp. fraatria vanem. Enda kaitseks ühinesid fraatriad füülideks, need omakorda riigiks. Sel teel tekkinud väikesi riike oli Kreekas palju, ajaloolisel ajal ulatus nende arv üle kaheksaja. Fraatria ja füüli eesotsas seisid vanemad, riigi eesotsas kuningas, kelleks sai üks vanemaist.

Varjupaigaks riigi rahvale sõja korral asutati mõni kindlus. Aja jooksul kujunes kindlusest linn. Siia asus elama riigi kuningas (basileus) osa aadliga, siin peeti rahvakoosolekut, siia koondusid käsitöölised ja kaupmehed. Teatavast piirkonnast ühes selle keskusega kujunes linnriik. Linnade asutamine ja nende tähtsuse tõus ei toimunud muidugi kõikjal ühtviisi kiiresti. Paljudes kohtades tekkisid nad alles ajaloolisel ajal.

Linnriiki valitses kuningas ehk basileus, kes valiti kuulsaimast sugukonnast kas rahvakoosolekul või sugukondade vanemate koosolekul. Kuningas ei juhtinud riiki üksi, vaid ühes vanematenõukoguga, aadlisoost fraatriate vanematega. Aja jooksul oli fraatriate juhtimine läinud nimelt teatud perekondade kätte, kes olid maa poolest rikkamad, olid sõjas välja paistnud ja väitsid, et nad põlvnevat mõnest jumalast või kangelast. Kuningas ühes vanematenõukoguga otsustas sõja ja teisi riiklikke küsimusi, korraldas õigusemõistmist ja lahendas füülide vahelisi tüliasju. Seejuures oli kuningas ka ülemväepealik ja ülempreester. Üksi ei võinud kuningas midagi tähtsat otsustada, ta pidi arvestama fraatriate vanemaid, kellele hulgas ta oli ainult „esimene endasarnaste keskel“. Seega oli juhtivaks jõuks Homerose-aegses riigis aadel. Rahvakoosoleku võim oli väike, seal peamiselt kiideti ainult heaks aadli poolt tehtud otsused. Deemosel ehk rahval oli vähe kaasaráäkimise võimalusi riiklike küsimuste otsustamisel. Majanduseluski paisis aadel silma suurte maade ja varade omajana ja sõja puhul võitlesid aadlimehed sõjavankritel või vähemalt parema varustisega kui mehed rahva keskelt, kes olid ikka jalaväelasiks. Vabade inimeste kõrval leidus tollaegses ühiskonnas ka mõnel määral

orje, nagu see loomulik, arvestades sagedasi sõdu ja maadevallutusi. Kuigi seisusevahed olid olemas, asusid aadel ja kuningas deemose ja orjadega võrdlemisi kodusel jalal ja käitusid nendega inimlikult.

Majanduselu. Kreeka rahvamajanduse aluseks olid Homeroose ajastul veel põlluharimine ja karjakasvatamine. On näha ka juba aianduse algeid: viinapuude ja õlipuude harimist, kuid seda erikaalu need kultuurtaimed veel ei oma, mis ajaloolisel ajal. Karjapidamise suurele tähtsusele osutab muu seas seik, et isikliku rikkuse mõõdupuuks loeti loomakarjade suurst. Üksikul aadlikel näivad need olevat olnud veel väga suured. Sarvloomade tarvitati ka hindeühikuks. Homeroose lugulauludes hinnatakse igasuguste asjade väärtust sarvloomadega. Üks pronksanum näit. on väärt ühe härja, üks tubli orjatar neli jne. Põllupidamises valitsesid saraskondlik ja erapõllundus läbisegi. Aadlikud kasutasid oma põldudel palgatööliste, sunnismaiste rentnikkude ja orjade tööjõudu, kuid töötasid ka ise. Lihtsat füüsilist tööd ei pidanud ükski seisus häbistavaks.

„Odüsseia“ jutustab näit., kuidas kuningatütar Nausikaa peseb oma vendade pesu või kuninganna Penelope koob päevast päeva. Võrreldes mükeene kultuuri võimsate valitsejatega elavad kuningad nüüd ainult kui jõukad talupojad. Odüsseuse lossil on kõvakstambitud muldpõrand ja puuseinad, palee ees lebavad sõnnikuhunnikud, ja kui karjane loomadega karjamaalt koju tuleb, siis seob ta nad esmalt „lossi“ sammaste külge kinni.

Valitses naturaalmajandus — vajalikud käsitööd püüti kodus ära teha. Ometi hakkasid mõned käsitööd juba iseseisvuma, nagu kauplemine, laeva- ja majaanitus, aga ka laulikute kunst. Kaubandus, mis egeuse kultuuri perioodil oli hästi arenenud, ei soikunud nüüdki. Kreeklased oskasid hinnata idamaiste käsitöö- ja kunstkäsitöö-todete väärtust. Paraku ei olnud neil vahetuskaubaks pakkuda palju võluvat, sest kreeka käsitöö tase oli egeuse kultuuri hävimisega langenud ja võttis palju aega tõusmiseks. Nende tähtsamaks väljaveokaubaks olid orjad ja juust. Et kaupu vahetada oli raske, siis püüti neid sageli välismaalasilt lihtsalt röövida.

Kreeklaste usund vanemal ajal. Vana-kreeka usundi ürgset olemust on praegu raske lähemalt kindlaks teha, sest tema kohta puuduvad meil kirjalikud allikad. Religioon sel kujul, nagu temaga tutvume Homeroose eepostes, on juba pika esiajaloo kuuluva arenemisprotsessi tulemus. Üsna kindel on siiski, et kreeklaste usund kasvas välja algelisest loodusnähtustest ja loodusese mete jumaldamisest. Algul olid kreeklaste

lased, nagu paljud loodusrahvad praegugi, fetišite kummardajad. Nad austasid pühi kive, puid, mäekünkaid, loomi ja muid esemeid looduses. Hiljem astusid loodusnähtuste asemele religioosse austuse esemeina nende nähtuste haldjad ja mitmesugused muud üleloomulikud olendid, kelledest arvati kubisevat loodus. Loodusehingede ja ka esivanemate hingede austamises seisnev animism ei tõrjunud siiski täiesti välja endist fetišismi. Kui kreeklaste looduselähedus oli veel võrdlemisi suur ja ühiskondlik elu ning kultuur võrdlemisi primitiivsed, siis ei eelistatud mitmesuguste loodusvaimude kujutlemisel veel puhast inimkuju, vaid endise loomadeaustamise mõjul mõeldi neid sageli poolloomana, poolinimesena.

Veel ajaloolisel ajal leiame kreeka usundis jälgi ürgsest loomadeaustamisest. Elased ju siiski veel kreeka rahva kujutluses väiksema võimuga jumalikest olendeist: metsas kitsejalgedega ja sarvedega saatürid ja faunid, mägedes inimese pea ja hobuse kehaga kentaurid, merevoogudes triitoniid, müütilised mehekujulised olendid kalasabaga inimese jalgade asemel. Sikujalgu ja sikukõrvu omas ka metsa- ja karjaste jumal Paan. Jumalate ema Herat nimetatakse ajaloolisel ajal lemmasilmaliseks, millest mõned teadlased tahaksid järeldada, et teda kunagi on kujutletud lehmana. Muistse loomadekultuse jäänustega on tõenäoliselt tegemist ka jumalate pühade loomade juures, nagu seda on Pallas Athena öökullid või Zeusi kotkad. Vahest ehk võiks loomadekultuse järelmõju sedastada isegi neis müütides, kus näeme hilisemaid kreeka jumalaid endid ajutiselt loomadeks moondavat.

Mitmesuguste vähem võimsate maa-, vee- ja õhuvaimude kõrval kujunesid üsna varakult kreeklaste vaimses teadvuses välja ka üksikute peajumalate kujutlused. Taevajumal Zeusi näit. austasid kreeklased tõenäoliselt juba enne Kreekamaale asumist. Peajumalad olid suurte loodusnähtuste ja loodusjõudude personifikatsioonid — Zeus näit. oli kogu taeva jumalus, aga üksik nümf või saatür ainult teatud metsa vaim.

Nii nagu Kreekamaa poliitiliselt väga killustatud oli, nii valitsesid seal kaua aega ka väga suurte kohalikkude erinevustega kujutlused jumalast. Jumalakujutluste ühtlustamiseks mõjusid väga tunduvalt kaasa Homerose lugulaulud, mida loeti ja retsiteeriti üle kogu Kreekamaa. Lugulauludes esitatud jumalakujutlused muutusid mõõduandvaiks riigiuskudes ja tõrjusid enam tagaplaanile kohalikud jumalused ja kultuse.

Homerose jumalad on oma välimuselt inimeste taolised, aga ometi surematud ja palju ilusamad, võimsamad, õnnelikumad ja targemad viimaseist. Sealjuures aga pole mitmed neist kõlblalt kaugeltki inimesist üle. Zeusi ja tema kodakondsete elu Homerose eepostes meenutab mitmeti vanade sõjakate ja seiklevate kreeka vürstide õue-elu.

Ei maksa kujutella, et jumalad seisaksid kõrgemal tülist ja riidudest. Nende juures näeme impulsiivseid tegusid. Isegi Zeus kaotab vahel enesevalitsemise. Nii viskab ta kord tüli puhul Heraga alla maa peale oma poja Hephaistose, kes oli julgenud välja astuda ema kaitseks. Sellest ajast lonkabki vulkaanilise tule ja sepakunstide jumal.

Nagu me Homerose jumalaist näeme, on siin kreeklaste usundlikud kujutelmad arenenud üsna kaugele antropomorfistliku polüteismi suunas.

Peajumalate kõrval esineb Homerose eepostes ja mitmesuguseis müütides veel lõpmatu hulk pooljumalaid: üleloomulikkude võimetega kangelasi, deemoneid, nümfe, saatüride, faune, kentaure, triitoneid, nereide¹, sülfide², üheksa muusi³, erinnused⁴ ja muud.

Kreeklaste usk oli kõigiti elujaatav. Surma ja varjukujulist oleskelu allmaailmas ei ülistatud. „Parem on olla sulane vaeseimas talus kui kuningas surnuteriigis!“ ütleb „Odüsseias“ Achilleuse hing Odüsseusele, kes ta allmaailmast välja kutsunud.

Kultus. Jumalateenistuses oli Homerose ajastul vähem Idamaa mõjusi kui ajaloolisel ajal. Templid puudusid veel peaaegu täiesti, altarid asusid vanade puude all, mägedel või looduslikes koopais. Puudus kindel preestriseisus — iga isa oli preester, kui tema perekonnal oli vaja mingi palvega jumalate poole pöörduda. Kogu riigi seisukohalt tähtsate jumalateenistuste puhul oli aga preestriks kuningas. Kultuse tähtsaimaks osaks oli juba nüüd, nagu hiljemgi, ohverdamine. Vahel võtsid ohvritalitused väga piduliku ilme, oma ohverdamisrituaalidega, võimlemismängudega ja lauludega jumalate auks ja ohvrisööminguga. Samuti etendas juba varakult kreeka usundis tähtsat osa ennustamine mitmesuguste loodusnähtuste ja ohvriloomade sisikondade põhjal, samuti ka oraaklite küsitlemine.

Muu vaimne kultuur. Homerose ajastul ei hävinud ainult vana egeuse kultuur, vaid pandi ka alus omapärasele uuele kreeka kultuurile. Homerose aega ulatub tagasi kreeka kirjanduse algus. Kreeka rahvalaulikute varaseim looming, enne „Iliase“ ja „Odüsseia“ koostamist, ei lase end otseselt jälgida vastava aineastiku kaotsimineku tõttu. Aga Homerose eeposte kunstiline tase on nii kõrge, et peab oletama kreeka luule mitmesaja-aastast vanust nende koostamise ajal.

---

¹ Nereiidid — merejumal Poseidoni kaaslase Nereuse tütreid, kes mängivad laineteharjul.

² Sülfiiidid — õhuvaimud.

³ Muusid — Zeusi üheksa tütart, kes kaitsevad kunste ja teadust, nii et igale kuulub üks spetsiaalne ala. Oma muus oli lüürikal, armuluulel, eeposel, ajalool (Klio), tragöödial, muusikal, tantsul, komöödial, astronoomial.

⁴ Erinnused — surnuteriigi jumala Hadese kaaslased, kes kiusavad kurjategijaid oma põlevate silmadega ja raudsete küüntega.

Kaua enne Homerost pöördui jumalateenistusel jumalate poole lauldud või retsiteeritud hümnidega ja rändavad laulikud käisid ühe aadliku elamust ja kuningaõuest teise, kandes kandlemängu saatel ette kangelaslugusid ja müüte jumalaist. Nende rapsodide laule aineks ära kasutades lõi arvatavasti IX s. geniaalne Homerose-nimeline luuletaja kaks suurt lugulaulu, mida jällegi rändavad laulikud tutvustasid kogu Kreekamaale. Varsti hakati katkendeid neist deklameerima riiklikel pühadel. Homerose eeposte mõju kreeka rahva vaimuella oli määratu suur, samuti ka kogu maailmakirjandusse. Üldtuttavaks saades nad ei aidanud ainult usundit ja kirjakeelt ühtlustada, vaid kasvasid kreeklaste ühtekuuluvustunnet, sest nad kirjeldasid paljude Kreeka riikide ühisüritust, milles tarvilikuks osutuvad kõigi individuaalsed jooned: ühe kangelase või suguharu vaprus, teise kavalus, ühe jõuküllus, teise väledus, — kõik leiab oma õige koha. Paljude sajandite jooksul luges Homerose lugulaule kreeka noorsugu, ammutades sealt elujaatamise- ja ettevõtlikkusevaimu.

Homerose ajastusse langevad ka kreeka ehituskunsti ja raidkunsti alged, kuid neis ei jõutud kaugeltki selliste saavutusteni kui kirjanduses. Arhitektuuri ja skulptuuri areng käesoleval ajastul on veel raskemini jälgitav kui kirjanduse oma, peamiselt seetõttu, et ehitiste ja kujude materjalina armastati kasutada puud.

III. Hellas ajaloolise aja algusest Kreeka-Pärsia sõdadeni (800—500 e. Kr.).

1. Ühiskondlikud suhted ajaloolise aja algul.

Noorem kolonisatsioon. Egeuse mere saarte ja Väike-Aasia läänerranniku koloniseerimine kreeklaste poolt oli toimunud juba kangelasteajastul. A. 1100 paiku Põhja-Kreekamaalt Peloponnesose poolsaarele liiguvad doorlaste suguharud olid sundinud hulga eollasi ja joonlasi Euroopa mandrilt lahkuma ja uut eluaset otsima saartel või Väike-Aasia rannikul. Esimesele kolonisatsioonile järgnes pikema vaheaja järel teine, noorem kolonisatsioon, mis toimus VIII kuni VI s. e. Kr.

Väljarändamist põhjustas esijoones hea põllupinna vähesus Kreeka- maal, teiseks kaubanduslikud huvid ja kolmandaks poliitiline võitlus. Nüüd ei lahkunud kreeklased oma kodumaalt enam suguharude viisi, vaid üksikute elanikkude suuremate või väiksemate rühmadena. Uusi kolooniaid ei asutanud nüüd enam üksi Kreeka linnad, vaid ka kreeklaste linnad Väike-Aasias, kus samuti andis end tunda maapuudus, sest kreeka kolonistide käes olid ainult kitsad rannikuribad, kuna sisemaa kuulus endistele pärismaalastele. Eriti agar oli koloniste lähetama Mileetos, kes üksi olevat rajanud umbes üheksakümmend uut linna. Joonlaste, doorlaste ja eollaste uued linnad asetsesid sageli kirjus reas üksteise kõrval. Üksikute linnade kaupa ulatusid kreeka kolooniad Lõuna-Venemaast Egiptuseni ja Hispaaniast Väike-Aasia lõunarannikuni. Neid asutati peamiselt kohtadesse, kus leidis maad suuremate põldude jaoks. Aga ka kaubanduse huve peeti silmas ja vaadati, et tagamaa oleks saadusterikas ja muil põhjusilgi soodus kauplemiseks. Musta mere lõunarannikul tekkisid uutest asulinnadest Sinope ja Trapesund, põhjarannikul Olbia ja Chersonesus, Bosporuse väina ääres Büt-sants ja Gallipoli, Egiptuses Naukratis. Väga jõukaks kujunesid asulinnad Sitsiilias, Lõuna-Itaalias ja Lõuna-Prantsusmaal. Neist on tähtsamad Sürakuusa ja Messina Sitsiilias, Tarent, Kroton, Sybaris, Napoli Itaalias ja Massilia (praegune Marseille) Lõuna-Prantsusmaal. Lõuna-Itaalia kattus nii tihedasti asulinnadega, et teda koos Sitsiilia idaosaga hakati hüüdma Suur-Kreekaks. Sitsiilia lääneossa ei saanud kreeklased oma asulinnu rajada, sest seal valitsesid foiniiklased, — edasitungimist Kesk-Itaaliasse takistasid etruskid.

Kreeka asulinnad olid peaaegu kõik iseseisvad riigid, seisid aga oma emalinnaga lähemas ühenduses, võttes osa ta usu-pühadest ja tähtsamaist pidustusist ja toetades teda sõja korral.

Kreeklaste kolonisatsiooni maailmaajalooline tähtsus oli suur. Kreeka kolonistid ei hoidnud üksnes alal oma rahvuslikku omapära, kombeid ja keelt, vaid viljastasid kultuuriliselt barbaarseid läänemaid, tutvustades sealseid rahvaid oma vaimse ja materiaalse kultuuriga (kiri, kunst, kirjandus, tehnika, kultuurtaimed, nagu õlipuu ja viinapuu jm.).

Foiniikia kolonistide kultuurilisest mõjust oli kreeklaste oma peamiselt seepärast palju suurem, et nad ainult kaupmeestena barbareid ei ekspluateerinud, vaid nende lähedale ka põllumeestena elama asusid.

Kreeka asulinnade saatus on läbistikku parem olnud kui foiniiklaste omade. Viimased on praegu kaotanud oma tähtsuse, kuid kreeklaste asutatuist õitsevad mitmed veel tänapäeval: Bütsants on, näiteks, ikka veel Istanbuli nime all suurinn ja Marseille = Massilia Prantsusmaa suurim sadamalinn.

Kreeka asulinnade arv kasvas üsna kiiresti. A. 600 ümber ulatus nende arv Vahemere ja Musta mere rannikuil 250-ni. Hiljem tekkis neid veelgi juurde. Asulinnadest oli suur tulu ka Kreekamaa enda linnadele. Nende asutamisel olid suured vaimsed, aga eriti majanduslikud tagajärjed. Teiste rahvastega kokku

puutudes avardus kreeklaste silmaring, karastus nende iseloom, kasvas rahvuslik ühistunne (eraldumise tõttu barbaritest) ja suurenes merisõidu- ja laevaehituse- oskus¹. Veel suurem oli aga kolooniate mõju Kreekamaa majandusellu, sest kodumaa tööstus leidis siin avara turu oma saaduste jaoks. Aina suuremal arvul hakatakse valmistama ja välja vedama vaase, relvi, riiet ja muid kaupu. Sisse veetakse aga odavat vilja, kala, liha, laevaehitusmaterjali, orje jm.

Tööstuse ja kaubanduse arenemine. Rahamajandus. Rööbiti kolonisatsiooni levimisega toimub suur muutus Kreeka emamaal majanduselus. Paljud riigid muutuvad põllundusemaist tööstuse- ja kaubandusemaiks. See toimus peamiselt halva põllupinnaga ja rasketiharitavais kohtades (nagu suur osa Atikast ja Megara), aga ka seal, kus maa-ala oli liiga väike kiiresti kasvava rahvastiku tarvis (nagu Korintoses). Mitte kõik elanikud, kellele põllutöö vajalikku leiba ei andnud, ei rännanud välja avaramaid ja viljakamaid põllumaid otsima, paljud neist katsusid endid elatada käsitööga. Käsitöö arengut soodustasid tihti koha peal leiduvad väärtuslikud toorained, nagu näiteks keraamikaks kohane savi Korintoses ja Atikas, vask Euboia saarel, peene villaga lambad Mileetoses jne. Esmalt müüdi käsitöösaadusi lähemasse ümbrusse ja naabrusse, järk-järgult aina kaugemale. Mida enam edenes Kreeka kolonisatsiooniga koos Kreeka väliskaubandus, seda suuremaks muutus nõudmine Kreeka tööstussaaduste ja toodete järele väljaspool kodumaad. Teisalt aga tegi asulinnadest Kreekamaale voolav odav vili põllutöö veel vähem tasuvaks, kui see oli seni, ja sundis aina uusi inimesi siirduma käsitööle.

Noorema kolonisatsiooni aegadesse langeb ka raha tarvitusele võtmine vahetus- ja väärtusemääramise vahendina. Raha-loomise võtsid kreeklased üle lüüdlasilt Väike-Aasias. Kaupade valmistamisele turu jaoks üle minnes ja raha tarvitusele võttes siirdusid kreeklased naturaalmajanduselt rahamajandusele.

Ühiskondlikud muutused. Üleminek rahamajandusele oli suureks kasuks kõigepealt käsitöölilistele ja kaupmeestele. Nende kätte kogunes uus rikkusekehastis — raha, mida nad kasutasid

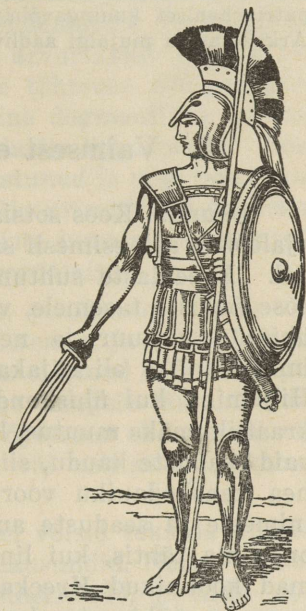
---

¹ VII sajandil võeti näit. tarvitusele laevadel ankur. Korintoses hakati esmakordselt ehitama trieere, s. o. kolmekordsete sõudjateridadega laevu. Veeteede eest hoolitseti nii palju, kui selleaegne tehnika seda lubas. Näiteks kaevsid korintlased läbi maakitsuse Leukase saare ja mandri vahel, et meriteed lühendada.

tööstuse või kaubanduse alal. Seega muutus ühiskonnas suuropellupidajate ja väiketalunike kõrval aina tähtsamaks uus seisus, linnakodanlus. Viimase kui keskseisuse võim ei peitunud maaomandis, vaid rahas, ettevõtteis ja laevades, s. t. kapitalis. Samal ajal halvenes tunduvalt talupoegade seisund. Nad ei suutnud võistelda asumaist veetava odava viljaga. Tagajärjeks olid võlad ja majapidamiste kokkuvarisemised. Seejuures läksid nende maad peamiselt suurmaaomanike kätte. Viimaseid puudutas majanduselu muutus vähe, sest osalt olid nende käes tulutoovamad maad, osalt nad oskasid kohaneda muutunud oludega, näiteks üle minnes viljakasvatusest aedvilja ja viljapuude kasvatamisele, või investeerides oma kapitale tööstusse ja kaubandusse.

Aadlivalitsuse langus. Nagu nägime, muutusid juba Homerose ajal kuningad lihtsalt aadliseisuse ametnikeks. Hiljem kadus kuningate ehk basiileuste ametki enamikus Kreeka riiges. Riiklik võim läks väheste suurmaaomanikkude kätte, riigivalitsemine muutus oligarhiliseks, s. t. väheste isikute valitsemiseks.

Aadlivõim püsis seni, kui kreeklaste peategevusalaks oli põllumajandus. Neis riiges, kus kaubandusele ja tööstusele üleminekuga tekkis tugev linnakodanlus, hakkas ka viimane endale poliitilisi õigusi nõudma ja, kasvavale rikkusele toetudes, võimu püüdma. Linnakodanluse tähtsust tõstis asjaolu, et sõjaväes hakkas ikka suuremat osa etendama jalavägi, raske varustisega hopliidid. Kodanikest koosnev hopliitide vägi oli kaugelt kohasem Kreeka mägismaal kui aristokraatlik ratsavägi. Linnakodanluse mõjul hakkas kaduma ka talupoegade senine truualamus aristokraatia suhtes, nad ühinesid valitsusvastase opositsiooniga. Võitlus aadli ja linnakodanluse vahel lõppes väga mitmesuguste tulemustega. Kohati asendati aristokraatne valitsus jõukamate linnakodanike oligarhiaga, plutokraatiaga. Teisal (näiteks Ateenas) jõuti välja võrdlemisi demokraatlikule korrale. Tihti kestsid võitlused riigikorra ümber vahelduva õnnega mitu sajandit.

23. joonis. Hopliit.

Seisuste võitluse kestel pääsesid siin-seal valitsema türannid, s. o. üksikisikud, kes laiemaile rahvakihtidele toetudes võtsid võimu oma kätte ja valitsesid siis enamvähem absolutistlikult.

Seejuures aadlivõimu langus ei toimunud kaugeltki kõigis riiges samaaegselt.

Ette jõudsid teistest Egeuse mere Euroopa ja Aasia rannikul ja saaril asuvad riigid, seevastu aga Põhja- ja Lääne-Kreekamaal, samuti ka maa keskel asuva is riiges keetsid veel kaua edasi Homeroose ajastu poliitilised ja osalt ka kultuurilised olud. Epeirooses, näit., näeme veel V sajandil patriarhaalset kuningavõimu, Tessaalias, Lokrises, Elises, suuremas osas Arkaadias ja mujalgi aadlivalitsust.

2. Vaimsest elust VII ja VI sajandil e. Kr.

Usund. Koos sotsiaalsete ja poliitiliste muudatustega näeme ajaloolise aja esimesil sajandeil suuri muutusi ka vaimse elu aladel. Kreeklaste suhtumine jumalaisse ei jäänud seisma Homeroose eeposte tasemele, vaid muutus veelgi. Aja jooksul edenesid ühiselu, kultuur ja nendega koos inimeste ideaalid. Homeroose inimideaaliks oli sõjakas, võitev, sõnas ja teos osav aadlimees. Hiljemini, kui ühiskondlik elu tähtsamais Kreeka riiges demokraatlikumaks muutus, kui ei valitsetud enam üksikisikute tujude, vaid seaduste kaudu, siis hakati enam kui seni inimeselt nõudma hea kaaskodaniku voorusi: tõearmastust, samaõiguslust, kaasinimeste ja seaduste austamist. Seaduse täitmise eest võidelda on sama tähtis, kui linnamüüri eest võidelda, arvasid teadlikumad kodanikud Kreeka vabariiges. Koos sotsiaalsete vooruste suurema tähtsustamisega hakatakse kreeka kultuuri õitseajal jumalaidki kujutlema eetilise mana. Sagenevad säärased inimesed, kes peavad lugusid jumalate kõlblaist puudusist vanade luuletajate väljamõelduseks, filosoofide ja kirjanike keskelt levivad sellised arvamused ka rahvahulkadesse. Ikka üldisemaks muutub vaade, et jumalate heatahtluse pälvimiseks tuleb elada õiglaselt ja kaasinimeste vastu heasoovlikult. Aina kindlamini hakatakse vahet tegema halbade ja heade inimeste erinevate saatuste vahel pärast surma. Kultuuriliselt tähtsamais Kreeka riiges pärib esikoha just nende jumalate kultus, kes teistest eetilised, näit. päikesejumal Apolloni kultus, kes samuti kui valguse eest hoolitseb ka tõe ja kultuuri eest. Tema poole pöörduvad meelt parandada tahtvad roimarid ja pärast süü kahetsemist ja vastavat puhastusrituaali saavad nad tagasi südame-

tunnistuse rahu ja sageli ka seltskonna andeksandmise. Ainult üht pattu ei andesta Apollon — ematapmist. Ent ta ei aita üksnes kahetsevaid patuseid, vaid annab oma oraaklite kaudu inimestele head nõu, hoiab ja juhib neid tõe- ja õiguse teel. Apollonist kujunes üks kõige tähtsamaid ja austatavamaid jumalaid kogu Kreekamaal. Samuti omandavad rahvamasside mõju kasvamisega sõjaka aadli seniste jumalate kõrval suurema tähtsuse talupoegade jumalad (Demeter, Dionysos).

Suurema tähelepanu pööramisega üksikuile jumalaile ei kao rahva kujutlusest ka teised. Nende loendamatute jumalate ja pooljumalate elu ja kultust käsitlesid arvurikkad müüdid. Hoolimata müütide rohkusest ja kultuse tähtsuse rõhutamisest riigi poolt puudus kreeklasil kindlakujuline dogmaatiline õpetus, mille uskumine oleks olnud kõigile kreeklasile kohustuslik. Seetõttu elas kirjanduse ja kunsti mõjul puhastunud ja riigi poolt tunnustatud usundiavalduste kõrval edasi palju primitiivset ebausku, nagu fetišismi, teriomorfismi (loomakujuliste jumalate austamist) ja kultuses harukorral isegi inimeste ohverdamist.

Teisalt võimaldas kindla dogmaatika puudumine võrdlemisi vaba ja filosoofilist jumalakujutluste tõlgitsemist ja nende kohandamist areneva mõistusega. See vabadus ei olnud küll alati piiritu, üksikuil kordadel karistati siin liiga kaugele läinuid, kuid see juhtus peamiselt siis, kui kaebealuse õpetused olid mingil viisil ka kehtiva poliitilise korra või valitseva erakonna vaenulised (näiteks Sokratese puhul).

Kindla dogmade süsteemi puudumisel võisid tekkida mitmesugused ainult pühendatuile määratud salausandid. Neisse pühendatute salajased jumalateenistused, müsteeriumid, püüdsid osavõtjais tekitada otsese ühenduse tunnet jumalaga, peamiselt Dionysosega ja selle kaudu usku hinge surematusse. Dionysos oli selleks eriti sobiv jumal, sest müüdi järgi temagi sureb ja taas ellub. Ühenduselamust püüti saavutada öisil jumalateenistusel, nn. orgiail mitmesuguste vahenditega, mille hulka kuulusid muu seas ekstaatiline tants ja erutav muusika. Müsteeriumest osavõtjailt nõuti vastamist mitmesuguseile nõudeile, muu seas üsna sageli taimtoitlust. Mõni müstiline sekt, näit. orfikud, kes oma sekti asutajaks pidasid muinasjutulist laulikut Orpheust, nõudsid võrdlemisi ranget askeesi.

Seekõrval aga ei tehtud müsteeriumest osavõttu olenevaks inimese ühiskondlikust seisundist, sinna võisid pääseda nii mehed kui naised, nii vabad kodanikud kui orjad, nii kreeklased kui ka barbarid ja

isegi lapsed. Osa müsteeriume harrastavaid sekte vaatas maisele elule üsna pessimistlikult. Nii uskusid näit. orfikud, et hing on tema pattude pärast saadetud kehasse otse kui vanglasse. Alles pärast piinarikast rändamist ühe looma kehast teise ja karistuse kandmist allilmas vabaneb ta ja jõuab igavesele, õndsale, puhtvaimsele eksistentsile.

Välja arvatud mõned müstilised sektid, ei lootnud kreeklased palju elult peale surma allmaailmas, kus leinava varjuna ümber eksleb kehatu vaim. Seepärast tuli elada siinset elu ilusasti ja hästi, et teda lõpetades jääks järele rahuldustunne.

M a t u s e k o m m e t e väarikale ja kaunile täitmisele pandi palju rõhku. Võõrsil surnud kreeklast püüti võimalikult süngitada kodumaa mulda, aga kui see sugugi võimalik polnud, siis püstitati talle vähemalt kodulinna kalmistul kenotaaf. Laipu maeti nii põletatult kui ka põletamata, sageli külvati hauakünkale vilja.

Kreeka kultuuri õitseajast on säilinud palju kunstiväärtuslikke, kaunite reljeefide ja ilusate mälestussalmidega hauasambaid. Mõned neist mälestussalmidest äratavad üsna lohutavaid ja sõbralikke meeleolusid, näit. järgmine salm ühe põllumehe haul:

„Vana Amyntichost, maa, armsasti rüpes nüüd varja,

Mäleta vaeva nii suurt, millega austas sind kord.

Mulda ta istutas ikka õrna oliivipuu taimi,

Viinapuu vädiga taas kaunistas korduvalt sind.

Kraave vee voolule löi, seemnega ikka sind täitis,

Külluses viljapäid siis ning värseid puuvilju kandsid.

Lasu tänuks nüüd kergelt pealuul eatanul hallil,

Kevadeti ta hauast võrsuta lõhnavaid lilli.“

Kultus. Kreeka usukultuse tähtsamaks osaks oli ohverdamine, mis pidi toimuma kindlal ajal ja kohas ning kindla korra järgi, et jumal saaks ohverdamise juures viibida, sest kreeklaste usu järgi polnud jumalad kõikteadjad. Ohvriga, palvega ja töötusega võis igauks jumalate poole pöörduda. Tähtsamad ohvritalitused toimetas siiski preester või kuningriikliku korra juures kuningas. Suuremad üldsusele tähtsamad ohverdused olid tihti väga pidulikud ja seotud jumalate auks toimuvate laulu- ja muusika-, tantsu- ja võimlemismängude ettekanetega ja suurejooneliste rongkäikudega. Kuigi ei saa öelda, et kreeka muusika, tants ja võimlemine oleksid tekkinud tarbest jumalaid kiita, kahtlemata mõjus religioon nende arengule kaasa. Jumalate auks peetavaist pidulikest võistlusist muutusid eriti kuulsaks ja kogu kreeka rahvast ühendavaiks tegureiks Olümpia ja Korintose mängud. Samuti soodustas usund ehitus- ja raidkunsti edusamme, sest vajati ju templeid jumala eluruumeks ja

kujusid tema meeldetuletamiseks usklikele. Templeid valvasid ja jumalateenistusi juhtisid rahva keskelt valitud preestrid. Elukutselist preestriseisust kreeklased ei tundnud. Seega ongi suu-
relt osalt seletatav, mispärast ei kujunenud kindlat dogmade süs-
teemi ja tempel toimis kõigiti riigi huvides. Ja tõenäoliselt on
sellele vähemalt osalt tagasiviidav kreeka usundi elujaatav ilme.
Mitte loodusest lahtiütlemist ei nõudnud jumalad, vaid enesevalit-
semist. „Tunne iseennast“ ja „kõik mõõdukalt“ kõlasid kirjutisi-
sed Delfi templi seinal.

Ennustused. Oraaklid. Rituaalsete toimingutega ei püüd-
nud kreeklased üksnes mõjutada jumalaid endi kasuks, vaid ka
teada saada tulevikku. Nii ennustati ohvriloomade langemise,
nende sisikonna või ohvrisuitsu tõusu järgi ohverdamise juures.
Aga muudegi märkide varal võisid jumalad inimestele kuulutada
head ja halba tulevikku, näiteks lindude lennu, unenägude ja
isegi aevastamise kaudu. Eriti meelsasti ennustasid jumalad usk-
likele selleks määratud kohtades, o r a a k l e i s.

Oraakleid oli üle terve Hellase kaunis palju. Eriti kuulus neist oli
Apolloni oraakel Delfis, templis, mida muust maailmast eraldasid kõrged
mäed. Delfi oraakli ülesanne seisis nõuandmises nii isiklikes kui ka
poliitilises küsimusis. Ühtki tähtsamat sammu ei astunud riiklikus elus
oraaklilt nõu küsimata. Kaugeist asumaadest tulid Delfisse saatkonnad,
eraisikud ja sageli isegi muulased oraaklilt nõu küsima. Delfi kui kuulsa
pühamu sagedate külastajate pärast omasid preestrid rikkalikult tead-
misi mitmesuguste maade olukorra kohta. Seetõttu ongi arusaadav, et
oraakli poole pöördujad said tihti häid vastuseid. Sageli oli aga vastus sel-
line, et teda võis nii või teisiti tõlgitseda. Ühiskondlikku elu mõjutas Apolloni
preesterkond oraakli kaudu tunduvalt, püüdes soodustada seadusearmas-
tust ja mõõdukust ning korda.

Delfi oraakli kõrval oli üsna kuulus ka Zeusi oraakel Dodonas, Epeiro-
ses. Dodona on praegugi üks kõige äikeserikkamaid kohti Euroopas ja oli
seda arvatavasti ka vanal ajal. Taevajumal Zeus ilmutas siin oma tahet
temale pühendatud tammede kohinas.

Templiühingud (amfiktüooniad). Kuigi Kreekamaal puu-
dus üldine kiriklik organisatsioon, ometi koondusid Kreeka riig-
id ja suguharud templiühinguks mõne tähtsa templi
ümber. Templiühingud loodi selleks, et kaitseda ühist pühamut
ja korraldada seal ühisel usul põhinevaid pidustusi. Tähtsaim
selliseist ühinguist oli Delfi templiühing, mille keskuseks oli sama
linna Apolloni tempel. Sellesse templiühingusse kuulus suurem
osa Kreeka riikidest, muude seas poliitiliselt tähtsad Ateena ja
Sparta. Seepärast oli mainitud templiühingu mõju Kreeka poliitilises
elus võrdlemisi suur. Ta oli üheks olulisemaks teguriks
poliitiliselt nii killustatud Kreekamaa ühendamisel.

Ühingu liikmed kohustusid sõja korral ühingusse kuuluvaid linnu mitte hävitama ja templi vara kaitsema. Templi puutumatus tõttu viisid sinna oma vara nii üksikisikud kui ka ühiskonnad. Erapooletuse huvides ei kuulunud Delfi oma templi ja preesterkonnaga ühegi riigi alla, ta oli iseisev ning sõltumatu.

Individualism. Veel rohkem uut kui usuelus kohtame Kreeka maal VII ja VI sajandil muudel vaimse elu aladel. Mainitud sajandid polnud põhjaneva tähtsusega ainult kreeka kultuuri, vaid kogu meie praeguse euroopa kultuuri seisukohalt, sest siis pandi alus neile mõtlemise, kunstilise loomingu ja poliitilise korra vormidele, mis teatavate muutustega eksisteerivad veel praegugi.

Kreeklaste kultuurilise loomingu juures paistab silma selle selgelt-individualistlik laad.

Vaimselt erksamad isikud püüdsid siin mõelda ja teotseda omapäraselt, mitte vanu, šabloonilisi radu käies. Luues ei mõelnud nad ainult loomingu tulemustele lahus oma isikust, vaid otsisid ja leidsidki kuulsust seoses loomisega. Idamail ei peetud meeles kunstnike nimesid, küll aga Kreekas. Siin huvitatakse iga saavutise kandjast, ja kui ta nime ei teata, siis mõeldakse välja mõni müütiline suurus, kellesse jäädaksegi uskuma.

Kreeklased teadsid näiteks endi arvates, kes tutvustas inimkonda tule kasutamise (Prometheus), kes esimesena tegi vask-, kes raudrelvi ja muud sellist.

Üksikisiku individuaalsus võis eelkõige avalduda teaduses ja kunstilises loomingu, sest siin ei muutunud üksikisik kergesti kardetavaks linnriigi õiguslikule korrale. Neil aladel ei pidurda linnriigi patriotism isiksuse vaba arengut, vaid isegi õhutab seda. Linnriigid uhkustasid oma kirjanikkude ja kunstnikkudega, samuti nagu oma võitjatega olümpiamängudel.

Filosoofia ja lüürika. Eriti selgesti avaldub kreeka individualism filosoofias ja lüürikas, mille mõlema algus langes käsitledavasse sajandeisse. Filosoofide individualism seisnes selles, et nad ei leppinud nende vastustega, mida andis traditsiooniline mütoloogia küsimustele, millest ja kuidas on tekkinud maailm ja milline kord looduses valitseb. Filosoofid püüdsid neile küsimustele vastata peamiselt oma juurdluste ja mõtiskluste põhjal, kuna loodusteaduslikke tähelepanekuid oli veel võrdlemisi vähe. Igal juhul on oluline, et nad maailma olemust tahtsid oma mõistuse abil selgitada ega nõudnud, et nende arvamusi peaks uskuma kui jumalate salapäraseid ilmutusi.

Esimesed filosoofid ei elanud ega õpetanud Kreeka emamaal, vaid osalt Joonia linnades Väike-Aasia rannikul, osalt Magna Graecia's Lõuna-Itaalias. Mitmed neist olid oma rännakul tutvunud idamaa tarkusega, aga polnud piirdunud selle passiivse ülevõtmisega.

Vanemaid joonia filosoofe oli Thales Mileetosest (u. 600 e. Kr.), kes õpetas, et kõigi asjade ürgpõhjus ja alus on vesi: kõik tekib veest ja kõik muutub lõpuks veeks. Thales oli ka hea täheteadlane, ta olevat ennustanud esimesena päikesevarjutuse.

Tema järeletulijaist pidasid ühed algaineks õhku (Anaximenes), teised lähemalt iseloomustamatut lõpmatust (Anaximandros), kolmandad tuld (Herakleitos). Lõuna-Itaalias V sajandil õpetas Empedokles, et kõik maailmas olev on tekkinud neljast elemendist: veest, maast, tulest ja õhust.

Agaga enne Empedoklest VI sajandil oli Lõuna-Itaalias õpetanud matemaatik Pythagoras, et kõige olemasolu aluseks on arv, sest maailm on üles ehitatud matemaatilisel väljenduvais suhteis. Liikuvad taevakehad helisevad teatud intervallides, moodustades nii „sfääride harmoonia“. Viimast ei märka meie ainult seepärast, et ta kehtvalt meie kõrvus kõlab.

Filosoofias avaldus individualism julguses mõelda, oma mõistust usaldades, lüürikas aga julguses kõnelda oma tunnetest ja neid pidada kunstilist käsitlust väärivaiks. Homerose-aegne eepos oma rahulikult, objektiivselt jutustava laadiga ei sobinud teadliku individualismiga, kolonisatsiooniaegsed rahutud reisijad ja kaupmehed vajasisid uut luulevormi, kus üksikisiksus oma tunde-aga rohkem mõjule pääseks. Nii nagu Egeuse mere basseinis elavad joonlased olid andnud varaseimad filosoofid, nii andsid sealsed joonlased ja eollased ka esimesed subjektiivsemad lüüririkud. Varase Kreekamaa poeedid on tõelised oma aja lapsed — nad rändavad, kauplevad, sõdivad, võtavad osa revolutsioonidest, pidutsevad, vihkavad, armastavad, ülistavad ja pilkavad.

Üks vanimaid kreeka lüürikuid Archilochos (Paroselt) on vaene rändsõdur ja pettunud armastaja, kes oma lauludes ei hoiagi tagasi viha ja kibedust. Alkaios (Lesboselt), kaupmees, sõdur ja poliitiline tegelane rahutuil aegadel, kirjutab joogi- ja armastuslaule, aga ka sõjalaule. Tema kaasmaalane, naisluuletaja Sappho loob kuumi ja siiraid armastuslaule. Theognis on poliitilistel põhjustel Megarast lahkunud aristokraat, kelle luules ei ole kõrvuti parteivihaga elunaudingute ülistamine. Anakreon (Theosest) oli elegantsete joogi- ja armastuslaulude looja, kes oma elu vürstiõuede juures veetis, jne.

Vähem subjektiivne ja individualistlik oli doorlasist autorite lüürika. Nende suurim lüürik Pindaros, näiteks, kirjutas oode olümpiamängude võitjatele. Ka erines dooria lüürika joonia ja eolia omast ettekandeviisilt, olles enamasti koorilüürika, kuna agaga viimaste tooted olid peamiselt määratud ettekandmiseks ühele isikule.

3. Agraar- ja aadliriik Sparta.

Sotsiaalsed suhted. Peloponnesose poolsaarele rännanud doorlaste riikidest kujunes kõige võimsamaks Sparta, Lakoonias. Vallutatud maa jagasid võidukad doorlased omavahel ühesuurusteks osadeks, orjastades seejuures maa vastuhakanud päriselanikud ahhailased, kes helootidena pidid nende põlde harima. Heloodid olid riigi pärisorjad, kuid töötasid ärajagatult spartlaste perekondade vahel, kellele nad $\frac{2}{3}$ oma sissetulekuist andsid. Neil kui pärisorjadel puudusid riigikodaniku õigused.

Teine osa maa päriselanikest, kes vabatahtlikult alistusid, suruti elama piiriäärseisse kohtadesse ja rannikumaile. Neid nimetati perioikideks. Perioikid olid isiklikult vabad ja tegelesid nii põllunduse kui ka karjanduse, tööstuse ja kaubandusega. Kuigi perioikid kandsid kodanikukohustusi, maksid makse ja andsid sõja korral mehi sõjaväkke, ometi olid nad ilma poliitiliste õigusteta. Nende linnades valitsesid spartlasist ametnikud. Poliitilised õigused olid ainult spartlastel, kes moodustasid ainult umbes $\frac{1}{20}$ kogu rahvastikust. Oma tunduva vähemuse tõttu pidid nad endid sõjaväeliselt hästi organiseerima — sellest ongi tingitud spartlaste omapärane kasvatus ja ühiselu. Kõigiti püüti säilitada ja süvendada sõjamehelikku vaimu, mis orjastatud rahva valitsemiseks vajalik.

Spartlased ei elanud mõisades, mille põlde heloodid harisid, vaid Sparta linnas. Oma aega veetsid nad telkkondades koos elades sõjaliste harjutustega, jahilkäimisega ja oma poliitiliste õiguste eest valvel olemisega. Kehalist tööd, olgu see põlluharimine või kaubanduslik-tööstuslik tegevus, lugesid nad endile ebasündsaks. Nii moodustasid spartlased muu rahvastiku suhtes kinnise aadliseisuse, kes oma vähemusele vaatamata riiki valitses.

Riigikord. Sparta riigi eesotsas seisis kaks kuningat, kelle amet oli päritav¹. Kuningate tähtsamaks ülesandeks oli sõjaväe juhtimine ja ülempreestri ning kohtunikuamet. Hiljemini vähenes kuningate tähtsus ja nad muutusid nagu mingeiks varjukuningaiks. Kuningate eesistumisel pidas oma koosolekuid geruusia, v a n e m a t e n õ u k o g u.

---

¹ Oletatakse, et kahe kuninga valitsus Spartas on tekkinud kahe väiksema riigi ühinemisest Sparta riigiks. Kumbki Sparta kuningas oli eri suguvõsast ja neil olid teineteisest eemalseisvad matusekohad, võib-olla kummalgi endiste eririikide maa-aladel.

Viimase 28 liiget valiti eluajaks üle 60 aasta vanuste meeste seast, kes pidid kuuema aadliperekondadesse. Geruusia otsustas kõrgema kohtuvõimuna kodanike elu ja surma üle, valvas kuningate kohusetäitmise järele ja pidas nõu kõigis muis tähtsamais riigielusse puutuvais asjus ja küsimustes. Spartlaste eneste seisukohalt ei saa Sparta riigivõimu siiski nimetada aristokraatlikuks, sest kõik tähtsamad geruusia otsused kuulusid rahvakoosoleku kinnitamisele, mis koosnes üle 30-ne aasta vanuseist kodanikest, ja geruusia ja kuningate tegevuse järele valvasid rahvakoosolekul üheks aastaks valitavad viis efoori, kes tarbe korral võisid isegi kuningaid vastutusele võtta.

Kuigi Sparta rahvakoosolekul oli ülemvõim Sparta aristokraatliku geruusia üle, peame Sparta riigikorda siiski nimetama aristokraatlikuks, sest spartlasist „rahvaski“ jäi ainult kitsaks valitsevaks ülemkihiks. Spartlased püüdsid aristokraatlikku korda kehtima panna ka teistes riikides, toetades sisetülide korral alatihi aristokraatlikku parteid.

Agraarolud. Selleks, et spartlased võiksid endid täiesti pühendada sõjaväelisele õppusele ja elule telkkonnis, püüdis riik vabastada neid kõigist ainelistest muredest. Igale spartlasele andis riik teatavas suuruses maatüki, ühes sinna juurde kuuluvate maad harivate helootidega. Põllusaadused, mis spartlane sellest maatükist sai, läksid osalt maksudeks telkkonnale, osalt tema perekonnale ülalpidamiseks. Riigilt kasutada saadud maid ei tohtinud müüa, küll aga pärandada oma perekonnas. Samuti oli kombeks, et riigilt antavad maatükid ei kuulu jagamisele. Peale riigilt saadud maade võisid spartlased omada veel isiklikke eramaid. Üldiselt puudusid spartlaste keskel suured jõukusevahed, ja riik püüdis igati vältida nende tekkimist. Seda taotles muuseas käsitöö ja kauplemisega tegelemise keeld spartiaatidele.

Kui aga spartlaste arv kasvas, siis saabus aeg, millal kõigile spartlastele ei jätkunud enam maad. Riik ei tahtnud jagatavate maatükkide suurust vähendada ja seepärast pidid mõne maatükiga läbi ajama mitu spartlast. Seega ähvardas tekkida varanduslik võrdsusetus. Sellest hädaohust aitas spartlasi üle nende linnriigi ekspansioonipoliitika.

Sparta ekspansioon. Sparta kui ainus Kreeka linnriik alalise ja elukutselise sõjaväega võis kaunis suurte lootustega alustada maadevallutamise aktsiooni. VIII sajandil vallutavad spartlased mitme sõja tagajärjel viljarikka ja kasutamata maid omava Messeenia, mille elanikud tehakse perioikideks. Osa neist rändab aga välja Sitsiiliasse (Messina asutajad). Sama saatus saab osaks osalt ka Arkaadiale ja Argosele. Teisi Peloponnesose riike püüdis Sparta vähemalt oma mõju alla saada. Tema eestvõttel

asutati Peloponnesose riikide liit, kuhu VI sajandi keskpaiku kuulusid peale Argose ja Ahhaia peaaegu kõik Lõuna-Kreekamaa riigid. Liidu liikmeile jäi sisepoliitilises küsimustes iseseisvus, aga sõja korral olid nad kohustatud oma sõjaväe andma Sparta käsutada. Nii sai Spartast esimene võimukas militaristlik riik Kreekas.

4. Demokraatlik ja kaubandus-tööstusriik Ateena.

Ateena arengu looduslikud tingimused. Ateena riiklik elu kujunes hoopis teisiti kui Spartas, mis osalt seletatav looduslike tingimustega. Atika on poolsaar (2300 km²), mille maapind kivine ja vähe viljakandev. Aga Atika, mis peaaegu igast küljest piiratud merega, oli rikas laevasõiduks kohaste sadamate poolest. Mainitud kahe asjaoluga on seletatav, miks ateenlased juba varakult hakkasid teotsema kaubanduse ja tööstuse alal. Ka ühiskondlikud olud kujunesid siin teissuguseiks, sest Atikas polnud võitjaid ega võidetuid — kogu rahvas kuulus ühte joonlaste suguharusse.

Aadlivalitsus. Mükeene kultuuri ajal valitsesid Ateenas, nagu mujalgi, kuningad. Aegade kestel kasvas aadlike mõju (eupatriidid), mis lõppes kuningavalitsuse hävitamisega ja aristokraatlik-oligarhilise valitsemisviisi mõjulepääsuga. Siitpeale valiti kuninga asemele algul eluajaks, hiljemini 10 aastaks arhont. Viimaks anti riigivalitsemine 9 arhondi kätte, kes siis ühiselt riigielu juhtisid. Esimene arhont oli kõrgeim riigiametnik, kelle järgi nimetati valitsemisaastat, teine basileus ehk ohvrikuningas — peamiselt ülempreestri kohusetäitja, kolmas polemarchos — ülemjuhataja. Ülejäänud kuus arhonti olid õigusemõistjad. Arhontide kõrval etendas riigielus tähtsat osa areopag, endistest arhontidest koosnev kõrgeim kohtuasutus, mis valvas riigivalitsemise ja kodanikkude eluviiside järele.

Sotsiaalsed vastuolud Ateenas. Sotsiaalsete vastuolude põhjused peitusid Ateenas majanduslikes oludes. Üleminekuga VII sajandi naturaalmajanduselt rahamajandusele hakkas Ateenas kapital kuhjuma üksikute kätte. Suurtöösturid ja kaupmehed, kes kasutasid odavat orjade tööjõudu, kogusid rohkesti varasid, pannes sellega aluse kapitalistideklassi tekkimisele. Väiketöösturid ja käsitöölised, kuigi nad rikastusid, sattusid kapitalistide võimu alla. Kõik need kihid nõudsid endile osavõttu riigivalitsemisest.

Samal ajal vaesusid talupojad. Rahamajanduse läbilöömisest saadik teise kolonisatsiooni ajal nõudsid mõisnikud poolvabadel talupoegadelt andamite asemel makse rahas. Rahasaamine oli aga raskendatud, sest asumaist (Sitsiilia, Musta mere maad) importeeritud vili löi viljahinnad alla. Asumaade viljaga suutsid küll võistelda suurmaaomanikud, kuid mitte vabad ega poolvabad talupojad.

Viljaikaldused, sõjad ja madalad viljahinnad sundisid talupoegi tegema laenu mõisnikelt oma majapidamise jätkamiseks. Laenude eest nõuti kõrgeid protsente (18% loeti Soloni ajal mõõdukaks). Selle nähtuse tagajärjeks oli suurte maksuvõlgade tekimine, mistõttu talupoegade maaomand langes lõpuks mõisnikude valdusse.

Kui äravõetud maatüki väärtus ei katnud kõiki maksukohustusi, võis laenuandja võlaseaduse põhjal teha võlgniku oma orjaks. Soodsamal juhul jäi endine väikemaaomanik rentnikuks mõisamaal.

Kuid sellise rentniku seisund polnud kuigi meeldiv. VII sajandi lõpul pidi ta andma maaomanikule $\frac{5}{6}$ oma lõikusest. Seepärast läksid paljud talupojad linna tööd otsima; siin aga võistlesid nendega orjad. Seetõttu on arusaadav, miks väikepõllumeeste erakonna programmis nõuti mõisamaade jagamist.

Tõsisst pahameelt tekitas ka kirjutatud seaduste puudumine, mis võimaldas kohtunikel otsuseid teha aristokraatide huvides. A. 621 kirjutas Drakon üles kehtiva tava- ehk k o m b e õ i g u s e, kuid ta seadused olid väga karmid — kõige väiksemale süüteoale järgnes vali karistus.

Üldise sotsiaalse häda tulemuseks olid väljarändamine, orjastumine ja rahulolematuse, mis ähvardas tekitada kodusõda.

Solon. A. 594 ühinevad tulitsevad erakonnad, valides Soloni esimeseks arhondiks ning andes talle piiramatu võimu seadusandluses. Majandusliku jõukuse ning aadlisesusest päritolu tõttu osutus ta vastuvõetavaks kandidaadiks aristokraatiale. Soloni üldtuntu aumehelikkus kindlustas ka ta populaarsuse rahva keskel. Tegelikult ei kuulunud Solon ühessegi erakonda, seepärast võis ta vabalt teetseda.

Soloni sotsiaalsed reformid. Talupoegade seisundi parandamiseks vabastas Solon kõik v õ l a o r j a d, laskis riigi kulul tagasi osta välismaale müüdnud orjad ning keelas jäädavalt laenud isiku pantimise vastu. Ühtlasi kustutas ta võlad, mille all ägasid väikemaaapidajad. Võlatähisteks põldudele püstitatud kivitulbad kisti maha.

Selline radikaalne reform ei meeldinud suurmaaomanikele. Nende rahustamiseks keeldus Solon suurmaaomandi jaotusest, mida nõudsid vaesed, küll aga määrati teatav ülemmäär maale, mis võis olla ühe isiku valduses. Lõpuks lubas Solon igal ateenlasel koostada testamendi, kui tal ei olnud seaduslikku pärijat-poega.

Mainitud korralduse tulemuseks oli väikemaapidajate arvu kasvamine.

Soloni poliitiline reform. Sotsiaalsete pahede kõrvaldamise kõrval vajas Ateenas ka riigikorraldus reformimist.

K o h u s t u s e d. Kodanikkude kohustuste ning õiguste normimiseks jaotati kõik ateenlased sissetuleku järgi nelja klassi. Sellise liigituse tõttu ei sõltunud kodanikkude kohustused ning õigused enam maaomandist ega seisuslikust päritolust, vaid sissetulekuist. Säärase korraldusega püüti kindlustada ka kaupmeestele ja tööstureile poliitilisi õigusi. Nii võimaldas Solon igale kodanikule suuremate poliitiliste õiguste saavutamise, kel jätkus vaid intelligentsi ja tahet tõusuks majanduselusel.

Esimese ja teise liigi kodanikud pidid ehitama riigile sõjalaevu ja teenima sõjaväes ratsuritena. Kolmanda klassi kodanikelt nõuti, et nad teeniksid jalameestena (hopliidid), kusjuures relvad ja varustis — kiiver, raudsärk, raudsäärikud, kilp ja oda — tulid omal kulul muretseda. Neljas klass võis ilmuda ilma varustiseta ning neid kohustati välja tulema ainult kodumaa kaitseks.

Korrapäraseid makse kodanikelt ei nõutud. Ainult erijuhtumel, kui riik vajas raha, maksustati kodanikke proportsionaalselt sissetulekule.

Õigused. Kõik kolm esimest klassi said õiguse valitsemisest tegelikult osa võtta. Ainult arhontide amet jäi esimese klassi eesõiguseks: Solon ei tahtnud hävitada täiesti aadlikkude võimu.

Areopaagi kõrval, kellele Solon säilitas endised õigused, teotes veel 400-liikmeline nõukogu, mille ülesandeks oli arutada rahvakoosolekule esitatavaid ettepanekuid, juhatada riigi rahandust ja välispoliitikat. Nõukogusse valiti igast füülist 100 liiget. Füülides oli alati püsinud mõisnikkude mõju. Soloni ajal oli nende võim veel niivõrd suur, et väikepõllupidajail oli raske sattuda nõukogusse. Ainult keskseisusel läks korda läbi viia omad kandidaadid. Kõik ametnikud, ka seni areopaagi poolt nimetatud arhondid, valiti rahvakoosolekul. Kohalt lahkunud ametnikud esitasid siin aruande oma tegevusest.

Soloni uuesti ellukutsutud rahvakoosolekust võtsid

osa kõik ateenlased, kes olid 20 a. vanad. Tegelikult jäid aga siit eemale vaesed, sest koosolekust osavõtu eest ei makstud mingit tasu.

Kohtukorraldus. Solon lubas ateenlasil tõsta kaebusi arhontide ja teiste ametnikkude otsuste vastu *rahvakohtus*, millest kohtunikena võtsid osa ka neljanda klassi kodanikud. Rikaste teguviis oli seega kaudselt paigutatud rahva järelevalve alla. Solonil läks veel korda teostada era- ja kriminaalseaduste ümberkorraldamist. Endised Drakoni-aegsed karmid seadused muudeti põhjalikult. Eriti väärivad tähelepanu kodanikkude kaitseks antud määrused, millede põhjal iga kodanik võis välja astuda kannataja õiguste eest ja kohtus protsessi algatada.

Soloni seadused, mis üles märgiti kivi- ja puutahvitele, äratasid suurt poolehoidu ning leidsid tarvitamist ka teistes riikides. (Soloni seaduste mõju leiame rooma rahva „12 seadusetahvli.“)

Soloni tegevuse tulemused. Talupoegade vabastamisega ning tööstuse ja kaubanduse edendamiselega rajas Solon tee Ateena vägevusele. Soloni seadusandluses näeme püüet lepitada tülitsevaid erakondi — aristokraatiat deemosega.

Tunnustades eraomanduse põhimõtet loobus Solon suurmaaomandi tükeldamisest, mida nõudsid kehvikud. Kuid viimaste raske majandusliku seisundi parandamiseks kustutati nende võlad. Aristokraatiale säilitati nende eesõigused ja kõrgemad ametid, kuid keskseisusele avati tee neljasaja-nõukogusse.

Tegelikult ei rahuldanud Soloni tegevus ühtegi erakonda. Talupojad said reformidest ainult ühekordset kergendust, sest talupoegade vaesumise põhjused, samuti ka odava krediidi puudus jäid püsima. Mõisnike majanduslikku olukorda raskendas aga võlgade kustutamine tunduvalt. Pettunud oma lootustes, otsis Solon lohutust, reisides välismaale. Legend räägib, et Solonilt küsinud kord Lüüdia kuningas Kroisos: „Kes on kõige õnnelikum inimene maailmas?“ Solon vastanud: „Enne surma ei saa kedagi nimetada õnnelikuks.“

Peisistratos. Soloni lahkumise järel läks erakondade vahel jälle pinevaks. Tülid jätkusid endiselt Ateenas. VI sajandi keskel kujunesid siin kolm suurt erakonda: 1) suurmaaomanikud, kes pooldasid aristokraatlikku oligarhiat; 2) kaupmehed ja töösturid, kes toetasid Soloni poliitikat; 3) mäestikes asuvad talupojad, kes nõudsid radikaalseid reforme.

Rahva rahulolematust kasutasid Kreekas tihti üksikud rahvajuhid, türannid ehk monarhid, võttes rahva toetusel

võimu endi kätte. Mitmed neist valitsesid edukalt, hoolitsedes riigi ja rahva hüvede eest¹.

Ateenas võttis 561. a. võimu oma kätte kolmanda erakonna juht suurmaaomanik Peisistratos. Temal ja ta pojal Hippiasel õnnestus valitseda 50 aastat (561.—510. e. Kr.).

Riigi valitsemisel tugines Peisistratos eeskätt talupoegadele, kuid vähemalt ajutiselt oskas ta oma nõusse saada ka üht või teist ülejäänud erakondadest. Tema suured eravarandused (tal oli mäekaevandusi Traakias) võimaldasid tal sõdurite palkamist ja tema diplomaatiline oskus kindlustas talle mõne naaberriigi toetuse.

Oma sisepoliitikas hoolitses Peisistratos eeskätt talupoegade eest. Ta andis väikemaomanikele riiklikku laenu seemne ja kariloomade näol, katsus hankida neile maid, olgu mõne oma aristokraadist vastase maid konfiskeerides, olgu asumais. Tema ajal võideti Salamise saar ja suur osa selle maist jagati Atika rahvale.

Ta pani ametisse külasid mööda ringisõitvad kohtunikud, et talupojad ei pruugiks kohtuasjades kaugele Ateena ilmumisega raisata oma raha ja aega. Samuti kui põllundust edendas Peisistratos kaubandust ja tööstust. Selleks laskis ta teid parandada ning kindlustas Ateenale välisurget. Lõuna-Venemaalt vilja importeerimise kindlustamiseks vallutas ta Sigeioni linna Hellepontose kaldal, aga Chersonesusel, Traakias, aitas ta valitsema Ateena aadliku Miltiadesel.

Peisistratos ja ta poeg Hippias olid innukad kunstiharrastajad ja seetõttu arenes nende hooldamisel ka kunst. Kultuuriliselt esirinnas sammuvaist Väike-Aasia kolooniaist kutsusid nad kreeka kunstnikke ja luuletajaid Ateenasse, et nende abil täiendada ateenlaste kunstilisi oskusi. Ateena linna kaunistati Peisistratose ajal suurte ehitistega ja seati sisse veevärk. Eriti suuri edusamme tegi Atikas keraamika, mille saadused muutusid aina tähtsamaiks väljaveoartikleiks.

Peisistratose välispoliitika tõstis tunduvalt Ateena kaalu Kreeka riikide peres.

Peisistratose surma järel sai türanniks ta poeg Hippias, kes algul valitses isa vaimus. Pärast 514. aastat, millal surmati ta vend Hipparchos, muutus Hippias hirmuvalitsejaks. Maalt põgenenud aristokraadid kavatsesid kasutada soodsat juhust, et tulla tagasi Atikasse. Neil läks korda teostada seda Delfi oraakli ja spartlaste abil.

510. aastal langes türannivalitsus.

Türannia tähtsus Ateena ja muu Kreekamaa seisukohalt. Türannivalitsus moodustas ühe hiilgavama epohhi Atika ajaloos.

¹ Käsiteldaval ajastul polnud sõnal „türann“ meie aja halba tähendust.

Peisistratose majanduspoliitika tõttu kasvas nii talupoegade kui ka kaubanduse ja käsitööga tegelevate keskseisuste jõukus. Mitmes muuski Kreeka linnriigis tegid türannid ajutiseks lõpu jõudu kulutavale erakondade võitlusele ja võimaldasid laiemail rahvahulkadel majanduslikult kosuda. Rahva jõukusega koos kasvasid ka eneseusaldus ja iseteadvus. Demokraatlikuma korra tulekule tasandasid türannid ehk monarhid teed ka sellega, et nad hävitasid seni valitsenud aristokraatia poliitilise autoriteedi, tehes rahva palju teadlikumaks. Türannide langemise korral oli raske tagasi pöörduda endise aristokraatliku korra juurde.

Kleisthenes ja ta poliitika. Türannivalitsuse kukutamisel Ateenas etendas tähtsat osa aristokraat Kleisthenes. Spartalased, kaasa aidates türannivalitsuse kukutamisele, püüdsid Ateenas kehtima panna aadlivalitsust, nagu see esines Spartas. Kleisthenesele polnud see vastuvõetav. Ta astus demokraatliku erakonna etteotsa, võitis pikaajase võitluse järel aristokraadid ja muutis Soloni-aegset riigikorraldust demokraatlikuks vaimus. Soloni loodud riigikord oli olnud tugeva plutokraatliku kallakuga — kodanike poliitilised õigused olenesid nende varanduslikust seisundist. Nüüd püüti teostada avarat rahvavalitsust.

Sugukondlikku iseloomu kandva senise 4 füüli asemel jaotas Kleisthenes riigi 10 maa-alaliseks füüliks, kusjuures igasse füüli kuulus osa linnast, osa sisemaast ja osa rannamaast. See jaotus eraldas aristokraatlike sugukondade liikmed üksteisest, hävitas seega nende põlise võimu füülides.

Riiginõukogu koosnes nüüd 500 liikmest, kusjuures iga füül valis 50 esindajat üheks aastaks. Neist istus koos järjestikku alatiselt ainult $\frac{1}{10}$, kes siis aastas 10 korda vaheldudes riigiasju ajas. Nõukogu liikmed nende ameti ajal peeti ülal riigi kulul, mis pärast ka kehvemad inimesed võisid lasta valida endid riiginõukogu liikmeiks. Seega esindas nõukogu kõigi nelja rahvaklassi huve. Riiginõukogu ülesandeks oli seaduseelnõude arutamine enne rahvakoosolekuile esitamist ja arhontide tegevuse kontrollimine.

Rahvakoosolek jäi siiski piiramata võimu kandjaks riigis. Ta otsustas sõja, rahu ja lepingute üle, valis ja kontrollis ametnikke ja võttis vastu või lükkas tagasi esitatud seadused.

Kohtuvõim jäi vannutatud meeste kohtu kätte, mille liikmed valiti füülide poolt loosiga 30 aasta vanuseist kodanikest.

Demokraatlike uue uundustele vaatamata laskis Kleisthenes ametnikke valida ainult aadlike hulgast, seejuures nende tähtsust vähendades. Sõjaväe juhtimine usaldati uute korralduste põhjal 10 strateegile, kes sõja korral olid järgemööda

vägede ülemjuhatajaiks. Ta säilitas ka vana aristokraatliku areopaagi, kuid sellelt kohtuasutiselt võeti kohtuõigus kodanike üle, keda süüdistati kehtiva riikliku korra õõnestamises. Selline võimupiiramine oli paratamatu, sest endiste arhontide seas oli nii aadlivalitsuse kui ka türannia pooldajaid.

Et vältida riikliku võimu haaramist tulevikus türannide poolt, võttis Kleisthenes tarvitusele ostrakismi ehk killukohtu, mille abil riigile hädaohtlikuks muutunud kodanikud maalt välja saadeti. Otsuse tegemine toimus järgmiselt: rahvakoosolekul viibijaile jagati väikesed savitahvlikesed, milledele koosviibijad kirjutasid hädaohtlikuks muutunud kaaskodaniku nime. Saanud tarviliku arvu hääli, pidi kohtualune 10 aastaks kodumaalt lahkuma, kusjuures temalt ei võetud ära varandust ega poliitilisi õigusi. Killukohut tarvitati enamasti vastaserakonna juhtide vastu.

Kleisthenese uuendustega hakkas kehtima Ateenas demokraatlikum kord, mis võimaldas mõjulepääsu neile kodanikele, kes olid võitnud rahva poolehoidu ja usalduse. Demokraatlik kord suurendab riigi elujõudu, kui rahvas valitseb ühistunne ja riiklikke huve suudetakse eelistada puhtisiklikele. Mõjulepääsenud kodanikud, rahvajuhid ehk demagoogid, kasutasid aga, nagu hiljemini näeme, tihti oma võimu ja

24. joonis. Killukohtu savitahvlike.

mõju isiklikes huvides, viies rahvast tegudele, mis riiklikult seisukohalt olid kahjulikud.

Ateena riigikorra arengule tagasi vaadates on huvitav nentida, et aadli ühekülgse võimu vastu väljaastuvad poliitikud tulid aadli enda ridadest. Aadlisoost olid nii monarh Peisistratos oma poegadega kui ka Ateena riigikorra demokratiseerijad Solon ja Kleisthenes. Samasuguseid nähtusi kohtame ka teistes demokraatlikumale korrale siirduvais Kreeka linnriigies.

IV. Kreekamaa õitseng Ateena juhtimisel (500—431 e. Kr.) ja Hellaselangusaeg (431—338).

1. Poliitilisest ja sotsiaalsest elust Ateena õitseajal.

Kreeka-Pärsia sõdade (500—449) osatähtsus Kreeka poliitilise elu kujunemisel. Tähtsaimaks poliitiliseks sündmuseks

V sajandil Kreeka ajaloos olid Kreeka-Pärsia sõjad. Kreeklaste ja pärslaste võitlus algas Väike-Aasias, kus joonlaste asulinnad (a. 500) tõstsid mässu pärslaste ja nende poolt soodustatud türannide vastu, aga arenes peagi sõjaks kogu Kreekamaa ja Pärsia riigi vahel. Pärsia jõudude ülekaal oli suur, aga ometi õnnestus kreeklastel neid lüüa mitmes kuulsas lahingus (Maratoni, Salamise, Plataia ja Mykale), vaenlased maalt välja tõrjuda peamiselt Sparta juhtimisel ja koguni pealetungile asuda Ateena juhtimisel. Kreeka-Pärsia sõdadega oli väga sügav ja mitmekülgne mõju Kreekamaa ellu. Nende õnnelik lõpp päästis Kreekamaa vabaduse ja seega Euroopa individualistliku kultuuri arenemisvõimalused.

Kreeklaste iseteadvuse tõus sõjas ja jõukuse kasv sõjas saavutatud olukorra tagajärjel löid soodsa pinna vaimse kultuuri tõusule.

Suuri muudatusi toid Pärsia sõjad üksikute Kreeka riikide poliitilisse kaalu. Enne sõda oli olnud Kreekamaal ainult üks võimas poliitiline ühendus: Peloponnesose liit. Nüüd luuakse a. 478 Ateena juhtimisel Egeuse mere ranna- ja saarteriikidest (Deelose) liit pärslaste väljatõrjumiseks Egeuse merelt. Liidu organiseerimisel etendas eriti silmapaistvat osa Ateena strateeg, õiglane Aristeides, kes kõigi liidu liikmete usaldusmehena määras iga liikme kohustused liidu vastu. Ateenale kuulus liidus teatud esivõim — tema käes olid liidu sõjajõudude juhtimine ja liidukaassa valitsemine, mis esialgu asus Apolloni templis Deelose saarel. Liidu poliitikat juhtis liidunõukogu, kuhu kuulusid kõigi liitriikide esindajad. Nõukogu asukohaks oli samuti Deelose saar.

Liidu liikmed olid kohustatud andma liidule mehitatud sõjalaevu vastavalt oma kandejõule. Sellest nõudest vabastati algul väiksemad riigid, kes selle eest pidid maksma raha. Väga väikeste riikide antud sõjalaevad oleksid ainult seganud laevastiku ühtlast koosseisu, mida nõudsid strateegilised kaalutlused. Pärsia hädaohu möödumisel siirdusid järk-järgult ka teised liidu liikmed rahamaksmise moodusele, loobudes sõjalaevade andmisest. Sõjalaevastiku eest hoolitsemine antud summade abil jäi peaaegu üksi Ateena hoolde. See võimaldas Ateenal muutuda väga tugevaks, võrreldes teiste meriliidu riikidega, ja teha nad aja jooksul liitlastest oma alamaiks.

A. 454 toodi liidu kassa Ateenasse, kus temasse laekuvaid summasid hakati kasutama ka Ateena erihuvideks. Liidunõukogu kaotas oma senise tähtsuse, liit muutus Ateenariigiks,

mille juhtimine jäi Ateena poliitiliste asutiste hoolde. Sõja ja rahu küsimust ei otsustanud nüüd enam liidunõukogu, vaid Ateena rahvakoosolek. Ateenlased püüdsid liitlastele peale suruda oma rahastust, sealseid majanduslikke võimalusi ära kasutada, võimaluse korral seal demokraatlikku korda kehtima panna jne. Liitriikides viibisid Ateena ametlikud vaatlejad ja vahel isegi garnisonid. Ainult vastumeelselt sallisid liitlased sellist Ateena ülemvalitsust, sest siin-seal üritatud mässud ei andnud tulemusi. Liitlaste rahulolematuse muutus hiljem saatuslikuks Ateenale Peloponnesose sõjas. Esialgu oli aga Ateena muutunud kahtlemata poliitiliselt juhtivaks riigiks Kreeka riikide peres.

Kreeka-Pärsia sõdade mõju majandusse oli samuti üsna ulatuslik. Sõjaga käis kaasas suur laevanduse ja laevaehituse hoogustumine. Sõda lähendas Kreeka linnu Egeuse mere lääne- ja idakaldal üksteisele, ja nende vahel tekkis nüüd elav kaubavahetus. Et sõjad lõppesid tingimisel, et Pärsia laevad ei tohi tulla Egeuse merre, siis vähendasid nad tunduvalt foiniiklaste tähtsust kreeklaste võistlejaina. Kreeka kaubalaevad võisid aga võrdlemisi takistamatult liigelda mitmesuguseil meredel, sest välismaal arvestati Ateena sõjalaevastiku vägevust. Majanduslik ja vaimne õitseng puhkes nüüd esijoonel Euroopa-Kreekamaal (Ateenas, Aigiinas, Korintos). Eriti elavnes kaubavahetus Itaalia asulinnadega, kus tagamaa Kreeka kaubandusele aina laienes. Väike-Aasia asulinnad, kes iseseisvumisega lahutati suurest Pärsia tagamaast, hakkasid aga kiratsema. Koos muutustega majanduselusel läheb ka kultuuriline juhtimine Väike-Aasia asumaadelt Kreeka emamaa kätte.

Erakondade võitlus Ateenas. Erakondade võitlus kahjuks ei lakanud täiesti ka Kreeka-Pärsia sõdade saatuslikemal ajal Ateenas. Ateenas teotses edasi aristokraatlik partei Kimoniga eesotsas, kes soovitas sõbrutsemist Spartaga, ja spartavaenuline demokraatlik erakond, kelle juhtkonda kuulus teiste seas suur strateeg Themistokles. Pärast Themistoklese maalt pagendamist hakkas rahvajuhina silma paistma Ephialtes.

Ateena Periklese ajal. Ephialtes. Ateena arenemine esmajärguliseks meririigiks ei jätnud mõjutamata ka siseolude kujunemist. Arvukas alamkiht, kes andis sõjalaevastiku meeskonna, omandas järjest suurema tähtsuse riiklikus elus. Olles seni eemaldatud igasuguseist riigiameteist, püüdsid nad saada ülemkihiga võrdseid õigusi.

Demokraatlikkude reformide teostamist tõkestas areopaag,

kelle võim oli kasvanud sõjaaegseis erakordseis oludes. Selle tagurliku asutise vastu oligi sihitud demokraatide rünnak. Nende juht Ephialtes esines ettepanekuga vähendada areopaagi võimu. Kuid konservatiivne erakond Kimoniga eesotsas ei tahtnud kuuldagi sellest.

Ephialtesel läks korda mõjutada rahvast niivõrd, et Kimon saadeti killukohtuga maalt välja ja siis, 462. a. kaotas oma tähtsuse viimne aadlivõimu kants — areopaag; talle jäid ainult mõningad kriminaalkohtu ülesanded. Seega said riiginõukogu ja rahvakoosolek täiesti iseseisvaks: kellelgi ei olnud enam vetoõigust nende otsuste üle ega järelevalveõigust nende tegevuse kohta.

Ephialtes ei saanud kaua teotseda, ta surmati vandeseltslaste poolt. Ephialtese tööd jätkas Perikles.

Periklese isik. Perikles põlvnes rikkast ning kuulsast sugukonnast. Võitluses Kimoni vastu tõusis ta 459. a. tähtsale kohale rahvapärtis, ning koos Ephialtesega juhtis ta rünnakut areopaagi vastu. Periklese sihiks oli jätkata seda tööd, mida algas Kleisthenes riigikorra demokratiseerimise suunas. Sellise poliitika teostamisel avaldas ta erilist intelligenti ning suuri oskusi. (Periklese õpetajaiks olid tähtsamad kreeka mõttetargad, tema sõpradeks filosoof Sokrates ja kunstnik Pheidias.)

Hiilgava kõneanni tõttu suutis ta rahvakoosolekuil oma mõju maksmata panna. Kuid Perikles ei püüdnud kunagi meelitada rahvast, vaid kodanikud ise hindasid tema väärtust ning austasid temas Ateena esimest kodanikku.

Täites 15 aasta kestel vahet pidamata strateegi kohuseid ning omades selle ametiga seoses olevaid õigusi rahvakoosolekute kokkukutsumiseks, juhtis Perikles Ateena poliitikat sellisel kujul, et juriidiliselt oli maksvusel demokraatia, kuna tegelikult valitses ainult üks isik rahvajuhina, kelle tahtele rahvas meeldi alistus.

30 aastat valitses Perikles Ateena riiki; alati valiti tema kõige tähtsamale ameteile, nagu strateegiks, linna ehitusajade toimetajaks, riigi rahaasjanduse valitsejaks jne.

Periklese sisepoliitika. Perikles viis lõpule Ateena riigikorra demokratiseerimise. Koos Ephialtesega kukutasid nad areopaagi. 457. a. hakati Periklese esitusel valima arhonte ka kolmandast seisusest. Vaeseile kodanikele kohtu- ja riigiametite pidamise võimaldamiseks määrati riigiteenistuse eest tasu (kohunikud said lihttöölise päevapalgale vastava tasu). Rahvamassile töömuretsamise otstarbel püstitati hulk monumentaalseid ehitisi ning vaeseid Ateena kodanikke asundati kolonistidena väljaspool

Atika piirkondi. Rahva lõbustuseks korraldati hiilgavaid pidusi. Vaesemaile anti teatrisse pääsuks riigikassast raha. Sellise laialdase sotsiaalse tegevuse negatiivseks tulemuseks oli nähtus, et kodanikud hakkasid vaatama riigile kui hoolikandeksutisele, mis asjaolu tekitas pärastpoole suuri raskusi.

Ateena majanduselu Periklese ajal. Kaubandus ja tööstus arenesid Periklese ajal jõudsasti. Ateena monopoliseeris peaaegu täielikult Vahemere idaosa ja Musta mere kaubanduse, tehes kaubitsemisalal teistele linnadele takistusi kas tollide või mõnel teisel teel. Asundusist importeeriti tooraineid Ateena töökodadele ümbertöötamiseks. Välja veeti Ateenast peamiselt valmiskaupu, nagu sõjariistu, riideid, vaase ja lampe.

Kogu Egeuse mere piirkonnas oli käibel Ateena raha, mis leidis oma väärtuse tõttu igal pool kasutamist. Ainsa vahetusabinõu — raha — kiire levimise tõttu hakkas arenema pangandus. Pankades seisvat kapitali hakati nüüd kasutama, laenates raha kõrgete protsentide eest. Pankuriteks olid algul rahavahe-tajad, kes oma rahaoperatsioone tegid linna turul. Hiljemini nad ühinesid. Sel ajal leidis Ateena pankureid (meie aja miljonärid), kel oli piiramatu usaldus kõigis Hellase kaubanduslinnades ja kelle kasutada olid suured kapitalid.

Järjest edenev tööstus vajas suuri summasid, mis pärast protsentide alammäär püsis võrdlemisi kõrgel. Ka kindlal vastutusel ei saadud raha laenata alla 12%. Kui riisiko oli suurem, tõusis protsendinorm kahe- ja kolmekordseks.

Ateena kaunistamiseks püstitati Periklese ajal mitmed tähtsad ehitised, milleks tarvitati muuseas ka meriliidu raha. Ehitusteks kulutatud summad olid kaunis suured, sest töö tehti viimaste üksikasjadeni eeskujulikult ja peaaegu igal pool kasutati ainult õppinud töölisi. Erechtheioni (ühe Akropolise templi) ehitusarveist võib lugeda näit., et ühe ainsa samba kannelleerimine (püstloodis vaokestega kaunistamine) andis tööd umbes kaheks kuuks 5—7 töölisele, kes said päevapalgaks ühe drahmi. Suuri raskusi oli ka materjali transpordiga, milleks tuli koguni teha uusi teid ja parandada vanu.

Periklese välispoliitika. Periklese välispoliitika võttis, Ateena tööstuse ja kaubanduse huvidest juhituna, imperialistliku ilme. Ühelt poolt püüdis Ateena oma võimu alla saada Kesk-Kreekamaad, eriti Korintose lahe äärseid maid, kust avaneksid soodsad kauplemiss võimalused Itaalia ja Sitsiiliaga. Teisalt tahtis Ateena end poliitiliselt ja majanduslikult maksma panna Deelose meriliidu mais.

Esimese püüde läbi sattus Ateena teravasse vastuollu Peloponnesose liitu kuuluva Korintosega, kelle käes oli lõviosa Kreekamaa kaubandusest „Suure Kreekamaaga“. Samuti ei näinud Sparta meeleldi, et kogu Korintose maakitsus läheks võistleva Ateena kätte. Vastuoludest Spartaga kujunes esimene kodusõda, mis kestis 459—445 ja lõppes suuremate tulemusteta Ateenale. Osalt on see tingitud ka asjaolust, et Ateena samal ajal võitles veel pärslaste vastu, püüdes neilt vallutada Küprost ja Egiptust, kus oli tekkinud mäss, jällegi kaubanduslikult väga tähtsaid kohti. Aga ka need üritused ei andnud soovitud tulemusi, need maad jäid endist viisi Pärsia valitsuse ja foiniiklaste kaubandusliku mõju alla. Spartaga tehtud rahu kindlustati mõlemale riigile enamvähem endised võimupiirid (Ateena merel ja Sparta maal) ja Ateena mõju Kesk-Kreekamaal suruti endistesse piiridesse. Pinev vahekord Ateena ja Sparta vahel jäi siiski püsima.

Atika meriliitu kuuluvais riiges olid mässud sagedased. Vastuhakkamisi püüdis kõigiti õhutada Sparta, et nii oma vastast nõrgestada. Ent Ateena poolt suruti kõik need mässud karmilt maha. Mässude summutamine andis Periklesele õiguse neid riike veel tugevamini senisest allutada Ateenale ja seal omavaloliselt talitada. Mässu vaigistamisel Euboia saarel, näit., saadeti hulk elanikke maalt välja Makedooniasse ja vabanenud maad jaotati ära 2000 Atika kodaniku vahel.

Välja arvatud poliitiline sõltuvus, millesse Ateena surus oma liitlased, oli Ateena võimulolemine neile tulus. Tsentralisatsioon tagas liiduriikidele üldise rahu ja majandusliku edu. Ühendatud riigid moodustasid ka kultuuriliselt ühe terviku, kus valitsesid Atika seadused ja atika keel.

Atika meririigi kaubanduse soodustamiseks ja kolonistidele heade asumisvõimaluste loomiseks asutati Lõuna-Itaalias Thurioi-nimeline koloonia. Musta mere randu pidi tegi (445. a. e. Kr.) Perikles suurema ringsõidu sõjalaevastikuga, et sealseile linnadele demonstreerida Ateena vägevust ja neid mõjutada tihedamalt liituma Atika meririigiga. Samuti pidi Ateena laevastiku ilmumine heidutama tagamaade elanikke, kes siin-seal olid rünnanud Kreeka asulinnu. Neis linnades, kus valitsesid Ateenale vaenlikud türannid, pandi Ateena sõjajõudude abil kehtima demokraatlik kord ja selle kindlustamiseks saadeti Atikast kohale koloniste. Kuigi Perikles teatud küsimustes ei andnud lühinägelikele ja separatistlikele liitriikidele poliitilist vaba-

dust, tegi ta ometi palju nende kodanikkude poliitiliseks kasvata-
miseks seega, et ta löi suurema riikliku terviku, mis soodustas
Ateena kultuurilist arengut.

2. Võitlus hegemoonia pärast ja Hellase langusaeg (431—338 e. Kr.).

Sparta ja Ateena vastuolud. Peloponnesose sõja (431—404) põhjused. Kreeka-Pärsia sõjad olid lühikeseks ajaks varjanud sügava vastuolu, mis valitses Ateena ja Sparta vahel. Järgneval rahuajal mõlema riigi vahekord muutus aga paratamatult pinevaks. Selleks oli mitmesuguseid põhjusi. Kõigepealt lahutas Spartat ja Ateenat rahvusliku iseloomu erinevus, mis eraldas Ateena joonlasi Sparta doorlasist. Viimased olid karmid, uuendusvaenulised, lihtsad ning sõjakad maismaa elanikud, keda ei huvitanud kunst, teadused ja kaubandus. Ateenlasi seevastu iseloomustasid vaimne liikuvus ja peen eluviis. Nad soovisid edu ja arengut igal alal, olid vaimustatud teadusest ja kunstist, olid merirahvas, kes oli rikastunud tööstuse ja kaubandusega. Sparta arendas sõjakultuuri, Ateena aga vaimukultuuri. Mõlemad riigid erinesid ka oma riigivormilt. Ateenas valitses demokraatlik kord ja ateenlased olid kogu Kreeka demokraatia eestvõitlejad ja toetajad. Sparta valitsus oli karm, tagurlik aristokraatia, kes oli teinud oma ülesandeks igal pool võidelda demokraatia vastu. Edasi suurendas vastuolu Ateena hiilgav poliitiline, majanduslik ja kultuuriline tõus, millele spartlased vaatasid üha suureneva kadedusega, sest nad ei tahtnud leppida oma esikoha kaotamisega Kreekas. Eriti häiris spartlasi Ateena tegevus merel. Oma suure laevastiku abil ateenlased olid muutunud Vahe- mere idapoolse osa peremeheks ja takistasid vaba kaubandust, mis kutsus esile pahameele paljudes Kreeka riikides. Ent Ateena ei tahtnud leppida ainult seniste saavutistega, vaid püüdis täiesti oma mõju alla saada ka Kreeka kaubandust Itaalia ja Sitsiiliaga, mis suurelt osalt oli veel Korintose käes. Ateena keraamikasaadused hakkasidki neilt turgudelt välja tõrjuma teiste linnade omi.

Pinevus Ateena ja Korintose vahel kasvas eriti suureks, kui Korintose koloonia, Korkyra saar Joonia meres, kelle kaubanduslikud huvid just emalinna omadega ei ühtinud, avaldas nõusolekut Atika meriliitu astumiseks. Korkyra sadamad oleksid muutunud heaks baasiks Ateena sõjalaevadele, mis siit oleksid võinud

kontrollida kogu Joonia mere kaubandust. Kuigi Sparta ei olnud kaubandusriik, oli tal ometi põhjusi toetada oma liitlasi. Nii põhjustaski see Ateena ja Korintose vaheline vaen võitluse, mida nimetatakse Peloponnesose sõjaks. Sparta poolt sõidid nimelt kõik tema Peloponnesose lepinglased.

Peloponnesose liit nõudis Ateenalt, et see kõrvaldaks Periklese ja lõpetaks Atika meriliidu. Ateenlased, toetades Periklest ja kaitsedes oma riigi au, vastasid eitavalt, millega algaski sõda (431. a.).

Perikles soovis sõda ka puhtisiklikel põhjusil. Äärmised demokraadid polnud rahul sellega, et Periklese võim ja mõju Ateena rahvastikku oli väga suureks kasvanud. Samal ajal nägid aristokraadid Perikleses oma peavaenlast. Pealegi hakati süüdistama Pheidias, Periklese sõpra, Pallas Athena kuju ehitamiseks antud materjali osalises kõrvaldamises, ja Aspasiat, Periklese naist, kõlblusvastases elus. Perikles tundis, et tema senine seisund on kõikuma löönud. Väljapääsuteeks osutus sõda, mis üldise tähelepanu siseoludelt kõrvale juhib.

Ateena kaotuse peapõhjused. Peloponnesose sõja esimene järk (a. 431 kuni Nikiase rahuni 421. a.) möödus enamvähem jõudude tasakaalu tähe all, aga sõja teises järgus kaldus võit täielikult spartlaste poole. Ateena allajäämiseks oli mitu kaaluvat põhjust. Esijoones peaks siin mainima Atika meriliidu lagunemist. Paljud Ateena senised liitlased läksid Sparta poole üle. Teiseks tähtsamaks põhjuseks oli pärslaste sekka löömine Sparta kaitseks. Pärsia võim ei olnud Kreeka-Pärsia sõdade tagajärjel veel põhjalikult murtud, pärslased olid üksnes ajutiselt välja tõrjutud V.-Aasia rannamailt. Nüüd hakkavad nad suuremate rahasummadega toetama spartlasi, tingimusel, et nad ei kaitseks enam V.-Aasia asulinnade iseseisvust. Üsna tunduvalt nõrgestasid Ateena jõudu ka erakondade võitlused ja nendega seotud intriigid, mille tõttu Ateena viimaseil sõja-aastail elas sagedases ärevuses (oli „palavikuhaige linn“, nagu ütles filosoof Platon). Toimiti tihti kaunis mõttetult. Näit. mõisteti surma tähtsa Arginuuside merelahingu võitjad väepealikud seepärast, et tormi tõttu ei saanud langenuid matta väärikalt!

A. 404 tehtud rahu põhjal peab Ateena lammutama oma linnamüürid, loobuma asumaist ja liitlasist, tagasi kutsuma spartasõbralikud põgenikud ja astuma liitu Spartaga. Nii oli Ateena kaotus täielik.

Sõja iseloomustus ja tagajärjed. Niiviisi lõppes Peloponnesose sõda ja ülemvõim Kreekas läks Spartale. Sõda oli jaotanud kogu Kreekamaa kahte leeri. Sõditi äärmise tooruse ja metsikusega. Hävitati ja laastati terved linnad ja öitsevad maa-

alad. Sõditi hegemoonia pärast, kuid selle kõrval oli ühe poole lipukirjaks vaimne edu ja kultuuriline areng, kuna teisalt võideldi seniste pärimuste ja poliitilise mõju alalhoidmise eest. Võitis Sparta. Ateena kultuur oli osutunud liiga nõrgaks, ta ei suutnud isegi üle saada vastuoludest oma riigis. Ateena majanduslik ja poliitiline ülemvõim hävitatakse, kuid ta jääb ikkagi Kreeka vaimseks pealinnaks. Kuid ka siin avaldub kõlbluse langus. Majandusliku viletsuse mõjul toimub seniste väärtuste ümberhinnang. Endist ideaali — harmoonilist ning vaimselt arenenud inimest peetakse nüüd nõrgaks ta voo- rusliku mõõdukuse tõttu. Hakatakse ülistama spartlasi. Poliitiliste vastaste hoolimatu hävitamine on harilik nähtus ja üldine toorenemine võtab maad. Puudub usk riigi tulevikku, ja samuti kaob usk jumalate abisse. Samasugused meeolud ei valitse ainult Ateenas, vaid ka varsti teistes Kreeka linnriikides, kelle suhtes võitnud Sparta hakkab toimima hoolimatult ja peremehe- likult. Riiklik ja majanduslik langus suureneb ning Kreekamaa satub ikka enam Pärsia mõju alla, kelle kätte läheb ka vabadussõdade kallis saak — Väike-Aasia rannikulinnad. On ole- mas kõik eeldused tulevaseks iseseisvuse kaotuseks.

Kreeka suuremate riikide nõrgenemine ja Pärsia mõju tõus. Sparta hegemoonia Kreekamaal ei kestnud kuigi kaua, selleks tarvitasid spartlased oma võimu liiga hoolimatult. Sparta võim kujunes vägivaldavalitsuseks, mis ei valinud abinõusid endiste Ateena sõprade tagakiusamisel ja rõhumisel. Kõige enam kannatas Ateena, kus Sparta garnisoni toetusel valitsema hakkasid 30 türanni, kes võimul püsimiseks tarvitasid verist terrorit. Ometi ei püsinud 30 türanni valitsus kaua. Teebaisse kogunenud poliitilised põgenikud alustasid nende vastu sõja ja panid Ateenas kehtima mõõdukas-demokraatliku korra.

Rahulolematu Spartaga aga ei piirdunud endiste Atika liidu riikidega, vaid levis isegi selliseis vanus Peloponnesose liidu mais nagu Korintoses ja Argoses. Pärast Peloponnesose sõda selgus, et Spartagi, kes vajas oma hegemoonia teostamiseks raha, püüab sissetulekuid saada teistest Kreeka linnriiki- dest (üks sõja põhjusi, mis pärast Ateena võimu oli nii viha- tud). A. 395 ühinevad Ateenaga Teebai, Korintose, Argose ja Euboia linnad ja alustavad sõja Spartaga. Sparta-vastast liitu toetab seekord Pärsia raha ja laevastikuga. Pärsia on pettu- nud Spartas, kes vastu kokkuleppe tingimusi ei taha heaga välja anda Väike-Aasia linnu, ja teiseks ei taha ta, et Kreekamaal kas- vaks Ateena asemel uus suurvõim. Pärsia sõjalaevu juhtiv

ateenlane Konon võitis Sparta laevastikku, samuti olid liitlased Peloponnesoses võidukad. Kui liitlased paistsid olevat küllalt nõrgestanud Spartat, lähenesid pärslased uuesti spartlastele. Viimaste saadik Antalkidas leppis kuningaga kokku rahutingimuste üle, millega sunniti kokku leppima ka teised Kreeka riigid. Antalkidase rahu (387) keelati kõik riikide liidud, aga Spartale ja Pärsiale jäi õigus valvata selle punkti täitmise üle. Sparta garnisonid jäid edasi teistesse linnadesse, nende hegemoonia püsis. Väike-Aasia linnad anti pärslastele tagasi.

Vaatamata Antalkidase rahu tingimustele õnnestus Ateenal ajutiselt uuendada Atika meriliitu. Ent sisemiste vastuolude tõttu ei saanud sellest tõhusat Sparta-vastast jõudu. Sparta hegemoonia murdmine jäi Teebai teeneks.

A. 379 õnnestus Teebai emigrantidel oma kodulinna vabastada Sparta oligarhiast. Uue demokraatliku riigi juhtideks said Pelopidas ja Epameinondas, kes jätkasid võitlust Spartaga.

Teebailased tegid kõik, mis oskasid, oma väe löögijõudude suurendamiseks. Nende sõjaväe tuuma moodustas nn. püha jõuk, kolmesajast valitud mehest koosnev väeühik. Siin võitlesid ikka paariti üksteise kõrval kaks noormeest, sõpra, kes olid vandunud kas koos surra või võita.

A. 371 Epameinondas võitis Leuktra lahingus suure Sparta väe. (Ta tarvitas uut, nn. „vildaku rivi“ taktikat, kus peajõud oli suunatud ühele vaenlase tiivale.) A. 362 Mantinea juures hävitati Sparta väed veel kord, kuid selles lahingus langes Epameinondas, kelle surmaga Teebai poliitiline tähtsus kaob.

Sparta vägevus oli küll hävitatud, kuid Teebai ei olnud võimeline Kreekamaa juhtimisele asuma. IV sajandi keskpaiku valitseb Kreekamaal täieline poliitiline killustus. Väikeste riikide omavahelised sõjad kestsid edasi. Pärselased etendasid neis vahekohtuniku osa, kuid Kreekamaa vallutamiskatset nad siiski ei julgenud ette võtta. Degenereeruva Kreekamaa vabadust ähvardasid pigem makedoonlased kui pärslased.

Aeg Solonist hellenismini on huvitavamaid ajajärke Kreeka ajaloos, mille kestel näeme suuri saavutisi kultuurielus ühelt poolt ja lakkamatut erakondade ja riikide vahelist võitlust. Omavaheline vaenongi peamiselt mõõduandvaks teguriks juhtivate riikide ja kogu Kreekamaa languses.

Sotsiaalseist ja majanduslikest suhteist Kreekas IV sajandil. Erakondade võitlus Kreekas on IV sajandil üsna terav. Mätsude puhkemine on sagedaseks nähtuseks. Siht, mida nendega taotellakse, on väga mitmesugune: kord demokraatne, kord oli-

garhiline, kord türanniline riigikord. Kuid üldiselt on mässudes avalduv huvi riigi vastu enam puhangulist laadi, üldiselt levib enam ja enam kodanikkonnas ükskõiksus riigi nii- või teissuguse juhtimise vastu. Kodanikud on tänulikud, kui neid vabastatakse riigi juhtimise ja kaitsemise muredest. Seoses sellise tüdimusega poliitikast tekivad IV sajandil Kreekas palgasõdurite väeosad. Peamiselt proletariseerunud talupojad astuvad tuhandete kaupa Kreeka linnriikide kui ka Pärsia kuninga teenistusse. Patriotismi lödvenemise kõrval on elukutseliste palgasõdurite vägede tekkimisel muidki põhjusi, nagu sõjatehnika keerulisemaks muutumine ja sõdade suur sagedus.

IV sajandi arvukate sõdadega kaasus palju majanduslikku viletsust, mida eriti raskelt said tunda talupojad. Põllutöö väike- taludes jäi ikka vähetasuvaks ja seepärast oli talunikel raske üle saada sõdade ajal tekkinud kahjustest. Enamvähem elujõulised olid ainult suur-maaomanike mõisamajapidamised, kus põllupidamise otstarbekaks korraldamiseks oli suuremaid võimalusi. Üsna kiiret kosumisvõimet osutasid aga tööstus ja kaubandus, kus IV sajandil oli ilmne õitseng, vaatamata anarhiale poliitilises elus.

3. Kreeka vaimne kultuur ta õitseajal.

Draama tekkimine. Näitekirjandus. Vanad Idamaad ei tundnud näitekunsti, viimane tekkis alles vabal Kreekamaal ja oma esimese kunstilise õitsengu elas üle demokraatlikus Atikas V sajandil. Individualistlik lüürika polnud küllalt võimeline pakkuma laiemalt haaravat sõnakunsti demokraatlikul ja teguderikkal ajal, millal rahvas ihkas koos nautida kunsti ja näha tegelastenagi rahvast, mitmesuguseid kujusid ja suurt hulka inimesi. On loomulik, et uueks kunstiliseks vormiks kujunes V sajandil draama.

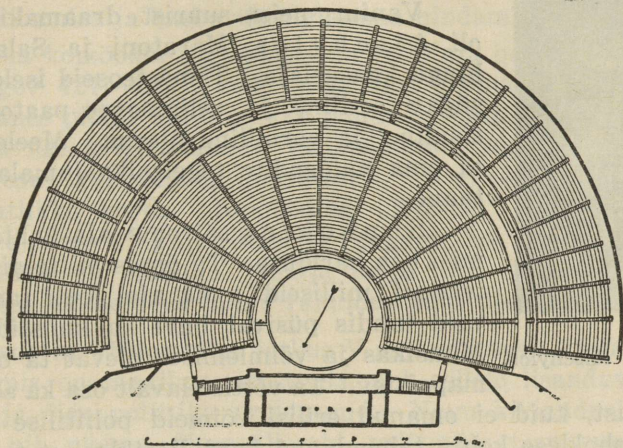
Kreeka draama tekkis külaelu tingimustes viinajumal Dionysose auks korraldatud pidustustest, mille tegelasteks olid lihtsad külainimesed. Neist pidustustest kujunesid dramaatilised etendused, mida kutsuti harjunud kombe järgi *tr a g ö ö d i a i k s* ehk sikulauludeks¹, kuigi kooriliikmed sikunahku enam ei kandnud.

Linnaelu arenemisega hakati tragöödiaid etendama peamiselt linnades. Juba Peisistratose ajal korraldati dramaatilisi eten-

¹ Tragos — sikk, ode — laul.

dusi õukonnas, kusjuures nende rahvapärane iseloom jäi püsima, koor kujutas nüüd linnarahvast, etendusel viibis kogu linnarahvas, kes oma poolehoidu avaldas käteplaksutamise, pahameelt aga vilistamisega või mõnel teisel teel. Ka näidendi ettekandmisest võttis suur hulk rahvast osa. Nii võttis Ateenas Periklese ajal näidendeist osa (aasta kestel) ligi 2000 poisikest ja meest lauljatena ja tantsijatena. Sellele lisaks teetsesid veel statistid ja kostüümide, dekoratsioonide ja maskide valmistajad.

Näidendiks selle sõna otseses mõttes muutus kreeka tragöödia, kui ühe näitleja asemele astusid kolm, milline arv sai kohus-

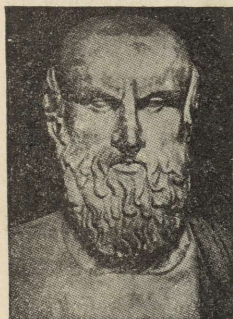
25. joonis. Kreeka (Epidaurose) teatri põhiplaan.

tuslikuks igale kreeka tragöödiale. Siitpeale omandasid näitlejate vahelised dialoogid erilise tähtsuse, kuna koori erikaal vähenes. Tragöödiad omandasid suure tähtsuse eriti Ateenas, sest riik oli neist huvitatud, püüdes rahvast näidendite kaudu kõlblalt ja poliitiliselt kasvatada. Riigi huvidele mittevastavad näendid olid keelatud. Teatrisse suhtusid vanad kreeklased kui jumalateenistusse; siit lootsid nad leida tähtsate eluküsimuste lahendamiseks juhtnööre, riigikodanikkude vooruste eeskujusid ja kasulikke õpetusi. Samal ajal asus riigivalitsus seisukohal, et iga kodanik peab teatris käima. Algul oli pääs teatrisse hinnata. Hiljemini tehti see küll maksuliseks, kuid Periklese ajal hakati rahvale raha jagama teatrietendustele pääsemiseks.

Teater ja näitekirjandus. Kreeka teater, nagu teame, erineb tunduvalt meie aja omast. Teatrietendusi korraldati Atee-

nas kaks korda aastas, kusjuures etendused kestsid kolm päeva, varahommikust hilisõhtuni. Samal ajal korraldati näitekirjanikude vahel ka võistlusi, kusjuures žürii otsused kujunesid teatripubliku mõjulusel.

Kreeka tähtsaimaiks näitekirjanikeks olid Aischylos (525—456), Sophokles (496—406) ja Euripides (480—406). Kõik nad olid ateenlased. Näitekirjandus osutus just selleks kirjandusharuks, milles ateenlased pidid saavutama suurimaid tulemusi. Ateenlased, kes rahvakoosolekuil olid harjunud huvitavate ja vaimukate sõnavõttudega, olid näitekirjanikele nõudlikuks, aga ka mõistvaks publikuks.

26. joonis. Aischylos.

Vanim neist suurist draamakirjanikest oli Aischylos, Maratoni ja Salamise lahingu kaasaelaja. Tema teoseid iseloomustab sügav eetiline ja religioosne paatos, teatud sisuline ja vormiline ülevus. Meeleldi valib ta oma näidendite tegelasiks jumalaid ja titaane.

Sophokles sai oma aja kohta võrdlemisi hea hariduse. Ta õppis mitte ainult neid teadusi, milliseid tema ajal loeti tarvilikeks, vaid tundis püsivat huvi ka kunstide vastu. Muusikas ja võimlemises olevat ta olnud silmapaissev. Ta võttis elavalt osa ka seltskondlikust elust, kuid ei omanud erilisi võimeid poliitilise tegevuse alal. Sophoklese kohta tähendanud kord Perikles, et ta mõistab küll värsse sepitseda, vägesid juhatada aga mitte.

Sophoklese näidendeis esitatud kujud pole enam jumalad ja heerosed, nagu oli iseloomulik Aischylosele („Prometheus“), vaid reaalsed inimesed. Tema armsamaks ideeks oli, et inimene peab alistuma jumalaist määratud saatusele. Ta peab seda tegema ka juhul, kui jumalik tahe tundub ülekohtusena. Näidendis „Kuningas Oidipus“ peategelane Oidipus on väga õnnelik oma elus, ta on enesega rahul ja enesele väga kindel. Tema elu teise poole viletsused ja kannatused (näit. ta surmas eksikombel oma isa) on Sophoklese kujutuse järgi kindlaks tõenduseks, et maapealne õnn on ebakindel, kaduv. Sophokles, nagu kõik tolle aja kreeklased, arvas, et inimese elus on tähtsad mõõdukus ja kuldne kesktee, tuleb hoiduda kõigest, mis on ühekülgne ning liialdav.

Sophoklese vaateile on veel iseloomulik riigi ja seaduste austamine. „Kes alistub riigi ja jumalate pühitsetud seadustele, see seisab riigis aukohal,“ seletab koor Sophoklese teises näidendis,

„Antigones“. Sophokles leiab, et kuigi riiklik võim teeb teinekord ebaõiglasi korraldusi, siiski peab kodanik neile alistuma.

Euripides, Sophoklese noorem kaasaeglane, on kolmest suurest draamakirjanikust kõige realistlikum. Tema kujude mitmekesisus on suurem ja ta julgeb laval kujutada siiramalt mitmesuguseid tundeid kui tema eelkäijad. Oma töödes („Iphigeneia Taurises“, „Medeia“ jt.) on ta tublisti mõjutatud sofistidest. Tema tragöödiats esinevad tegelased on kahtleva vaimuga ja suurte hingeliste vastuoludega. Euripides ise on suur kahtleja, mitte traditsiooniliste arvamuste pühakspidaja. Tema näidendeid kannavad näit. naiste emantsipatsiooni, orjadega inimlikuma käitumise ja barbarite õiglasema hindamise ideed.

Kreeka komöödia väljapaistvam esindaja on Aristophanes (tegev 427—388), kelle pilke eest polnud keegi kaitstud. Aristophanes pilkas üldinimlikke puudusi (näit. inhsust), kuid ei jätnud ka naeruvääristamata väljapaistvaid tegelasi ja filosoofe (nagu Kleoni, Periklest ja Sokratest). Ta ei pooldanud oma aja demokraatlikku korda. Komöödias „Rüütliid“ kujutab ta deest tahtejõuetu ning lihtsameelse raugana, kes on sattunud omakasupüüdliku ja valeliku teenija mõju alla. Aristophanes oli põllumeeste kaitseja ja tuline rahuidee edustaja.

Filosoofia. Filosoofias jätkus V sajandil osalt küsimuse arutamine, mis on maailma substants, ent sellele lisanduvad nüüd kõlbluse ja õige poliitika probleemid. Nagu kirjanduslikus loomingu, nii näeme filosoofiliseski mõttetöös tsentrumi kandumist Joonia asulinnadest Ateenasse.

Loodusfilosoof Anaxagoras, Periklese õpetaja ning sõber, õpetas, et päike on tulise kivimassi taoline. Teda hakati seepärast süüdistama jumalate teotamises ja saadeti maalt välja. Anaxagorast ei rahuldanud Empedoklese õpetus neljast elemendist. Tema arvamuse järgi oli kogu maailma põhiteguriks aine kõrval mõistus. Mõistus on korraldanud kõik, mis on, oli ja saab olema. Looduses pole imesid ja pimedaid juhtumusi, kõik toimub kindlate looduseaduste järgi.

Üsna teravalt astus Homerose jumalate vastu välja Xenophanes Lõuna-Itaalias, kes leidis, et loomad maalida ja kujusid luua osates teeksid loomanäolisi jumalaid. Antropomorfilikkude jumalate asemel levitas ta õpetust universumi jumalikkusest — panteismi.

Väga uueajalised olid Demokritose vaated. Ta õpetuse järgi tuleb olemasolevaks pidada ainult ainet, materiat, mis koosneb jagatamatuist aatomeist. Seega on Demokritos

selgekujuline materialist, kuna Anaxagoras, kes ainelise printsiibi kõrval vajas kõiksuse seletamiseks ka vaimset, on dualist.

Demokritose järgi aatomid, liikudes ruumis, moodustavadki kõik olemasolevad asjad, nagu meie neid näeme. Ka inimese vaimuelu on Demokritose arvamus järgi aatomite liikumise tagajärg.

Teatud pöörde töid filosoofiasse sofistid ehk tarkuseõpetajad, kes algasid oma tegevust V s. Lõuna-Itaalias. Neid ei huvitanud loodus ja selle nähtused, vaid inimene ja ühiskondlik elu. Teooriad maailma olemuse kohta ei rahuldanud enam mõtlejaid, neid oli palju ja nad rääkisid üksteisele vastu. Ka ei suudetud neid veenvalt põhjendada ega ümber lükata.

Kreeka demokraatlikkudes riikides oli hästi arenenud ühiskondlik ja poliitiline elu, millest rahvas võttis osa rahvakoosolekute kaudu. Poliitikaga tegelemine viis osa inimesi küsimusele, missugune on parim ühiskondlik kord ja mis peaks ette võtma eluviletsuste kõrvaldamiseks. Teisalt ihkasid paljud isikliku kasu huvides juhtnööre, kuidas mõjule pääseda, rikkaks saada ja endile paremat tulevikku kindlustada. Samal ajal hakkas kaduma usk vanadesse kreeka jumalaisse. Mõned õpetasid isegi, et usk on tarkade inimeste väljamõeldis rahva vaoshoidmiseks. Hakati arvama, et polegi alatikehtivaid tõesid, sest kõik muutub, näiteks seadused, riigikord, usulised ja kõlblad vaated. Mis käesoleval ajal hea ja tarvilik, osutub hiljemini ülearuseks ja halvaks, et väärtused on ainult suhtelised. Niisuguste arvamuste tekkimiseks löid hea pinna V ja IV sajandid, millal Kreeka riigielu oli rikas mitmesuguseist muutusist.

Sofistide õpetuses ja tegevuses leidsidki väljendust ja arendamist uued vaated. Nad õpetasid, et ükski asi pole omaette hea või halb. Mis ühele hea, see on teisele halb, ja vastupidi. „Inimene on kõigi asjade mõõt,“ rääkis sofist P r o t a g o r a s.

Kui vanade vaadete pooldajad lugesid heaks ainult seda, mis heaks tunnistati enamiku poolt ja mis riigile kasulik, siis tunnustasid sofistid ainult seda, mida dikteerib indiviidile tema loomus. Nad lugesid tõelise vooruse ja õnne pandiks elada kokkukõlas loodusega ja tunda end vabana kõigist kitsendustest. Seepärast arvustasidki sofistid oma aja vaateid ja kehtivat korda. Nad pooldasid seisuste eesõiguste kaotamist, orjade vabastamist, haridust kõigile ja naiskodanikele ühetaolisi õigusi meeskodanikega. Mõned sofistid armastasid üsna kaugele minna igasuguse tõe võimaluse esitamises. G o r g i a s väitis, et „kahest teineteisele vasturääkivast väitest on iseenesest mõlemad ühte viisi õiged“.

Paljud neist kiitlesid oma võimega tõestada, et ühel ja samal ajal on üks ja sama asi või tegu õiglane ja ebaõiglane. Kõik oleneb sellest, kuidas keegi suudab oma väiteid kaitseda.

Sofiste kuulati hea meelega. Leidus küllalt auahneid inimesi, kes sofistide juures õppides lootsid saada riigi- ja seltskonnatege- lasiks. Sofistid rändasid linnast linna, andes õpetust tasu eest. Neid võtsid lahkesti vastu rikkad ja aristokraatlikud perekon- nad. Sofistid õpetasid eriti vaidluskunsti dialektikat, ja kõnekunsti — retoorikat, milleta oli raske mõjule pääseda seltskonnas ja riigielus ja millega tegelemist peeti haritud kodani- kule hädavajalikuks. Peale mainitute õpetasid nad veel geomeet- riat, aritmeetikat, astronoomiat, ajalugu, kõlblusõpetust ja muu- sikat. Sofistid avaldasid suurt mõju rahvasse. Ühte või teise linna jõudes tuli neid kogu linna rahvas vaatama ja kuulama. Nad õpetasid ka Kreeka koolides. Pikapeale hakati neid siiski süü- distama, et nad noorsoo oma õpetusega eksiteele viivad ja kõik tõekspidamised hävitavad.

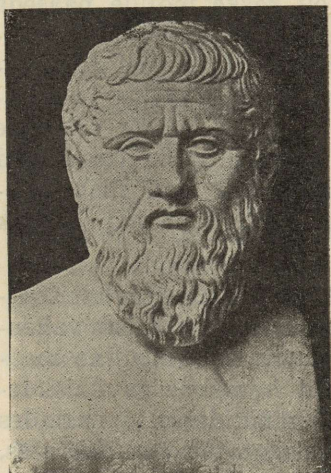
Sokrates (470—399), Ateena filosoof, astus kindlalt sofis- tidele vastu. Ka tema õpetas rahvale elutarkust, kuid teiste vahen- ditega ja teises suunas. Sokratest ei huvitanud füüsiline maa- ilm. Kõik ta tähelepanu oli pühendatud inimesele ja ühiskon- nale. Ta ei uskunud kreeka jumalate müütidesse, arvustades neid teravalt, nagu sofistidki. Samal ajal aga tõendas Sokrates, et on olemas igavesed ja muutumatud kõlblad sea- dused, mis on sõltumatud inimese isiklikest vaateist ja püü- deist. On olemas ainus voorus ja õiglus, mis on kõigi kohta kehtiv. Vooruslik ja õiglane on see inimene, kes on mõistuse abil tulnud teadmisele, mis on hea ja halb, sest Sokratese arvates ei tee keegi teadlikult kurja. Iga inimest on võimalik õpetuse kaudu viia vooruslikule elule. Seks on tarvis teda õpetada, tema teadmisi rikastada ja temale selgeks teha, mis on hea. Teadmine on tähtsaim tegur inimese vooruslikus elus. Nii nõudis Sokrates rahva õpetamist ja tööetsimise- ning mõtlemisevabadust, aga ta ei uskunud koos sofistidega, et mõtle- mine viiks kõigi tõdede kaole.

Sokrates polnud rahul ka Ateenas valitseva demo- kraatliku korraga. Ta ei uskunud rahvamasside poliiti- lisse tarkusse ega riigimeeste valimisse loosi kaudu. Mass on harimatu ja alistub kergesti oma meeoludele. Riigielu juhti- mine olgu nende käes, kellel seks erilised anded ja kes oma asja tunnevad.

Sokratese eitav suhtumine demokraatlikku korda ja vana-kreeka usundisse löi temale palju vaenlasi. Teda hakati süüdistama eksiõpetuste levitamises ja noorsoo rikkumises ja mõisteti a. 399 väikese häälteenamusega surma.

Platon. Tähtsaimaiks Ateena filosoofideks IV sajandil olid Platon ja Aristoteles. Nendega saavutab kreeka filosoofia oma täisküpsuse, suurima sügavuse ja mitmekülguse ja nende mõju Euroopa vaimuelus on tunda läbi aastatuhandete tänapäevani.

Suurtsugu perekonnast pärit **Platon** (427—347) hoidus eemale Ateena poliitilisest elust, mis tema ajal oli täis intriige, egoismi ja madalat demagoogiat. Noormehena oli ta Sokratese õpilane, ent pärast viimase hukkamist lahkus ta kodumaalt, reisides Egiptuses, Sitsiilias ja Itaalias, tutvudes nii idamaa preestrite kui ka kreeka filosoofide tarkusega. Kümne aasta pärast Ateenasse tagasi pöördunud, kogus ta enda ümber õpilasi ja asutas Akadeemia-nimelise kooli. (Nimetus tekkis sellest, et Platon õpetas Ateena muinaskangela-sele Akademosele pühendatud salus.) Siin ta õpetas esmalt Sokratese vestlemismeetodit kasutades, vanemas eas kõnevormis, kuni ta kõrges vanuses suri.

27. joonis. Platon.

Filosoofias pani Platon süstemaatilise aluse **idealismile**, õpetusele, et tõeliselt olev pole mitte materia ega asjade meeltega tajutavad omadused, vaid ideed. Üks või teine ilus asi näiteks on kaduv, aga ilu ise, ilu idee on igavene. Kõik konkreetsed inimesed surevad, aga inimese idee on igavene. Meie meeltega tajutavad asjad on ainult seevõrra tõeliselt olevad, kui nad meenutavad algkuju, mingit ideed. Kõige kõrgem idee on headuse-ehk jumaluseidee. Selles headuseidee samastamises jumalusega ilmneb Platoni ainujumalaõpetus — monoteism. Kes jõuab headuseidee äratundmiseni, sellel on täielik arusaamine kõigist asjust, ta teab, mis on hea ja kuri. Neid inimesi on väga vähe. Enamik inimesi taipab aga ideede maailma nagu läbi videviku, lünklikult ja ekslikult ja nende teodki on seepärast täis eksimusi.

Ateena ühiskondlikku korda suhtus Platon eitavalt. Ateena languse põhjusi nägi ta demokraatlikus korras ja kapitalistlikus majanduses. Platoni arvates demokraatliku korra puhul hari-

mata rahvas satub kergesti omakasupüüdlike ja autute juhtide mõju alla ja teisalt pääsevad riigiameteisse oskamatud. (Viimane hädaoht oli Ateenas tõesti suur, sest palju ameteid jagati siin välja loosiga.) Veel rohkem pahesid aga tekib kapitalide kuhjumisest väheste kodanikkude kätte, millega käivad kaasas alatine vihavaen rikaste ja vaeste vahel ja segadused riiklikus elus.

D e m o k r a a t i a p a h e d e kõrvaldamiseks soovitab ta filosoofide valitsemist. Kõigile lastele antagu alguses võrdsed haridusesaamise võimalused. Kuid teatud ajavahemikkude järel korduvail eksameil sõelutagu välja aina andekamaid ja võimelisi. Nii saadud kõige targemad moodustavad valitsejate klassi. Valitsejate klassile järgnevad ametnikud ja sõdurid, kelle käes on täidesaatev võim, kuid kes ei tohi endid segada valitsemisse. Kolmandaks klassiks on talupojad ja käsitöölised, kes oma tööga hoolitsevad riigi ja rahva majanduse eest. Selleks, et ära hoida võimu kuritarvitamist omakasu huvides, on valitsejail ja täidesaateva võimu teostajail eraomand keelatud, nende jaoks on kehtimas kommunism. Riik varustab neid kõige lahedaks äraelamiseks vajaliku, ent isiklikke tagavarasid ei tohi nad koguda. Kolmanda klassi liikmeil on eraomand lubatud, aga siingi on ette nähtud teatavad ülemmäärad, et varanduslikud vahed ei muutuks liiga suureks.

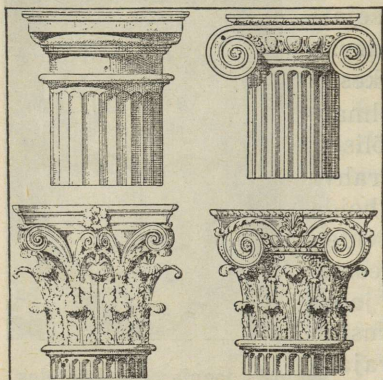

28. joonis. Aristoteles.

A r i s t o t e l e s (384—322), Platoni kuulsaim õpilane, oli vana-aja mitmekülgseim ja suurim teadusemees. Ta omandas kõik vana-aja teaduse, korraldas ja täiendas seda. Ateenas pidas ta oma õpilastele loenguid väga mitmesuguste teadusharude üle (loogika, eetika, poliitika, loodusteadus jm.) ja koostas või las kis õpilasi koostada nende jaoks õpperaamatuid. Aristotelese tähtsus teadlasena on eriti seepoolest suur, et ta esimesena suuremal määral kasutas teaduslikus uurimistöös v a a t l u s t ja k a t s e i d, nii palju kui seda võimaldasid tolleaegsed puudulikud vahendid. Ta süstematiseeris teadust ja rajas mitmed u u e d t e a d u s e d, nagu loogika, zoologia, botaanika, bioloogia. Filosoofias erines Aristoteles Platoni ideedeõpetusest. Platon oli kujutelnud ideid otsekui ainelisest maailmast lahusolevaid vaimseid olendeid, ent Aristoteles arvas, et ainult meeltega t a j u t a v a s a s j a s elab selle asja i d e e, talle kuju andes. Nagu

Platon, nii räägib ka Aristoteles oma filosoofias a i n u j u m a l a s t, kes on kõigi eluavalduste põhjus ja eesmärk, mille poole kõik püüab. Tema peatähtsus filosoofias seisneb aga selles, et ta aluse pani loogikale, teadusele õige mõtlemise seadusist. Eetiline elu seisab Aristotelese arvates „kuldse kesktee“ käimises, äärmusist hoidumises. Ka riigielus kehtib sama põhimõte, võim peab toetuma siin jõukale keskkihile, sest ei kitsas oligarhia ega laia-
dele harimata hulkadele toetuv demokraatia ei suuda kindlustada üldsuse hüvet. Vastupidi sofistidele, kelle arvates riik kitsendab inimese loomulikku vabadust, Aristoteles väitis, elu

riigis vastab inimese loomusele, sest „inimene on ühiskondlik loom“.

29. joonis. Doria, joonia ja korintose stiili sammaste kapiteelid.

Nagu näeme selliste filosoofide kui Platoni ja Aristotelese olemasolust, ei suutnud poliitiline anarhia IV sajandil takistada kreeka väimu oma parimaid vilju kandmast.

Teadus. Mitmesuguseist üksikteadusist väärrib kõige rohkem tähelepanu ajalugu. Kreeka „ajaloo isaks“ loetakse Herodotost, kes palju reisis nii Kreekas kui ka Idamaal, jättes järele jutustusi mitme rahva elust. Tema poolt

kirjutatud ajalugu lõpeb Kreeka-Pärsia sõdadega. Herodotose ideaaliks on ühendatud Kreekamaa, mille tõttu talle eriti sümpaatsed on need riigid (Ateena, Sparta), kes väljapaistvat osa etendasid sõdades Pärsia vastu. Oma jutustustes esitab ta palju uskumatut, sest ta ei suuda kuuldusse suhtuda küllalt kriitiliselt. Teisiti toimib Thukydides, kes ei kirjuta midagi ilma kriitikata. Oma töös Peloponnesose sõja üle püüab ta nähtusi seletada nende loomulikkude põhjuste abil. Thukydidese töö eesmärgiks on õpetust anda tulevastele põlvedele, et nad ei kordaks minevikus tehtud vigu. Seejuures suhtub ta ka eitavalt demokraatlikku korda, mis rahvajuhtidele jätab liiga palju võimalusi seadusevastaseiks tegudeks.

Muude üksikteaduste alal ei saavutatud enne hellenismiaega suurejoonelisemaid tulemusi, kuigi üksikuid avastusi tehti siingi. Pythagorlaste juures leiame matemaatika ja astronoo-

mia algeid. Üks neist (Alkmeon Krotonist) tegi lahkamiste abil kindlaks, et igasuguse hingeelu keskust tuleb otsida ajast. Bioloogia ja loodusteadusliku süstematiseerimise tähelepanuväärseid

30. joonis. Hokit mängimas.

algeid leiame Aristotelese töist. Enamvähem teadusliku ja ebasutu, loomulikkude põhjustega tegeleva arstiteaduse isaks kujunes Hippokrates (460—377 e. Kr.). Üksikteaduste silmapaistvam õitseng aga langeb hellenismiaega.

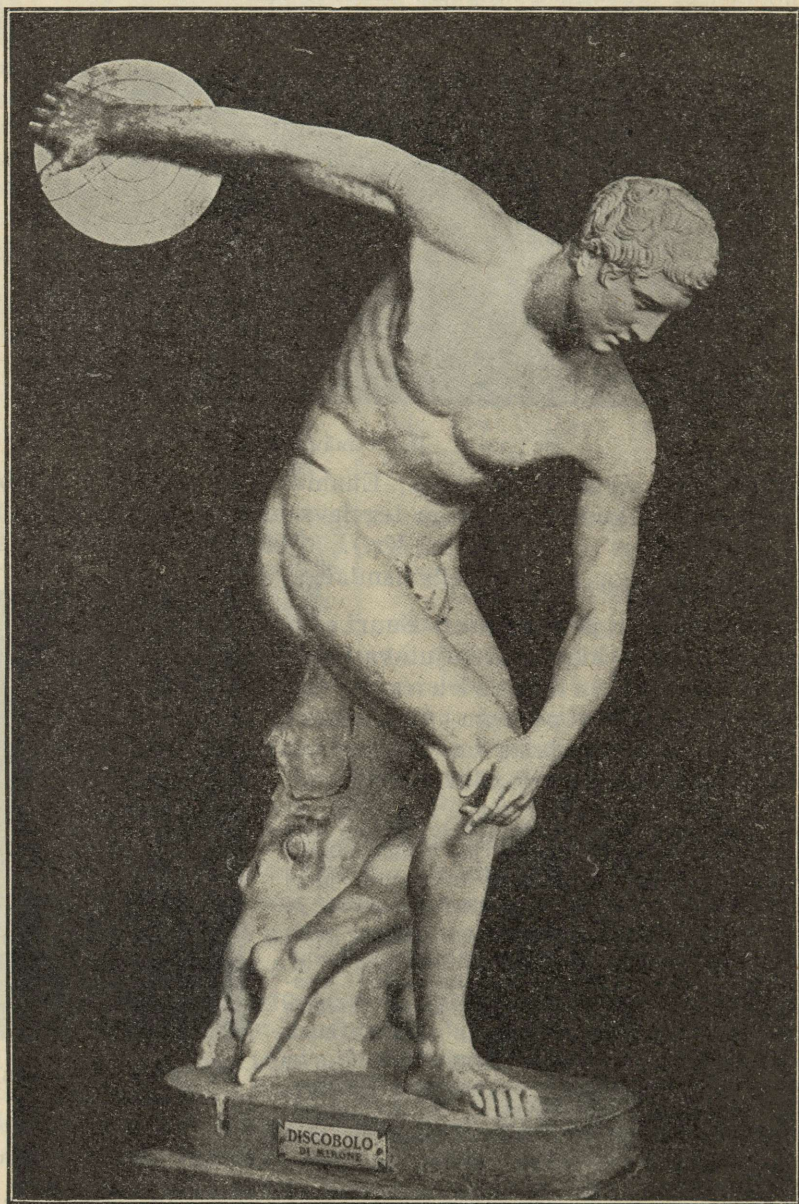
Arhitektuur ja skulptuur. Suuri edusamme tegid kreeklased ka kujutava kunsti alal. Kreeka ehituskunsti ehk arhitektuuri peaaegu ainukesteks ja parimaiks esindajaiks on templid, mille varemed on meie päevini säilinud.

Kreeklased pole losse järele jätnud, sest neid polnud kellelegi tarvis. Ka haudkambrite ehitamisel polnud kreeklaste arvamuse järgi mõtet. Kreeka tempel, võrreldes egiptlaste ja babüloomlaste omaga, oli võrdlemisi väike, mõeldud jumala eluhooneks, mitte rahvakogu mahutamiseks. Põhiplaani oli ta täisnurkne. Ees- ja tagakõrge vahel, templi pühamus, asetses jumala kuju, pühamu ja tagakõrge vahel oli harilikult varakamber. Aknaid templil polnud: ta sisemusse tungis valgus katuseaugust või uksest, seepärast valitses seal hämarus. Kreeka tempel ehitati igast küljest terrassiliselt langevale alusele. Sammastikule templi ümber ja sees toetusid katus ja muu pealeehitis.

Sammaste kuju järgi eristatakse eri ehitusstiile. Dooria stiili sammastik on lihtne ja massiivne ning ilma erilise aluseta;

31. joonis. Lysippos: Apoxyomenos.

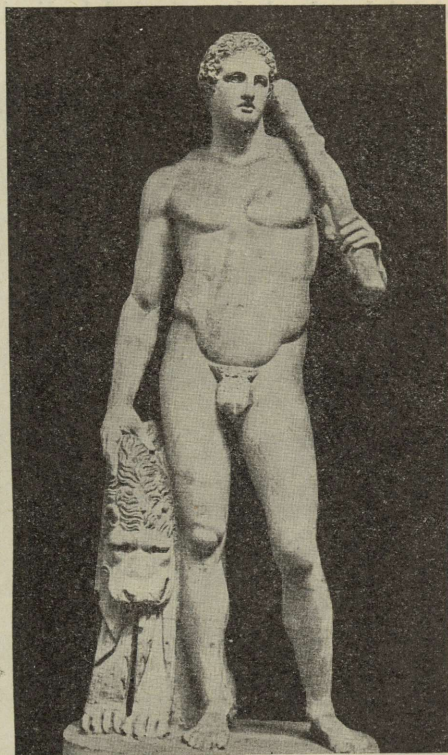
32. joonis. Myron: Kettaheitja (täiendatult).

ta vastab mehe vaimsele tasakaalustatud olekule. Üldiselt on dooria stiili tempel raskepärane ja pühaliku ning tõsise ilmega. Joonia stiili samm on lihtne, kuid ilus ja sale ning alusega; ta vastab naise õrnusele ja sihvakusele. Dooria stiili sammastel puuduvad kapiteeli kaunistised, joonia stiili sambad aga lõpevad ülal spiraalitaoliste ilustistega. Üldiselt on joonia stiili tempel kergem, peenemaitselisem ja toredam. Mõlemate stiilide kombinatsioonina mõningate täienditega esineb korintose stiil, mille sammaste kapiteelid olid kaunistatud akanthuslehtede kujutistega. See stiil, alguse saanud V s. lõpul, levis hiljemini väga laialt.

Kreeka ehituskunsti õitseaege kuulus V ja IV sajandisse. Eriti elav, kauneid tulemusi andev oli ehitustegevus Periklese-aegses Ateenas. Riigi toetusel löid geniaalsed kunstnikud siin hooneid, mis kuuluvad arhitektuuri tippsaavutiste hulka. Dooria sambad on saledamaks muutunud ja nende kõrval leiavad rakendamist elegantsed joonia ja õrnalt kujundatud korintose kapiteeliga sambad. Tähtsamad ehitised Periklese ajast on Ateena linnamäel

Akropolisel asuvad dooria stiilis Pallas Athenale pühendatud Partenoni tempel, Erechtheion ja Akropolise sissekäiku kaunistavad propüleed.

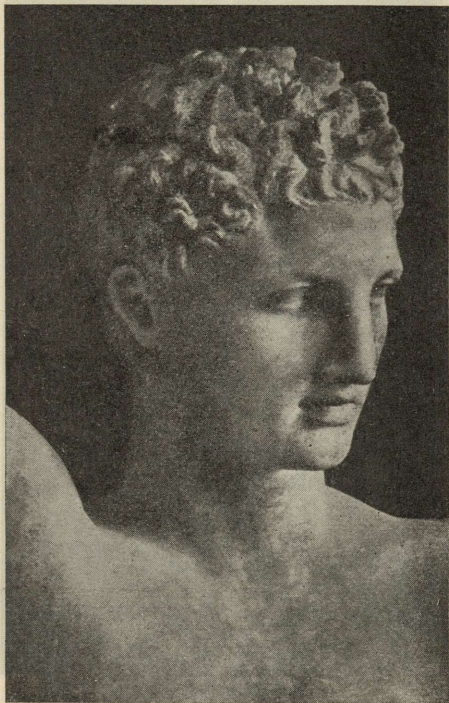
Kreeka tempel oma ülesehituse suhtes võis olla väga hästi paganausu templiks, ristiusu kirikuks ja seltskondlikuks ehitiseks. Suur arv Euroopa seltskondlikest ehitistest (näit. muuseumid) on ehitatud suurelt osalt kreeka templitest eeskujul, eriti mis

33. joonis. Skopas: Herakles. Lansdown'i kogust.

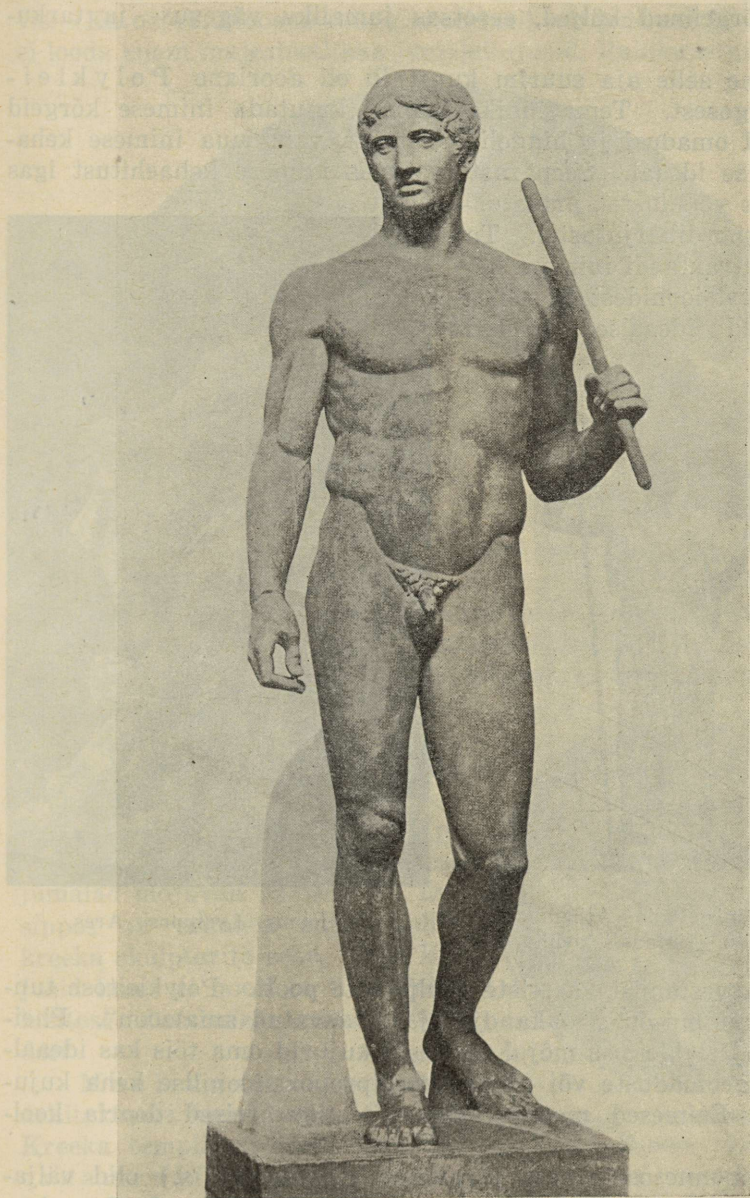
muutub hoone ümbritsemisse sammastega. Kreeka tempel vastab vaba Hellase kodaniku arenenud ilutundele.

Skulptuuri ehk raidkunsti alal saavutasid kreeklased tulemusi, mida pole ületanud hilisemadki ajad. Nende oskusele inimest kujutada tuli kahtlemata kasuks asjaolu, et kreeklased harrastasid võimlemist ja sporti täiesti katmatult. Nagu muudelgi kreeka kultuuri aladel oli siingi õitseage V ja IV sajandil e. Kr. V s. saavutas väljapaistvaid tagajärgi Pheidias, Periklese sõber. Tema loomingus jõuab kreeka skulptuur oma haripunkti.

34. joonis. Praxiteles: Hermese pea.

Pheidias andis jumalate kujudele ilme, milles väga selgesti peegelduvad nende kõrged vaimsed ja kõlblad omadused, ilme, mis on suursugune ja täis ilu. Sellega ei saanud ta eelkäijad hakkama. Puisus ja liikumatus, mis eelmistele kunstnikkudele nii iseloomulik, puudub Pheidiasse töödes. Ainult ateenlane Myronil oli õnnestunud varem tehniliselt täiuslikult kujutada liikuvat keha, näit. oma kuulsas kujus „Kettaheitja“, aga ikka puudub kujude nägudel hingeelu ilmekam peegeldus. Pheidiasse kompositsioonides, rühmakujutistes on figuurid lihtsad, loomulikud ja kokkukõlastatud. Pheidiasse armsamaks teemaks oli Pallas Athena — mõistuse- ja vaprusejumalanna. Need kõrged omadused mõistis ta valada vastavasse välisesse vormi. Kord kujutas ta Athenat relvastatult vapra ja võiduka sõjajumalannana, kord mõtliku, vaiksenäolise tarkusejumalannana. Kahjuks pole suur, kullast ja elevantiluust Pallas Athena kuju, mis asetseb Partenonis, säilinud meie päevini. See kuju oli ideaalse naise kuju, kõlbla jõu ja hingelise puhtuse ideaal, eeskujuks noorema põlve kreeka naistele ja tütarlastele. Teine tähtsam Pheidiasse teos oli

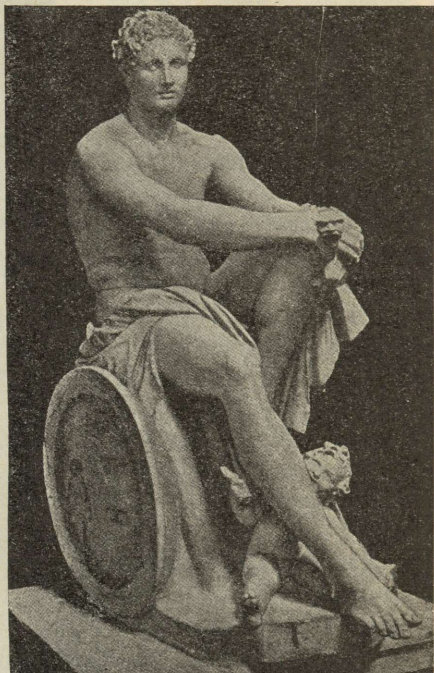
35. joonis. Polykleitos: Dorüfoor. Napoli.

Zeusi mõjuv kuju Olümpia templis. Siin on jumalate isa näojoonist välja suletud kõik juhuslik, on jäänud ainult tema loomuse kõrgeimad küljed, eesotsas jumaliku vägevuse ja tarkusega.

Teine selle aja suurim kunstnik oli doorlane Polykleitos Argosest. Tema sihiks polnud kujutada inimese kõrgeid vaimseid omadusi ja hingelisi elamusi, vaid luua inimese kehalise täiuse ideaal. Seepärast ta uuris inimese kehaehitust igas seisundis võistlustel, pidustustel ja spordiharjutustel. Ta kirjutas traktaadi inimese keha proportsioonidest ja selles püstitatud ideaalsed suhted

36. joonis. Pallas Athena. Pheidiasse originaali koopia.

37. joonis. Lysippos: Ares.

leidsid arvestamist ka teiste skulptorite poolt. Polykleitose tuntumaid teoseid on „Odakandja“ ja „Haavatud amatsoon“. Pheidiasse ja Polykleitose mõjul taotlesid kujurid oma töis kas ideaalsete hingeomaduste või ainult kauniproportsioonilise keha kujutamist. Esimesed moodustasid nn. atika, teised dooria koolkonna.

Peloponnesose sõjale järgneval ajastul (IV s.) olid väljapaistvamad kunstnikud Skopas, Praxiteles ja Lysippos. Kunstitööd ei ole oma laadilt nüüd enam nii monumen-

taalsed kui V s., sest riigid annavad harvemini kunstnikele suuri tööülesandeid. Nad töötavad nüüd rohkem eraisikute tarvis. Ka on religioosne tunne kreeklasil nõrgenenud ja seepärast ei looda enam majesteetlikke jumalakujusid. Raidkunstnike juma-

38. joonis. Maagisulatamine. Atika vaasilt 470. a. e. Kr.

lad ei taha olla midagi muud kui surelike inimeste kujutised. Nad liigutavad vaatajaid oma ilu ja individuaalse ilmega, kuid ei ärata enam puhtreligioosseid tundeid. Skopas kehastab oma kujudes sageli ärevust ja kirgi (näit. „Niobe grupp“, „Märatsev bakhant“), Praxiteles seevastu katsub tabada õrna, mahedat ilu (näit. „Knidose Aphrodite“, „Hermes Dionysos-lap-sega“). Isegi tema kaunid meesjumalad mõjuvad naiselikult. Lysippos on esimene suur realist kreeka skulptorite seas. Oma kujusid luues ei hooli ta tihti Polykleitose ideaalseist proportsioonidest.

39. joonis. Tants flöödi saatel. Kreeka vaasilt.

Maalikunst oli peamiselt arhitektuuri teenistuses. Nii olid Kreeka templitel seinad ilustatud ornamentidega ja maalikutega, jumalate kujud ja reljeefid aga värviküllaselt koloreeritud. Siiski olevat V sajandil kujunenud ka üsna

kõrgetasemeline iseseisev maalikunst, nagu kirjutavad kreeka autorid, kuid neist maalinguist pole meile säilinud ühtki.

Kunsttööstuse saavutisist asetsevad väljapaistval kohal maalitud vaasid. Algul oli viisiks maalida punased figuurid mustale põhjale, hiljemini aga mustad figuurid punasele põhjale. Vaaside maali alal löid kreeklased meistritöid.

V. Hellenismiaeg.

1. Makedoonia tõus ja hegemoonia.

Makedoonia riigi kerkimine Kreeka riikide süsteemi. Makedoonlased asusid äraloigatuna teistest kreeka hõimudest kaugel põhja pool. Kauaks oli nende maa jäänud, teiste Kreeka riikidega võrreldes, üsna primitiivsele kultuuritasemele. Rahvas oli peamiselt põllu- ja karjapidaja, täis loodusinimese jõudu ja hoogsust. Linnu oli vähe. Makedoonias elas peale makedoonlaste veel teisi rahvaid. Makedoonlased ise olid kreeka hõimrahvas, kuid kreeklased pidasid neid barbariteks. Nende keelest said nad aru. Kuigi üks kreeka keele haru, oli see täis võõrsõnu ja võõrapäraseid väljendeid. Merega puutus Makedoonia kokku ainult ühest küljest, idast. Siit oli Makedoonial kõige soodsam ühenduses olla muu maailmaga, sest maa poolt piirasid teda kõrged mäed.

Üldiselt oli Makedoonia igati arenemisvõimeline. Maa oli palju rikkusi, millest eriti mainimisväärsed on okaspuumetsad, metallikaevandused, laialised heinamaad ja viljakandvad põllud. Jõed, mis läbisid Makedooniat, olid laevasõitudeks küllalt kõlvulised. Suur osa Makedoonia rannikut oli aga asustatud kreeklastega ja nende omad olid sealsed paremad sadamad. Makedoonlased vedasid suurel määral oma kaubasaadusi välja samade sadamate kaudu ning tutvusid seetõttu põhjalikumalt kreeka tsivilisatsiooniga. Kreeklased ei mõistnud karta makedoonlastest hädaohtu. Nende kaubavahetus makedoonlastega oli elav, sest kreeklastele olid hädavaajalised Makedoonia saadused — metsamaterjal ja tõukat laevade ehitamiseks ja metallid sõjariistadeks.

Makedoonias aga toimusid aegamööda seesmised muutused. Sealne kõrgem klass helleniseerus, rahvas muutus jõukamaks ja püüdis jõuda kreeklastega samaväärsele tsivilisatsioonitasemele. Poliitiliselt püüti IV saj. e. Kr. võita separatistlikke tendentse ja liita Makedoonia kindlaks tervikuks. Tähtsama kujuna neis taotlusis pälvis tähelepanu kuningas Philippoos II, kes valitses a. 359—336. Kuningas Philippos II oli hästiharitud, andekas riigimees ja väejuht. Tema oli tutvunud põhjalikumalt

Kreeka elu-oluga ja kasutas omandatud teadmisi Makedoonia olude reformimiseks. Philippose valitsusajal saavutas Makedoonia sellise tähtsuse, et võis astuda tõhusa jõuna Kreeka ajalukku.

Philippos II hegemooniataotlused. Makedoonia traditsioonilisteks püüeteks olid — võita Makedoonia rannikumaid, tunnustust leida teiste hellenite poolt samaväärse sugulasrahvana ja juhtivaks teguriks olla Kreeka elus. Nende sihtide saavutamiseks tegid juba Philippose eelkäijad tööd. Eriti tähtsad olid siin aga viimase sammud. Ta korraldas uuesti sõjaväge ja võttis lahingus kasutusele algupärase sõdurite rivistuse, nn. **f a a l a n k s i** — tihedalt ja kõrvuti asetatud read, mis kujunes varsti võitmatuks.

Kreeka killustatud olek ja sisetülid viisid Makedoonia mõttele, et Kreeka vajab **võimsat juhti**, kes ta ühendaks võitluseks ähvardava Pärsia suurriigi vastu.

Kreeka küsimustesse segada oli Philippusel võimalus üsna varsti, kui Fookisel ja Delfi amfiktüoonial tekkis nn. „püha sõda“ ühe Apolloni tempelile kuuluva maa-ala pärast 356. a. Ta sundis fookislased eemale jääma amfiktüooniast, alistas Tessaalia Makedoonia ülemvõimule ja hakkas taotlema hegemooniat kogu Kreekas.

Suhtumine Makedooniasse oli Kreekas mitmesugune. Ühed soovisid tugevat Kreeka rahvusriiki ja pooldasid selle loojana Philippost, teised olid nende kavade vastu. Viimast seisukohta tingisid mitmesugused põhjused, nagu seniste tähtsamate riikide auahnus ja uhkus oma iseseisvusele, aga ka Pärsia vastutötamine. Kreeka suur idanaaber vaatas Kreekale kui oma mõjualusele maale, kus oli võimalik värvata sõdureid. Makedoonia-vastaseks kihutustööks kulutas Pärsia suuri summasid.

Makedoonia orientatsiooniga isikuist olid mõjukaimad Ateena kõnemees **I s o k r a t e s** ja Aischines, kes nägid Makedoonia hegemoonias ainust võimalust vältida Pärsia ohtu. Teised, kuulsad reetori **D e m o s t h e n e s** ega eesotsas, pidasid lähedat Makedooniat ohtlikumaks kui kaugemat Pärsiat, kes pealegi oli korduvalt tagasi löödud. Tollal pidas Demosthenes oma kuulsad kõned — **f i l i p i k a d**, kus õhutati võitlusse Philippose vastu. Makedoonia-vaenulistes kaalutlustes oli siiski liiga kõrgelt hinnatud Ateena jt. seniste juhtivate Kreeka riikide jõudu.

Makedoonia võimu kiire kasvamine tegi rahutuks paljud Kreeka riigid; kui Philippos vallutas Ateenaga liidus oleva **O l y n t h o s e** linna Chalkidike poolsaarel, siis liitusid Demosthenese kava kohaselt mõned Kreeka riigid Makedoonia vastu. Kokkupõrge vaenlaste vahel toimus Chaironeia juures a. 338 ja lõppes

Makedoonia otsustava võiduga. Lahingu tulemused määrasid Makedoonia väe sõjaline dressuur ja osav ratsavägi. Tekkis Makedoonia hegemoonia. Makedoonia hegemoonia oli vastuolus demokraatliku põhimõttega, sest senised vabariigid alistati kuningriigile. Ka üksikute riikide sisetülid jätkusid, mida Makedoonia oma huvides kõrvaldada ei püüdnud. Sparta jäi neist võitlusist kõrvale ega tunnustanud Makedoonia hegemooniat ka siis, kui teised Kreeka riigid liitusid Makedoonia juhtimisel sõjakäiguks Pärsia vastu. Siin aga ei saanud Philippos oma missiooni jätkata, sest kui esimesed Makedoonia väed tungisid Väike-Aasia rannikule, suri ta koduste intriigide ohvrina 336. a.

2. Aleksander Suure maailmariik.

Aleksander Suure isik ja vallutused. Philippose poeg Aleksander, kes põlvnes ta varemast, lahutatud abielust, oli isa surma puhul ainult 20 a. vana. Ta oli geniaalne väejuht ja riigimees, keda võib kõrvaltada maailma suurimatega — Caesari ja Napoleoniga. Troonile astunud, likvideeris ta kiirelt kreeklaste mässukatsed, kes püüdsid vabaneda Makedoonia võimu alt.

Kui siseolud Kreekas kindlamaks muutusid, läks Aleksander 334. a. Väike-Aasiasse, kus osa väest viibis juba Philippose valitsemise lõppaastaist saadik, et astuda võitlusse Pärsia suurriigiga.

Kaasa viidud Makedoonia väed ei olnud suured — umbes 30 000 jala- ja 5000 ratsaväelast. Need väed koosnesid liitlastist ja palgasõdureist. Polnud ette näha, kumb pool võiks võita, sest igal olid oma paremused. Pärsia koosnes küll mitmesuguseist eri rahvusist, keda ühendas riigiks ainult valitseja tahe, kuid ta oli rikas, suur ning omas tugevat laevastikku. Makedoonial oli omakorda hästiõpetatud ja varustatud vägi, mis koosnes paljudest eriliikidest (näit. jalavägi, kergelt ja raskelt varustatud ratsavägi), millest mõjule pääses igas olukorras sobivaim. Väejuht oli noor ja andekas ja tal oli kasutada hulk vilunud kõrgemaid väejuhte isa valitsemisajast. Makedoonlaste olukorda raskendas see, et Ateena, kellel oli tugevaim laevastik Kreekas, ei sõdinud Pärsia vastu. Üldse ei võinud Aleksander kreeklasti usaldada. Raha ja ainelised võimalused olid Makedoonial piiratud kui Pärsial.

Soovitud tulemuste saavutamiseks pidid makedoonlased olema head taktikud. Pärsia ülekaaluka laevastiku võitmiseks ei piisanud sellega võitlusest merel, seepärast Aleksander tungis maalt nende tugipunktide kallale, mis andiski häid tule-

musi Väike-Aasias, Foiniikias, Süürias ja mujal. Esimene tähtsam lahing Makedoonia ja Pärsia vahel löödi põhjapoolses Väike-Aasias Granikose jõe juures ja see lõppes Makedoonia võiduga.

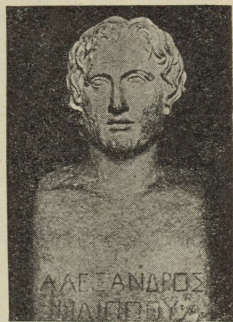
Aleksander püüdis kõikjal arvestada erinevate maaosade huvisid. Võidu puhul ta saatis osa sõjasaaki Ateenasse, Pallas Athenale ohvrikingiks, et näidata ettevõtte rahvuslikku tähtsust. Siis vabastas Aleksander Väike-Aasia Kreeka linnad Pärsia võimu alt ja seadis neis sisse demokraatliku korra, seega kindlustades endale seal poolehoiu.

Aleksander ületas väejuhina oma vastase — Pärsia kuninga Dareios III. Ajal, millal Aleksander oma väed talvkorterisse viis, kogus Dareios väge, hakates ise selle ülemjuhatajaks. Vaatamata pärslaste suurtele pingutustele vallutas Aleksander kogu Pärsia hiigelriigi. Ta auahnus ei rahuldunud sellega. Ta tahtis tungida kaugeemale üle Induse — imede- ja muinasjutumaale Indiasse. See üritus polnud õnnelik, sest Aleksander kaotas sealjuures kaaluva enamiku oma sõjaväest. Ainult väheste vägedega jõudis ta 324. a. Pärsia sisemaale tagasi.

Aleksander Suure võitudega olid Kreeka linnriigid oma juhtiva osa ära mänginud ja pidid loovutama esikoha Aleksander Suure monarhiale.

Aleksander Suure sisepoliitika. Aleksander, keda kutsuti Suureks juba ta eluajal, oli saavutanud oma sihi — võitnud Pärsia suurriigi. Vallutuste kestel mõistis Aleksander, et nii suurt maaala ei saa valitseda väike, ääremaal asuv Makedoonia, seetõttu otsustas ta loobuda vallutusriigi mõttest ja luua maailmariigi, milles domineerivad rahvused oluksid üheväärsed. Uue riigi pealinnaks kujunes Babülon.

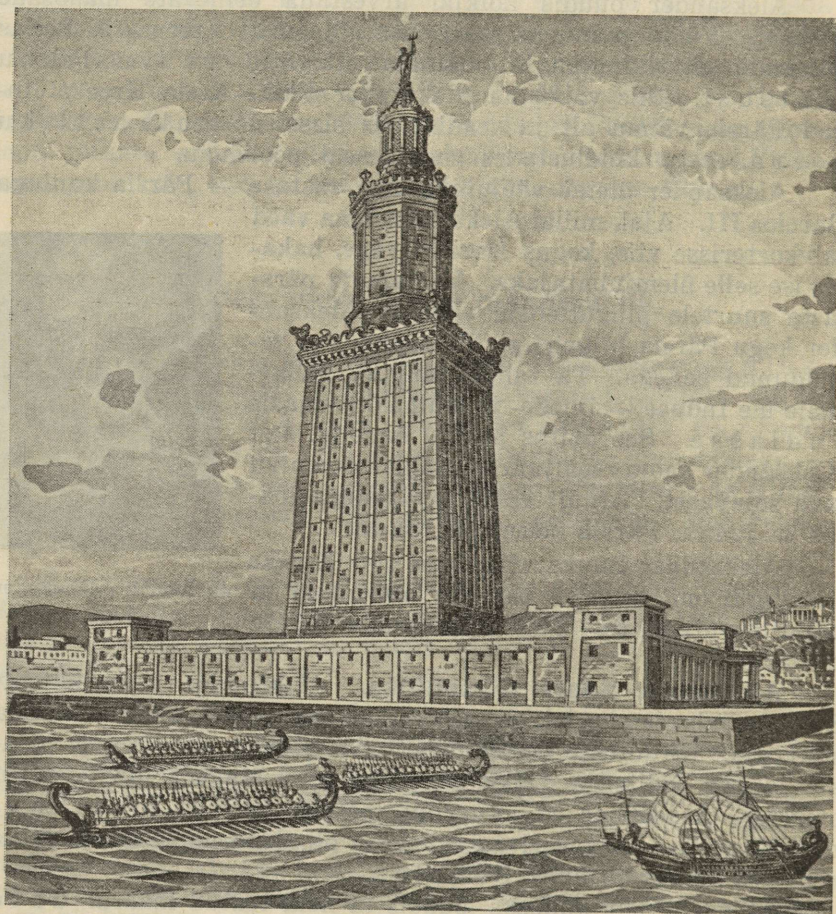
Rahvaste lepitamiseks püüdis ta neid teatud määral ühtesulata da. Tema mõjul loobusid paljudki kreeklased traditsioonilisest barbarite halvustamisest. Juba Pärsia pinnal sõdides nimetas ta juhtivaile kohtadele, näit. satraapideks, pärsulasi. Samuti võeti tema väkke kõiki alistuvaid rahvaid, isegi hindusid. Kuigi see tekitas ärevust ja isegi mässe, ei muutnud Aleksander oma taktikat. Ise abiellus ta mitme pärsia kõrgemast soost naisega, ka Dareiose tütreaga ja soodustas teiste sõjakaaslaste vastavaid abiellusid. Teda ümbritsevad juhtivad kreeklased abiellusid nais-

40. joonis. Aleksander Suur.

tega alistatud rahvaste hulgast ning eriti massiliselt esines see nähtus lihtsõdurite seas. Kuningas jagas sel puhul pulmakinke ja tegi abiellujaile muidki soodustusi.

Et näida Idamaal seadusliku kuningana, naiski Aleksander

41. joonis. Tuletorn Pharose saarel Aleksandria lähedal. Merel näha kolm sõjalaeva ja üks kaubalaev.

enesegi eluseltsiliseks Dareiose tütre, laskis tõendada oma jumaliku päritolu ja nõudis idamaa kommete kohaselt jumalikkust. Õukonnas viidi läbi pärsia etikett, kuningas rõivasus pärsiamoeliselt jne. Nii võõraste hulgas võidetud poolehoidu tõttu võis ta ka kreeklased oma nõuete alla painutada.

Aleksander ei tarvitanud rahvaste liitmiseks ainult erakorralisi vahendeid, vaid püüdis need sisse põimida ka igapäevasesse ellu. Et riik püsiks tugevana, tegi Aleksander palju majanduse edendamiseks. Ta asutas palju linnu, korraldas satraapide kaudu maanteid ja laevateid, sadamaid, niisutussüsteeme. Linnad olid algul mõeldud kindlustena sõjaväele, kuid rahvaarvu kasvades nad omandasid varsti ka kaubandusliku tähtsuse. Seepoolest kujunes eriti tuntuks Aleksandria Egiptuses, Niiluse ääres, soodsal liiklemiskohal, mis muutus tähtsaks ka teaduste edendamise poolest. Aleksandria linn suhtles ja kauples iga ilmakaarega. Teine selline tähtis keskkohas oli Antiookia Orontese ääres (Süürias), mis kaubanduses võistles isegi Aleksandriaga. Tigrise ääres figureeris kuulsa kaubalinnana Seleukia, mille elanike arv, nagu Aleksandria ja Antiookia oma, kasvas umbes poole miljonini. Kreeklased olid tähtsad kaubitsejad ja ettevõtjad, nende keel, eriti atika murre, mida peeti haritud inimesele sobivaks, hakkas valitsema maailma. Ühine hõbe- ja kuldraha kergendas kaubitsemist. Asutatud ja valutatud linnadesse ehitati gümnaasiume ja teatreid, mis arendasid kreeka kombeid ja maitset. Muude kreeka kommete levimisega võeti kasutusele ka kreeka (atika) õigus, mis nii üldiseks saanult mõjutas hiljem rooma õigust. Kreeklasi leidus paljudel tähtsail kohtadel — väejuhtidena, maavalitsejainena, õpetlasina, tehnikuina jne. Aleksandri juhitud rada mööda arenesid olukorrad ka hiljem. Aleksandri maailmariigis nihkusid elutsentrumid senijuhtiva Ateena asemel mitmele poole Väike-Aasiasse ja Egiptusse. Aleksandri maailmariigi loomise tähtsust võrreldakse isegi Ameerika avastamisega. Loomulikult ei suutnud kõik Aleksandri üritused tema eluajal vilja kanda, sest ta valitses võrdlemisi lühikest aega.

3. Aleksander Suure maailmariigi lagunemine ja hellenistlikud riigid.

Olud pärast Aleksander Suure surma. Aleksander suri järsku, ilma et ta oleks teinud korraldust riigi valitsemise suhtes. Tal polnudki õiget pärijat. Selleks oleksid võinud olla ta poolvend ja oodatav poeg, kes sündiski pärast isa surma. Need tunnistatigi varsti valitsejaiks, kuid võimuhaned väejuhid püüdsid ise võimu haarata. Segadused kestsid mitukümmend aastat. Tekkis rida Aleksandri järglaste ehk „diadohhide“ riike, milledest jäid kauemaks püsima kolm, kuni Roomale alistumiseni,

nimelt Egiptus Ptolemaioste valitsuse all kuni 30. a. e. Kr., Süüria-Babüloonia Seleukiidide valitsuse all kuni 63. a. e. Kr. ja Makedoonia Antioniidide valitsuse all kuni 148. a. e. Kr. Makedoonia võimupiirkonda kuulusid veel Tessaalialia ja osa Põhja-Aafrikast. Süüria-Babüloonia oli algul Aleksander Suure riigi Aasia osa suurune, kuid kaotas hiljem oma maad peale Süüria.

Kuningavõim neis diadohhide riiges kujunes piiramatuks, kusjuures keskvoimu suurendamiseks vähendati kohalikkude asehaldurite võimu.

Need nimetatud kolm juhtivat riiki, mida harilikult kutsutakse hellenistlikeks, andes nime kogu nende püsimise ajajärgule, taotlesid igaüks hegemooniat. Need riigid olid püsivamad ja tugevamad seetõttu, et nende keskalad olid ammu harjunud absolutistliku monarhiaga. Erihuvid tekitasid nende vahel alalisi sõdu, mis riike pikapeale väga nõrgestasid ja soodustasid nende aladel uute sõjaliste monarhiate tekkimist. Vaatamata iga üksiku eripüüetele oli tekkinud riikide oludes palju sarnasust, mis andis tooni kogu ajajärgule.

Rahvuste segunemine ja kultuuride vastastikused mõjud. Eelöeldust selgus, millist maailmakodanlust taotles Aleksander Suur. Tema varase surma tõttu ei õnnestunud kõik ta püüded. Peale Aleksander Suurt muutus olukord üsna ilmselt. Valitsevaks said kõikjal Makedoonia soost kuningad, kes olid absolutistid ja toetusid peamiselt kreeka-makedoonia kihtidele. Juba Aleksander Suure ajal oli hulk kreeka asukaid siirdunud vallutatud aladele, missugune protsess ka edaspidi jätkus. Arvestades võidetud maade suurust jäid kreeklased, pärisrahvaga võrreldes, siiski vähemusse. Nad asusid peamiselt linnades, kus moodustasid domineeriva kihi. Ainult Egiptuses oli rohkesti võõraid ka maal. Kreeklased pidasid endid barbaritest paremaks ja ei segunenud kergesti alistatud rahvastega. Neile suutsid läheneda ainult kohalikud kõrgemad kihid, kes olid haritud, jõukad ja hakkasid elama kreeka eeskujude järgi. See kiht ainult liitus kreeklastega, moodustades kitsa hellenistliku eliidi. Nende keelekski muutus kreeka keel. Laiade masside hulgas ei levinud hellenism peaaegu sugugi. Seega oli ainult ülema kihi suhtumine rahvusküsimusse liitvaks teguriks; nähti, et inimeste väärtust ei määra mitte päritolu, vaid nende teised tunnustatud vored. Loomulikult mahenesid seetõttu teravad vahed, kuid eraldumine jäi siiski. Kreeklaste laialdane asustamine ja juhtiv seisukoht mõjutasid kreeka tsivilisatsiooni era-

kordse edu, mis mitmesuguse arengu tõttu ei kaotanud oma mõju aastasade vältel. Peab nentima, et hellenistlik kultuur oli peamiselt siiski hellenite algupära, millesse segunes võrdlemisi vähe alistatud rahvaste kultuurist. Siiski toimus tollal suurim muutus kreeka maailmavaates, sest hellenid kaotasid palju oma rahvustundest. Viimase õitseaega kuuluvad ka nende suurimad saavutised. Hellenistlikul perioodil oli küll suur maailma-ajalooline tähtsus, arvestades selle suhteliselt kõrge kultuuri levikut, aga ajad, mis oleksid võimaldanud põhiliselt uut luua, olid siiski möödas. Üksikute riikide, eriti Makedoonia ja Egiptuse vahel tekkisid suured ja kestvad sõjad ülemvõimu pärast merel jne. Esines veel teisigi pahesid: päris-Kreekamaa vaesus, rännati suuri hulgi maalt välja, omati vähe järeletulijaid, kolbeline tase langes, üksikud kihid ja klassid irdusid üksteisest üha enam jne.

Majanduselu. Idamaade vallutamiselega sattusid võitjate kätte suured väärtused, mida olid kogunud sajandite jooksul sealsed kuningad, samuti hulk muid varandusi ja tähtsate kaubateede võrk. Seetõttu võisid diadohhid siin harrastada hiilgavat ning kultuuriküllast õue-elu ja arvurikas kreeka asukate kiht võis otsida võidetud maal lähedamaid elatumistingimusi, kui neid leidis kodus. Siin leidsid teenimisvõimalusi kaupmehed ja käsitöölised ja suur hulk palgasõdureid, kellele Egiptuses oli viisiks maad anda.

Põllunduses näeme mõnesuguseid muutusi hellenismi-ajal. Kui III s. asusid Lõuna-Venemaale sküütid, katkes sealt vilja sissevedu hellenistlikesse riigesse. Selle asendamiseks oli tarvis leida uusi allikaid. Aafrikas ja Egiptuses püüti saada maast, mis võimalik. Selleks võeti kasutusele moodsam mitmepõllusüsteem, viimistleti kunstlikku niisutust, hakati suurema hoolega kasvatama viinamarju ja õlipuid, viljapuid, keeduvilja jne.

Valitsev põllundusvorm oli suurmaapidamine. Maaga spekulierimise tagajärjel kuhjusid maa-alad enam ja enam üksikute kätte, kes neid hakkasid harima orjade abil. Väiketalunikud hakkasid töolisteks või palgasõdureiks, need, kes veel oma maalil püsisid, igatsesid ainult võlgade kustutamist ja maade jagamist. Maad anti sageli ka neile magnaatidele, kes olid lähedased kojaringkondadele. Väljaspool Kreekamaad moodustas võõra põllupidajatekihi ka sõdurite klass, kellele anti palgaks maad eriti Egiptuses. Nimeliselt kuulus siin maa iidseist ajast kuningale, kes selle aga järelevalveta andis kasutada pikemaks või lühemaks ajaks. Tegelikult jäid maad harima endised elani-

kud sunnismaistena. Töötasuna jäeti harijaile osa saadusist. Neis tingimuses asus maal vaene ostu jõuetu kiht, kes oma tarbeid püüdis rahuldada kodusel teel. Üldiselt suurenesid vahed rikaste ja vaeste vahel.

Veelgi tähelepanuväärivam kui põllunduses oli hellenismiaegt tööstuses ja kaubanduses. Seda juhtisid samuti kreeklased. Tööstus-kaubanduslinnadena olid tuntud kuulsa Aleksandria ja Antiookia kõrval veel paljud teised, näit. Mileetos, Efesos, Pergamon jt. Pangad ja börsid soodustasid tõhusalt nende alade arengut. Viimaseist olid kuulsad Rhodose ja Deelose saarel asuvad, mis olid soodsail ühendusteil mitme maa vahel. Kaubandusepiirkond laienes erakordselt: see ulatus Indiast ja Hiinast praegusse Lääne-Euroopasse. Peamised tarvitajad olid linnad, millede elanikkude arv ulatus sageli mitmesse sadadesse tuhandesse, vastandina vanadele suurlinnadele, kus see arv oli mitu korda vähem. Kauplemiseks kasutati kõiki võimalikke vahendeid, meri- ja maateid. Ehitati laevu ja sadamaid. Kaubaartiklid olid väga mitmesugused — tööstussaadused ja looduslikud maa-varad, mida kusagil leidus. Kaubanduses kehtis kindel süsteem, näit. olid mõnel pool määratud üksikute ülesostjate ja kauplejate rajoonid, kus neil oli kindlustatud monopol. Kaubanduse erakordne maa-alaline ulatus tegi Kreeka kaubanduse maailmakaubanduseks ja tutvustas seega kreeka elu vorme.

Tööstussaadusist produtseeriti diadohhide riikides peaaegu kõike, mis tolleaegne ühiskond vajas. Ostjate arv polnud siiski suur. Tarvitajaskond piirdus peamiselt linnaelanikega, kes arvuliseltki moodustasid rahvastikust üsna väikese protsendi. Seetõttu on arusaadav, et tööstustes ei otsitud mehaanilisi valmistusvahendeid. Tööjõudu oli küllalt ning see oli odav. Suurema tootmisjärele ei olnud tarvet. Et enam kasu saada, tasuti töölistele vähe ja nõuti neilt pikka tööpäeva. Eriti odav oli orjade töö. Tähtsaim tööstusmaa oli tollal Egiptus, ainult mõningate produktide valmistamise poolest võistlesid teised riigiosad, näit. hakkas üha enam levima kirjutusmaterjalina pärgament, mida valmistati Pergamoni linnas. Kohati, näit. Egiptuses, Aleksandrias, oli mõnigi tööstusharu kuninga monopol. Majanduselu edendamiseks harrastati kaitsetollipoliitikat.

Filosoofia ja usund. Hellenismiaegses usundis ja filosoofias näeme palju uusi jooni. Mida enam rahvahulkadesse tungis filosoofiline usundikriitika, seda raskemaks läks kreeklastel sõnasõnalt uskuda seniseid jumalate müüte. Mitmed haritlased ja poolharitlased kaldusid ateismi. Isikud, kelle religioosne

tarve siiski rahuldust nõudis, hakkasid neid müüte kas allegooriliselt seletama, või nad sattusid idamaiste religioonide mõju alla, mille võõrapärased kujutlused ja salapärane, sageli igivana kultus suutis veel haarata limestunud usulise tundlikkusega inimesi. Egiptuse, foiniikia, väike-aasia ja pärsia kultused leiavad hellenistlikus kultuuriühiskonnas palju poolehoidjaid. Kõigi nende juures etendab suurt osa igavese elu ja patust lunastamise küsimus. Seepärast levivad eriti usundid, kus esinevad surevad ja taaselluvad jumalad, nagu Dionysose kultus, Egiptuse Isise ja Serapise¹ austamine, aga ka Pärsia päikesejumala Mithra kultus. Suurt poolehoidu leidis eriti viimane nii rikaste kui ka vaeste juures. Sellel usundil on palju ühist ristiusuga. Nii leiame tema kultuses jumalaga ühinemise sakramente, nagu ristimine ja püha söömaaeg, usk liha ülestõusmisse ja taevaminemisse jm. sellist. Filosoofiliselt koolitatud ringkonnis levib üha enam usk ainujumalasse, ühte kogu maailma valitsevasse mõistusesse. Mitmesuguste usundite paljudes jumalakujutlustes nähakse selle ainujumala poolikut, ühekülgset ja sümboolset tunnetust. Usk ainujumalasse on kergemini ühendatav selle filosoofide tõekspidamisega, et maailmas kõik toimub kindlate seaduste kohaselt. Palju raskem oleks kohandada seda mõtet paljude, oma isiklikku eritahet omavate jumalate olemasoluga.

Üldiselt iseloomustab hellenismiaegset usuelu väga suur usuliste vaadete mitmekesisus ja usundite segunemine, nähtused, mis tingitud nii suurest usuvabadusest, kui ka rahvaste tihedast läbikäimisest üksteisega.

Filosoofias leidsid eeskätt poolehoidu hellenismiajal kaks filosoofilist õpetust: Epikurose ja stoikute oma. Mõlemad tekkisid Ateenas, mis ikkagi jäi hellenistliku maailma filosoofiliseks keskuks, kuigi eriteaduslikus uurimistöös sammus esirinnas Aleksandria. Filosoof Epikuros Ateenast väitis, et inimese õnn seisneb mõõdukas ja targas elunautimises. Tark inimene eelistab vaimseid rõõme füüsilistele lõbutunnetele. Ta hindab rohkem vaimesid ja kestvamaid rõõme kui tugevaid, aga lühiealisi lõbusid, millele kergesti valu järgneb. Seepärast ta ei ahnitse endale võimu, kuulsust ja ägedaid meelelisi naudinguid, vaid elab tagasitõmbunult, rõõmu tundes teadusest, kunstist, mõtlikust eluvaatlemisest ja endasarnaste sõprade seltsist. Tark teab, mis ta

---

¹ Serapis — jumal, kelle kultuse rajas Ptolemaios I, sarnaneb nii egiptlaste Osirise kui ka kreeklaste Dionysosega.

endale lubada võib, ja ei keeldu sellest, aga ta ei nurise saatus ega, et see kõiki tema soove ei täida. Ta lepib looduse käiguga ja ta ei karda surma ega jumalaid, sest viimaseid kas pole või nad on liiga täiuslikud selleks, et tegelda tühiste inimeste saatuse mõjutamisega. Epikurose avalikust elust taandunud targa ideaal peegeldab kreeklaste kasvavat apaatiat poliitiliste sündmuste vastu.

Nagu epikuurlased naudinguid, nii rõhutasid stoikud vooruslikkust kui õnne saavutamise vahendit. Voorus seisneb selles, et mõistusega tunnetatakse, mis on õige ja inimesekohane, ja püütakse seda teostada nii isiklikus kui ka ühiskondlikus elus. Aga parimat püüdes, oma kohust täites ei tohi ka stoik ahastada ega kaotada meelerahu, kohates väärnähtusi ja õnnetusi. Tark inimene jääb vooruslikuks ja õnnelikuks olude kiuste, inimese õnn peitub temas eneses. Kõik inimesed on vennad, kandes ühtlaselt vastutust elu eest. Lähtudes sellisest vaatest, unistasid stoikud ideaalsest maailmariigist, kus kodanikud kuuluvad mitmesugustesse rahvustesse ja nende omavaheline läbisaamine on rajatud õiglusele ja armastusele. Stoikute õpetus on palju ühiskondlikum kui Epikurose oma. Stoikute koolkonna nimi on tuletatud Stoa poikile'st — nii nimetati üht sammassaali Ateenas, kus õpetas filosoof Zenon, selle filosoofilise voolu rajaja.

Religiooselt vaateilt kaldusid stoikud enamasti monoteismi. Tähtsaimad ateismi teoretikud kuulusid aga epikuurlaste perre.

Epikuurlaste ja stoikute tähtsus seisneb peamiselt nende kõlblusõpetuses, nende arvamused maailma kui seesuguse olemuse kohta ei oma filosoofia ja teaduse arengus kuigi suurt kaalu.

Teadus. Juba Sokrates ja sofistid pettusid universumi olemust seletavate filosoofiliste süsteemide leiutamises. Pärast Aristotelest langes veel enam huvi filosoofiliste küsimuste vastu. Rohkesti tähelepanu juhiti seevastu nüüd spetsiaalteadustele, nagu geograafia, astronoomia, looduslugu, arstiteadus, matemaatika, ajalugu, filoloogia.

Spetsiaalteaduste areng kujuneb hellenismiajal väga viljakaks. Teaduslikku uurimistööd soodustasid valitsejad, eriti Ptolemaiosed, kes Aleksandrias asutasid museioni-nimelise teaduste akadeemia, mille juurde kuulusid kuulus Aleksandria raamatukogu ja tähetorn.

Eriti täienesid IV sajandil kreeklaste teadmised maatead-

duses. Seoses oma retkedega laskis Aleksander Suur valmistada maakaarte mitmete maaosade kohta. Seetõttu õppisid kreeklased tundma Aasiat kuni Indiani. Kreeka merimehed käisid koguni Madagaskari saarel, Indo-Hiinas ja Hiinas. Nende geograafiliste teadmiste tõttu õnnestus kreeklastel välja arvata maakera ümbermõõt. Õpetus maakera ümmargusest kujust leidis tunnustamist juba IV s. lõpul.

Märgatavaid tulemusi saavutati ka astronoomias. III sajandi keskel tõendas Aristarchos, et Maa ja planeedid keerlevad Päikese ümber. Samuti väitis Aristarchos, et Päike on palju suurem Maast, mispärast Maa peab liikuma Päikese ümber. Kahjuks ei läinud Aristarchosel korda tõestada oma teooriat. Viimaks pääses mõjule Ptolemaiiose õpetus maakera liikumatusest, kuni uuemal ajal (umbes 1500 a. p. Kr.) Kopernikus tõi uuesti esile Aristarchose ideed.

Matemaatik Eukleides Aleksandriast (III sajandil) koostas geometria õpperaamatu, mis leidis laialdast tarvitamist õppevahendina (Inglismaal tarvitatakse seda veel praegugi õpperaamatuna). Aleksandria teadusmehed panid aluse ka trigonomeetria.

Sürakuusa matemaatik Archimedes on kuulus oma leiutiste poolest praegugi matemaatika, mehaanika ja optika alal. Tema avastatud on näit. hüdrostaatiline printsiip, erikaalu mõiste, kangiseadused, kera ja silindri pinna ja mahu arvutamine jne.

Aleksandria muuseumis teostatud anatoomiliste uurimiste tõttu arenes ka arstiteadus. Nende uurimiste põhjal tõendas arst Herophilos, et ergud ei lähtu mitte südamest, nagu seni arvati, vaid peaajust ja seljaüdist.

Ajaloo alal kirjutati rida teoseid, mitte üksnes Kreekamaa, vaid ka teiste maade ajaloost (Egiptus, Babüloonia, Rooma). Ajaloolaste hulgas vääricks eriti esiletõstmist Polybios, kes oma aja kohta kainelt ning asjalikult kirjeldab Kartaago ja hellenistlikkude riikide sattumist Rooma mõju alla.

Tehnika. Mõnesuguseid edusamme tegi ka tehnika, kuigi mitte nii suuri nagu teoreetilised teadmised. Orjade tööjõudu kasutavad kreeklased ei rutanud avastusi füüsikas ja mehaanikas rakendama tegeliku töö hõlbustamiseks. Suuremat edu kui mujal näeme vahest sõjatehnika arengus. Eriti kuulus sel alal oli Makedoonia kuningas Demetrios Poliorketes (Linnapiiraja), kes olevat leiutanud liikuvad piiramistornid ja katapuldid.

Kunst ja kirjandus. Hellenistlik luule on väga produktiivne. Vanade vormide kõrval luuakse palju uut ja omapärast.

Selle ajastu eriliseks tunnuseks on nähtus, et luuletajad olid ühtlasi ka teadusmeesteks. Valitsevaiks kirjanduslikeks vormideks olid komöödia, karjaseidüll, eelegia ja sentimentaalsed jutud.

Vormilt on hellenistliku kirjanduse tase üsna kõrge. Autorite sõnavara on rikkalik, sõnastus nõtkes, teemakohane, täpne.

Kirjanduse kõrval leidis innukat viljelemist retoorika, mille õpetust püüti nüüd teaduslikult süstematiseerida.

Nagu kirjanduses, nii kohtab ka kujutavas kunstis väga rikkalikku ja mitmekesisist toodangut. Ehituskunstis paistab eriti silma ilmlik arhitektuur. Templeid ehitatakse ju nüüdki ja vahel koguni hiiglasuuri (Zeusi altar Pergamonis), kuid stiilivõtelt ei paku nad palju uut. Aga esmakordselt ehitatakse nüüd plaani järgi uusi linnu, sirgete tänavatega, hästivalitud kohtadega avalikele ehitistele ja platsidele, veevärgi ja roiskveekanalisatsiooniga. Kuningate paleed ja rikkaste eramajad linnades ja väljaspool linna muutuvad suuriks ja toredaiks. Ehitiste juures esineb tihti kuldamist ja värvimist, sambaist kasutatakse palju kaunistusterikkaid korintose sambaid.

42. joonis.
Milose Aphrodite
hellenismi ajast.

Raidkunsti rikkalikus toodangus esinevad kõrvuti mitmesugused voolud. Jumalakujude puhul kohtame endiselt idealiseerimist. Paljudest kreeka jumalaist on tekkinud inimestel kujutlused just hellenistlikkude kujude alusel. Sellest ajast on pärit sellised klassikalise aja saavutusi meenutavad idealiseeritult ilusad kujud, nagu Belvedere Apollon, Otrikoli Zeus, Milose Aphrodite jt. Aga hellenistliku aja kujurid ei loonud kaugeltki üksnes klassikaliste eeskujude järgi, nad otsisid ka uusi teid kunstis. Need otsingud liikusid mitmes suunas. Mõned kujurid taotlesid monumentaalsust ning kolossaalsust (Rhodosel olevat olnud 30 meetrit kõrge päikesejumala kuju), teised püüdsid pateetiliselt kehastada suuri kirgi ja kannatusi (Laokooni grupp), kolmandad aga löid realistlikke kujusid või kaldusid koguni karikatuuri või groteski. Tõsised teemad vaheldusid mittetõsistega, aine valikul valitses äärmine mitmekesisus. Isegi orje ja barbareid kujutatakse. Väga rikkalikuks muutub ka pisiplastika toodang oma kameede ja gemmidega.

Samuti maalikunsti toodangus tekkis suur tõus tööde

arvus ja vististi ka nende tehnikas. Kuid nagu eelmistest aegadest, nii on nüüdki vähe säilinud maalinguid, küll aga on leitud võrdlemisi palju maalitud vaase.

Kreeklaste maailmaajalooline tähtsus. Kreeklaste kultuur on andnud maailmale jäädava tähtsusega väärtusi. Tugevamad

43. joonis. Hõbekauss Athena figuuriga.

olid ja otseseiks jäid kreeka mõjud Vahemere idapoolses ümbruses, kuna lääne poole need ulatusid Rooma vahendusel ja tugevasti ümberkujundatult. Kreeka kultuur sai valitsevaks Idamaade üle, kuni sellele vastu astus kohalikkude elanikkude

44. joonis. Nike Olümpiast (täiendatud kujul).

rahvustunne, mis pidurdas kreeka kultuuri süvenemist ja viimaks selle isegi võitis, kuigi tuhandeaastase võitluse järel. Siiski on paljudel aladel tunda ilmset kreeka mõju veel tänapäeval. Eriline tähtsus kreeka kultuuri levitamises langeb hellenistlikule ajale, kus suhtlemine üksikute rahvaste vahel oli palju laialdasem ja intensiivsem kui varem. Suhteliselt väike kreeka rahvas võib uhke olla, et ta on suutnud järgnevaile põlvedele pakkuda isegi tuhandete aastate järel hinnatud eeskju. Ka praegu domineeriva ainu jumala kultuse, mis seotud headuseidega, levitajaks oli hellenistlik riik. Ise hävides ja võõra võimu alla sattudes mõjutas ta vallutajaid nii, et need omandasid, kuigi ümber töötades, nende kõrge kultuuri. Siinkohal pole huvituseta märkida, et Kreeka kultuurisaavutiste haripunktid langevad kokku ajaga, kus kreeklaste rahvustunne oli kõige tugevam. Hellenismiajal leidis küll palju tehniliselt hästi koolitatud kirjanikke, kunstnikke, teadlasi ja filosoofe, kes hästi tundsid mineviku kultuuri, kuid sügavalt algupäraselt löid nad vähem kui klassikalise aja vaimutegelased.

ROOMA.

I. Rooma esiajalooline aeg.

1. Looduslikud tingimused ja rahvas.

Looduslike tingimuste mõju Itaalia poliitilisse ja kultuurilisse arengusse. Itaaliat ja Kreekamaad võrreldes näeme suuri sarnasusi, kuid ka suuri erinevusi. Nii nagu Kreekamaa, asub ka Itaalia poolsaarena Vahemeres, on eraldatud Kesk-Euroopast mägedega, samuti kui Kreekamaa omab ka Itaalia palju mägist maad. Ent vaatamata maa mägisusele pole Itaalia elanikud siiski sel määral eraldatud, kui seda olid Kreeka linnriigikesed. Apenniini mägedes leidub küllaldaselt läbikäimist soodustavaid orge. Seetõttu olid Itaalias eeldused suuremad ühise riigi tekkimiseks. Oma asendilt naabermaade suhtes oli Itaalia palju eeldusi ka maailmariigi valitsemiseks. Itaaliat võiks vaadelda otsekui looduslikku silda mitmesuguste maade vahel. Ta on keskmine kolmest Lõuna-Euroopa suurest poolsaarest. Kesk-Euroopast pole Itaalia nii eraldatud, kui esimesel pilgul võiks paista. Alpidest ülepääsemiseks oli mitmesuguseid võimalusi, tänu peamiselt Reini ja Rhône'i ja nende harujõgede moodustatud orgudele. Samuti polnud just raske ühendusepidamine Doonau jõgikonnaga või Galliaga mööda Liguuria mere randa. Kalaabria ja Sitsiiliaga läheneb ta Aafrikale. Nii oli ta võrdlemisi soodus suure maailmariigi tsentrumiks, millel maid kolmes maailmajaos.

Maapinna viljakuselt on Apenniini poolsaar kaunis vahelduva ilmega. Kaunite mäestikualade kõrval on pehme kliimaga viljarikkaid orge, kuid ka tervisele kahjulikke soid. Läbistikku on Itaalias kliima ja maapind siiski palju soodsamad põllunduseks kui Kreekamaal. See asjaolu polnud tähtis üksnes Itaalia poliitilise ajaloo seisukohalt, seega, et viljakas maapind siia meelitas mitmel korral uusi asukaid, vaid sel oli suur mõju ka maa kultuurilisse arengusse. Rahva peatõöks kujunes tema suure tasuvuse tõttu põlluharimine, kaubanduse ja tööstusega tegelemine polnud siin nii hädavarviline kui Kreekamaal, kus välisvilja eest tuli maksta käsitöösaadustega. Seepärast püsis rooma kultuur kauemat aega talupojakultuurina. Asjaolu, et Itaalia tähtsamad sadamad olid maa lääne- ja mitte idarannas, hoidis mõnda aega Itaalia (välja arvatud Kreeka asulinnad Lõuna-Itaalias) kreeka

kultuuri liiga hoogsa ning varase sissetungi eest ja jättis Itaalia elanikele aega kultuurilise omapära ja rahvuskarakteri kujunemiseks. Apenniini poolsaare osadest kujunes eriti tähtsaks ta läänekül, kus leidub suuremaid tasandikke, rohkem sademeid ja paremaid sadamaid.

Itaalikud ja Itaalia asustamine nende poolt. Apenniini poolsaarel kohtame ajaloolise aja algul suure arvu mitmesuguseid rahvaid, vastandina rahvuslikult ühtlasele Kreekamaale. Kõige tähtsamat osa Itaalia saatuses olid kutsutud etendama aaria tõugu itaalikud, kes jagunesid kahte keelelt ja kombeilt erinevasse suguharusse: 1) latiinid, asusid ajaloolise aja algul peamiselt Latiumi tasandikul poolsaare läänerannikul, 2) umbrid, samniidid ja nende tütersuguharud, kellede elukohaks oli Apenniini mägismaa. Tähtsamaiks maakondadeks siin olid Umbria ja Samnium. Itaalikud olid saabunud Itaaliasse põhja poolt üle Alpide kahe suure rahvastelainena. Esimesed, kaunis primitiivsel tasemel olevad aarialased saabusid juba pronksiajal (umbes 2000—1500 aastat e. Kr.), neile järgnes vanemal rauaajal, tõenäoliselt ikka veel II aastatuhandel e. Kr. uus itaalikute laine, juba kõrgema kultuuriga, samuti põhjast. Hilisemaist Itaaliasse tulnud asukaist etendasid tähtsat osa maa poliitilise saatuse kujunemisel mitteaaria tõugu etruskid, egeuse kultuuri piirkonda kuulunud rahvas, kelle järgi nimetati Etruuriaks umbes Arno jõest Tiberini ulatuvat maa-ala; teiseks Põhja-Itaaliasse tunginud gallialased, kelle tõttu roomlased nimetasid Po jõgikonda Gallia Cisalpinaks, s. o. siinpool Alpe asuvaks Galliaks; kolmandaks kreeklased, kel oli õitsevaid asulinnu Lõuna-Itaalias.

2. Poliitilisest ja kultuurielust enne Rooma vabariigi tekkimist.

Rooma linna kujunemisest. Itaalikutest kujunesid ajaloo jooksul eriti tähtsaks latiinid, kes elasid Latiumis ja kes panid aluse Rooma riigile. Latium etendas mingi neutraalse piirkonna osa etruskide ja Kreeka mõjualade vahel. Mitmesuguseist Latiumi asundusist kujunes aja jooksul eriti tähtsaks Rooma — soodsaate geograafiliste tingimuste mõjul. Asudes kolme rahva (latiinide, sabiinide ja etruskide) kokkupuutekohal, oli Rooma sobiv kaubanduslikuks kesksuks, mida soodustas ka mere ja laevasõiduks kohase jõe lähedus. Seitse küngast, millel linn

asetes, võimaldasid teda hästi kindlustada sõjaliste pealetungide vastu ja umbes 25-miiline kaugus mererannast tegi piraatide röövkäigud harvemaks.

Mõneks ajaks sattus Rooma etruskide ülemvõimu alla, kes siia valitsema panid oma kuningad. Et etruskid olid enne latiine kõrgemale kultuuritasemele jõudnud, siis ei tulnud see võõrvalitsuse aeg just Rooma arenguile kahjaks. Etruskide ajal omandas seni küllalaadiline Rooma kindlustatud linna ilme ja tõmmati etruskide linnade ja kartaagolaste kaubavahetuse ringi.

Rooma tõusis aja jooksul juhtivale kohale Latiumis, laiendades oma maa-ala mereni ja tehes endast sõltuvaks teised latiinide kogukonnad.

Rooma esimeste sajandite (753—510) ajalugu on legendaarne. Peaaegu kõik, mis jutustatakse seitsmest kuningast, kuulub muinasjutuvalda. Neist on ainult kaks viimast ajalooliselt tõenäolised. Viimane kuningas (Tarquinius Uhke) ei austanud rooma kombeid ja senati autoriteeti ning pani toime mitmesuguseid vägivaldtegevusi. Tema vastu tõusis mäss ja kuningas pidi põgenema Etruuriasse, kust ta oli pärit. Seejärel seati Roomas sisse vabariik (umbes a. 510 e. Kr.) ja kuningate nimi jäi alatiseks vihatuks.

Kuningriigiaegne riigikorraldus. Juba kuningate ajal oli Rooma linn korraldatud selliselt, et põlistesse rooma sugukondadesse kuuluvail perekonnaisadel oli võimalik teataval määral osa võtta poliitilisest elust.

Riigi eesotsas seisis valitav kuningas, kes oma suurele võimule vaatamata pidi arvestama seadusi ega tohtinud nende vastu eksida. Tähtsamaid asju arutas kuningas koos senatimiselise nõukoguga, kuhu kuulusid 300 rooma sugukonna isa — *patres* ehk *senatores*. Sugukonna (*gens*) moodustasid kõik need põlised roomlased, kes pidasid endid ühise esiisa järglasteks. Neid põlisesse sugukondadesse kuuluvaid roomlasi, nn. patriitse, kutsuti aeg-ajalt rahvakoosolekule, kus koos käidi kuuriatekaupa. Igasse kuuriasse kuulus 10 sugukonda, kümme kuuriat moodustasid aga ühe triibuse. Kuuriate koosolekud tulid kokku kuninga kutsel ja nende ülesandeks oli anda vastuseid tema poolt esitatud küsimustele. Neil koosolekuil puudus õigus iseseisvalt küsimusi algatada.

Riigivõimu autoriteet ja esivanemate kombed olid väga pühad, nende üle ei mõeldud kriitiliselt järele, neile alisuti vaikselt.

Peale riigiautoriteedi pidid Rooma kodanikud kuulama pere-

k o n n a p e a, perekonnaisa sõna. Perekonna varanduse ja perekonnaliikmete üle valitses isa otse piiramatu võimuga. Naine, lapsed, lapselapsed ja orjad seisid täiesti tema võimuses, ta võis neid süütegude puhul isegi surma mõista. Neil kordadel, kui perekonda väljasuremine ähvardas, pidi perekonnaisa lapsendamise kaudu hoolitsema selle edasielamise eest.

Rahvastiku sotsiaalne koostis. Esialgu olid Rooma kodanikud kõik seaduste ees võrdsed, aga hiljemini kujunesid välja tunduvad seisuslikud vahed. Igati täisõiguslikeks kodanikeks jäid vanade rooma perekondade liikmed — nn. patriitsid. Hiljemini linna asunud võõrad, samuti vabastatud orjad ja nende järeletulijad ei saanud Rooma kodanikkude õigusi, nad ei võinud pääseda ameteisse ega isegi iseseisvalt kohtus esineda, ka polnud neil õigust iseseisvalt sooritada majanduslikke tehinguid. Seepärast pidid sellised elanikud, keda nimetati klientideks, andma endid mõne patriitsi kaitse alla, kes tarvilikel puhkudel nende eest esines ja kelle vastu nad kandsid mitmesuguseid majanduslikke kohustusi.

Hilisemal ajal, kui roomlased juba vallutasid linna ümbruses asetsevaid maid ning paljud inimesed vabatahtlikult Rooma elama asusid, võisid need endid anda otse kuninga kaitse alla. Need moodustasid juba isesuguse rahvakihi, keda Roomas nimetati plebeideks (pleebs). Plebeid olid vabad inimesed, kes oma varandusega võisid talitada üheltki eestkostjalt luba küsimata, kuid neil polnud selliseid poliitilisi õigusi nagu põliseil Rooma kodanikel. Küll pidid nad kandma samu kohustusi — teenima sõjaväes ja maksma makse, aga nad ei võinud osa võtta poliitilisest elust ega saada valitud riigiameteisse. Seda võisid ainult patriitsid. Viimasele seisusele kuulus ka suur osa maast ja ainult nemad võisid kasutada riigi ühismaad. Peale nende seistuste oli veel hulk orje. Seaduste järgi olid nad täiesti oma isanda omand, kuuludes neile samuti kui mõni asi. Isand võis neid müüa, vahetada, pantida ja kas või ära tappa.

Juba varakult seisavad plebeid ja patriitsid vastastikku vaenujalal. Plebeide sihiks oli saada samu õigusi, mida omasid patriitsid. Kui juba võrdsed kohustused, siis ka õigused, arvasid plebeid.

Vaimse kultuuri elemente vanemal ajal. Roomlaste usundkogu vanemal ajal oli tõenäoliselt fetišism, millest aga juba esiajaloolisel ajal kujunes välja polüteism, suure tähtsate ja mittetähtsate jumalate hulgaga. Vanimaist jumalaist on tähtsa-

mad Jupiter, Mars ja Quirinus. Kõiki neid kujuteldi eriti hoolitsevat Rooma linna eest. Kuigi Jupiter oli taevajumal, valguse, äikese ja vihma andja, ometi oli ta eriliseks hooleks kaitseda Rooma riiki, ja selleks aitasid kaasa ka mõlemad sõjajumalad Mars ja Quirinus, esimene lahingujumal, teine rohkem võitluseks valmisoleku jumal. Üsna vana oli ka Januse (hea alguse ja ajajumala) kultus, samuti kodukoldejumalanna Vesta austamine.

Roomlased võtsid meeeldi naaberriikidele üle jumalaid, et neid austades saavutada ka nende poolehoidu. Nii võeti Latiumi naaberlinnadest üle Diana ja Juno kultus, etruskidelt Minerva austamine, kreeklastelt üsna varakult Apollon. Palju etruski mõjusid leiame ka roomlaste usulises rituaalis, nagu ennustamine ohvrilooma sisikonna ja lindude lennu järgi. Ka oli roomlaste varane templiarhitektuur väga sarnane etruskide omaga.

45. joonis. Januse pea kujutis vaskrahal IV s.

Vähemate jumaluste arv oli rooma usundis väga suur. Roomlased uskusid, et igal isikul, igal kohal ja igal toimingul on oma jumalik kaitsevaim. Iga kodukolde eest hoolitsesid oma penaadid, igas metsas elasid oma silvanused, talumees pöördus iga töo puhul õnnistust paludes eri jumala poole,

lapse kasvamise üle imikust täisealiseks valvasid umbes 43 jumalust jne. jne.

Roomlaste usund vastab nende praktilisele ja kainele hingelaadile. Jumalaid püüti kõigiti rakendada ühiskonna ja üksikinimese teenistusse. Jumalad on roomlaste arvates riigikorra ja kehtivate seaduste kaitsejad, iga eksimine viimaste vastu on ühtlasi eksimus jumala vastu. Jumalad olid inimestega otse kui lepingu vahekorras, teatava kultustalituse eest olid jumalad kohustatud täitma inimeste palveid (*do, ut des* — annan, et annaksid põhimõte). Aga jumalad nõudsid, et kultusetoimingud sooritataks väga täpselt. Ainsa pisut teisiti öeldud sõna puhul palves, üksiku väärsti tehtud liigutuse pärast ohverdamisel võis jumal jätta täitmata oma kohuse inimeste vastu. See pärast vajati preestrid, kes tunneksid piinlikult täpselt kee-rullist rituaali. Kultuse kõrval arenes aga väga vähe mütoloogiat. Roomlased suhtusid liiga suure aukartusega jumalaisse selleks, et

välja mõelda müüte nende elu ja seikluste kohta, nagu seda tegid kreeklased.

Kuningate-aegses Roomas tunti juba kirja. Tähestiku omandasid Latiumi elanikud arvatavasti VIII või VII sajandil e. Kr. Kreeka asulinnade elanikelt ja, muutes tähtede kuju, arendasid sellest ladina tähestiku. Aga pidi mööduma sajandeid, enne kui fantaasiavaesed roomlased löid oma kirjanduse. Kuningriigi ajal kasutati kirjaoskust ainult mitmesuguste ametlikkude ülesannete jaoks: kirjas fikseeriti lepinguid naaberriikidega, kultustalituse üksikasjad, kalender, mõned jooksva aasta tähtsamad sündmused, vahel ka mõni ood jumalate auks.

II. Seisuste võitluse ja Itaalia ühendamise ajastu (510—270 e. Kr.).

1. Seisuste võitlus.

Rooma vabariiklik kord enne seisuste võitlust. Siirdumisega vabariiklikule korrale ei nõrgenenud Roomas riiklik võim. Riigi valitsemine jagati suurema arvu isikute vahel, et ära hoida riigivõimu kurjasti tarvitamist. Vabariiklik kord erines kuningriiklikust peamiselt sellega, et eluajaks valitud kuningad asendusid tähtajaks valitud ametikandjatega; ühenduses sellega avardasid senati ja teiste asutiste võimupiirid riigivalitsemise alal.

Kuninga asemele seati patriitside hulgast kaheaastase ametiajaga kaks konsulit, kes olid kõrgemaiks kohtunikeks, vägede ülemjuhatajaks ja riigijuhtijaks. Nende ees käisid 12 liktorit, kandes õlal kepikimpe ühes kirvestega konsulite võimu tunnuseks kodanikkude elu ja surma üle. (Neid kepikimpe nimetati *fascēs* ja nende kujutus on praegu tarvitusel märgina fašistide juures, kes pooldavad juhi suurt võimu.) Hiljemini konsulite kohtuvõimu piirati: surmaotsuste ja varanduse võõrandamise puhul anti süüdlasile õigus pöörduda rahvakoosoleku poole. Sõjas jäi aga konsulite piiramatu kohtuvõim endiselt püsima. Konsulitel nende suure võimu ja tähtsate ülesannete tõttu oli õigus nii senatit kui ka rahvakoosolekut kokku kutsuda ja juhtida. Nad määrasid enestele ka järglased, kes omandasid võimu ainult rahvakoosoleku otsusel. Rooma rahvakoosolek erines tunduvalt Kreeka omast. Siin ei hääletanud kõik rahvas koos,

vaid iga kodanik hääletas esmalt selles rühmas, kuhu ta kuulus oma varandusliku seisundi või elukoha järgi, ja hiljemini ei loetud mitte üksikkodanike, vaid rühmade hääli. Vastavalt erinevale jõukusele jagunes kogu relvakandja rahvas tsentuuri jaoks ehk s a d a k o n d a d e k s, kusjuures igal sadakonnal oli üks hääl. Kodanike arv sadakonnis aga polnud kaugeltki võrdne, nagu võiks nimetuse järgi arvata. Patriitside sadakonnis oli vähem rahvast kui plebeide omis. Seetõttu omas esimene ja kõige rikkam k l a s s 98 sadakonda, ülejäänud aga kokku 95.

Neis Roomale väga iseloomulikkudes sadakondades oli seega jõukama kihi ülekaal kindlustatud. Seepärast läksidki patriitside mõjul sadakondade kätte ametnikkude valimine ja mitmesugused poliitilised õigused, nagu seaduste vastuvõtmine, kurjategijaile armuandmine jne. Vabariigi lõpu poole läks seaduste vastuvõtmine territoriaalsel alusel triibuste koosoleku kätte. Nendegi korraldus oli selline, et jõukam maaomanike kiht oli ülekaalus käsitöölise ja töötü linnaproletariaadi kõrval.

Konsulitele olid abiks riigi valitsemisel ja kohtumõistmisel k v e s t o r i d (esmalt 2, hiljemini 4), kes esialgu nimetati ametisse konsulite poolt. Nad saatsid konsuleid staabiülemaina sõjas, valitsesid riigikassat ja riigiarhiivi ja tegelesid konsulite kohtumõistmise puhul mõnesuguste kohtu-uuri ja ülesannetega.

Kriitilistel momentidel, kui riiki ähvardasid suurem väline hädaoht või sisemised raskused, nimetas üks konsulitest senati käsul oma kolleegi diktaatoriks. Diktaator sai piiramatu võimu harilikult kuueks kuuks ja pärast ametiaja lõppu ei võidud teda ametialaliste eksimuste pärast vastutusele võtta, nagu seda võidi teha konsulitega. Diktaatori kõrge võimu tunnuseks saatsid teda 24 liktorit kepikimpude ja kirvestega. Diktaator valis endale ka abilise (*magister equitum*), kes lahingu korral patriitside ratsaväge juhatas.

Neisse kõrgemaise ametisse pääsesid ainult patriitsid.

Senat, mis oli kuningriigi ajal olnud ainult nõuandvaks asutiseks, muutus nüüd tähtsaks valitsusorganiks. Senat üksnes ei valmistanud ette seadusi rahvakoosolekule (sadakondadele) esitamiseks, vaid kinnitas ühtlasi rahvakoosoleku otsuseid, m. s. ka seal toimunud ametnike valimisi. On aga küllalt juhtumeid, kus senat andis seadusi välja ka ilma rahvakoosoleku abita. Senati hooleks oli riigimaade valitsemine ja jagamine, sõdurite värbamine ja hiljem siirdus ka riigi rahanduse juhtimine konsuleilt senatile, kel oli ainuõigus lubada väljaminekute katteks raha riigikassast. Välispoliitika juhtimine oli täielikult senati käes. Ta

töötas välja rahutingimused, mis rahvakoosoleku poolt harilikult heaks kiideti, ja juhtis diplomaatilisi läbirääkimisi. Senati liikmete eluaegne ametisolek andis neile palju valitsemiskogemusi ja seetõttu sattusid üheks aastaks valitud konsulid kergesti senati mõju alla. Nii oli senat vabariigi ajal kõige tähtsamaks riigivõimu kandjaks asutiseks. Senatis oli ülekaal patriitside käes. Ei ole täiesti selge, millal esmakordselt hakkasid plebeid senatisse pääsema. Mõnda aega ei omanud nad senatis üldse sõnaõigust, vaid ainult hääleõigust.

Seisuste võitluse põhjused. Rooma vabariiklik kord vabariigi algul soodustas kõigiti patriitside võimu. Kuningriigi ajal olid patriitsid püüdnud plebeisid kaitseda, et plebeid omakorda toetaksid neid kuningavõimu vastu. Teisalt jällegi püüdsid kuningad mõneti soodustada plebeisid, et tulide korral patriitsidega seljatagust omada. Aga nüüd, millal riigivõim koonduks aristokraatlike konsulite ja senaatorite kätte, ei leia plebeid enam kuskilt tõhusat kaitset võimutsevate patriitside vastu. See pärast näeme plebeisid juba vabariigi algul võitlemas patriitsidega poliitiliste õiguste saavutamiseks. Nii nõuavad nad endile õigust pääseda riigiametitesse, näit. konsuleiks. Rahulolematust tekitas samuti patriitside privilegeeritud majanduslik seisund. Roomas oli viisiks, et sõdade tagajärjel omandatud maadest läks $\frac{1}{3}$ riigi omandiks (*ager publicus*). Kuningate ajal avanes plebeidel nii mõnigi kord võimalus riigimaade kasutamiseks, sest kuningas jagas vaesemaile plebeidele maad, otsides tuge neilt oma võimule. Vabariiklikule korrale siirdudes pidasid konsulid täpselt kinni seadusest, mille järgi plebeidel polnud õigust kasutada riigimaid. Õeldu tõttu läksid võidetud maad ainult patriitside kasutusse, mille eest nad maksid riigile teatud protsendi maa sissetulekust. Nii jäid plebeid riigimaadest ilma, kuigi nad patriitsidega külge-külje vastas kõigist tollaegseist sõdadest osa võtsid ja suuri kulusid kandsid nii sõjavarustise kui ka eneste ülalpidamise kujul sõja kestel. Sageli sõdades viibides ei suutnud plebeid küllaldaselt hoolitseda oma majapidamise eest. Oma seisundi kindlustamiseks ja majapidamise jätkamiseks tegid nad patriitsidelt laenu kas viljaseemne ja kariloomade või raha kujul, sattudes neist sel teel täielikku sõltuvusse. Kõrge laenuprotsendi tõttu ei suutnud plebeid oma võlgu tasuda. Nende talud läksid patriitside kätte, nad ise aga asusid sõltuvate rentnikkudena võlauskuja maadele. Võlgadesse sattunud plebeisid ootas sageli veel karmim saatus: neid müüdi orjadeks välismaale, milleks vana Rooma valjud võla seadused andsid võlauskujale

täieliku õiguse. Omale maale kodanikku orjaks müüa ei lubanud vana rooma komme.

Patriitside eraldumiseks plebeidest aitas kaasa ka asjaolu, et nendevahelised abielud olid keelatud.

Seisuste võitlus ja selle tulemusi. Mainitud põhjusil algaski plebeide ja patriitside vaheline võitlus, kusjuures arvuliselt ülekaalus olevaile plebeidele osutus mõjukaks võitlusvahendiks ähvardus Roomast välja rännata või loobuda riigikaitsest. See, meieaegset streiki meenutav võte oli küllalt tõhus ja seisustevaheline võitlus võis toimuda seepärast verisemate sisetülideta. Ühe väljandrämamise järel („Pühale mäele“ a. 494) olid patriitsid sunnitud järele andma. Plebeidele anti õigus valida eneste hulgast eriametnikke, *rahvatribuune*, kes kaitseksid nende õigusi ja kelle isik oli puutumatu.

Rahvatribuunide võim oli võrdlemisi suur, kuigi neil oli õigus peamiselt keelata, aga mitte käskida. Neil oli õigus tühistada nii konsuli kui ka teiste ametnikkude korraldusi ja seisma panna senati ja rahvakoosoleku otsuseid. Rahvatribuunid kasutasid oma vetoõigust (*veto* — keelan) eriti neil juhtudel, kui plebeid taheti ebaseaduslikult sõjateenistusse võtta või teda võlgade eest orjaks müüa. Et rahvatribuunid võiksid alati oma kohuseid täita ja plebeidele õiguslikku kaitset anda, ei tohtinud nad ööbida väljaspool linna, nende korter pidi alati, nii päeval kui ka öösi, avatud olema kaitsetotsijaile. Ka oli rahvatribuunil õigus igauht, kes tema seaduslikku tegevust takistas või tema isiku vastu midagi ette võttis, areteerida, vanglasse heita või isegi surma mõista. Rahvatribuuni mainitud võim oli kehtiv ainult rahuajal ja Rooma linna piirides. Diktaatori ametisseastumisega tühistus rahvatribuuni vetoõigus.

Rahvatribuuni tähtsate õiguste hulka kuulus veel õigus esineda ettepanekutega plebeide (triibuste) koosolekuil. Neil koosolekuil tehtud otsuseil polnud otseselt seaduse tähtsust, sest rahvakoosolekuil puudus seaduste algatamise õigus. Ent nii avaldatud seisukohtade mõjul võis senat algatada mingi seaduse andmise.

Kui patriitsid plebeidele nende õigusliku kaitse suhtes vastu tulid, siis küll peamiselt seepärast, et plebeidel oli suur tähtsus Rooma väliskaitse korral. Õelduga seltsis hiljemini veel teine põhjus — puhtmajanduslik. Plebeide arv kasvas nii rahva loomuliku juurdekasvu teel kui ka juurdevõidetud maade elanikkude ja sisserändajate arvel (eriti Latiumist), keda meelitas Rooma linna kaubandusliku tähtsuse kasv. Riik nägi hea

meelega kogenud käsitöölise (näit. seppade ja puuseppade) juurdevoolu. Plebeid, teotsedes põllumajanduse, kaubanduse ja tööstuse alal, muutusid jõukamaiks ja iseteadvamaiks ning jätkasid tagajärjekalt oma võitlust samaõiguse eest.

Üheks tähtsaks plebeide poliitiliseks võiduks oli esimene seaduste kirjapanek V sajandi keskpaiku. Seni polnud roomlastel kirjutatud seadusi. Õigust mõisteti tavaõiguse järgi, kusjuures kohtunikeks olid patriitsid, kes tavaõigust tõlgendasid oma seisuse huvides. Soovides rahvast vabastada niisugusest sõltumusest hakkasid rahvatribuunid nõudma seaduste kirjapanekut. A. 450 ümber kirjutatigi üles kehtiv tavaõigus (kaheteistkümne tahvli seadused).

Kaheteistkümne tahvli seadused olid siiski karmid, sest näit. võlgnikku võidi, nagu varemingi, orjaks müüa; kuriteo kohalt tabatud varast võidi karistamatult surmata. Uusi õigusi plebeidele need seadused ka ei andnud. Nii jäi püsima abielukeeld patriitside ja plebeide vahel. Laenuprotsendi ülemmäär alandati küll 10-ni, kuid rasked võlaseadused jäid püsima. Vabameelsemalt käsitlesid seadused perekondlikke ja varanduslikke suhteid. Nii andsid 12 tahvli seadused näit. pereisale õiguse vabastada poega oma võimu alt ja naisele õiguse vabalt oma varandust pärandada. Isikuvabadusepõhimõte, eriti varanduse valdamise suhtes, vastab 12 tahvli seaduses peamiselt kaubanduslike ringide huvidele.

Vaatamata oma puudustele moodustavad 12 tahvli seadused rooma õiguse vundamenti, „iga riigi- ja eraõiguse allika“ Liviuse ütluse järgi.

Mõned aastad hiljem (445) tühistatakse patriitside ja plebeide sega abielude keeld, mis suurel määral kaasa aitab vastuolude kõrvaldamiseks mainitud seisuste vahel. Roomlased saavutasid V s. lõpul ja IV sajandil rea võite oma naabrite üle, mille tagajärjel riigimaad (*ager publicus*) märksa suurenesid. Neist hakati nüüd (IV s.) Liciniuse seaduse järgi andma ka plebeidele maad kasutamiseks. Samuti pidid tulevikus riigimaist jagamisel osa saama ka plebeid. Õeldu tõttu maanälg vähenes ja küla pleebsi majanduslik seisund paranes.

Samal ajal paraneb ka plebeide poliitiline seisund. Vaatamata patriitside teravale ja kauakestnud vastuseismisele saavutasid plebeid õiguse, et üks konsul valitaks nende keskel. A. 366 valitigi esimene konsul plebeide hulgast. Samal ajal said nad valitavusõiguse ka teistesse riigiameteisse (diktaatoriks, preetoriks, tsensoriks jne.). A. 300 omandavad plebeid õiguse pääseda ka poliitiliselt tähtsasse preestrite kolleegiumi. Lõpuks (a. 287) anti seadus, mille järgi rahva-

tribuunide ettepanekul tehtud plebeide koosolekute otsused omandavad seaduste jõu. Sadakondade arv aga jagati ühtlaselt mitmesuguste jõukuseklasside vahel.

Kõik pleebisi võidud olid selle pikaajalise evolutsiooni tulemus, mis viis Rooma riigi demokratiseerumisele. Siserahu saavutamine tähendas Rooma ühiskonna mõju tõusu: võrdlemisi jõukaks muutunud plebeide kaasatõmbamine ülesehitavaks tööks tegi riigi tugevaks. Kõik ühiskondlikud jõud rakendusid nüüd riigi teenistusse ja täielikult ning harmooniliselt arenedes valmistasid pinda Roomale kui suurriigile.

Uued ametid. Rahvatribuuni-amet ei olnud ainus uus amet, mis tekkis seisuste võitluse ajal, neid kujunes välja üsna mitu. Kui plebeidele järk-järgult avanesid kõrged ametikohad, siis patriitsid püüdsid piirata nende võimupiire, luues uusi ameteid. Osa konsulitele kuuluvaist õigusist anti patriitside hulgast valitud ametnikele, *tsensoritele*. Neile kuulusid mitmed tähtsad ülesanded: kodanikkude jaotamine sadakondadesse ja kodanikkude maksustamine ühenduses nende varandusliku seisundi hindamisega; neile usaldati ka ühiskondlikkude maade (*ager publicus*) valitsemine (rendileandmine, saaduste müümine). Hiljemini said *tsensorid* õiguse mitte ainult kodanikkude, vaid ka senaatorite nimestiku koostamiseks; nad võisid kõlvatu eluviisi pärast kustutada nimestikust kodanikke, kõrvaldada senatist kõlbmatuid senaatoreid ja ka uusi nimetada. Viimasena mainitud õigusi kasutasid mõned *tsensorid* hiljemini nende vastu, kes järele aimasid kreeka kombeid ja eluviise, loobudes vana Rooma lihtsaist elukombeist. Seda ametit peeti auväärseimaks Roomas, see pärast valiti *tsensoriks* kõige lugupeetavam endisist konsuleist.

Konsuleilt võeti hiljemini ka kohtuvõim linnas ja anti patriitside hulgast valitavaile *preetoreile*. Need mõistsid kohut 12 tahvli seaduste järgi, määrates seejuures ajanõudeile vastavalt kindlaks vastavate ediktide kaudu oma õigusemõistmise põhimõtted. Sellega *preetorid* mõjutasid rooma õiguse arengut.

Patriitsidele varuti ka osa ediilide kohti, s. o. nende ametnike, kes hoolitsesid Roomas avalike mängude eest, täitsid turu- ja tänavapolitsei ülesandeid ja valvasid linna viljaga varustamise järele.

Seni konsuli poolt määratavad *kvestorid* muutusid rahvakoosoleku poolt valitavaks ja seega konsulite suhtes sõltumatuiks.

Ajutiselt kaotati konsuliamet ja riigi eesotsas seisid siis kümme sõjatribuuni, kelledeks võisid küll saada ka plebeid.

Enamasti patriitside võimu säilitamiseks loodud, muutusid need kohad ometi hiljemini ka plebeidele kättesaadavaks.

Nii kujunesid aja jooksul mitmesugused kõrged ametid, mille kandjate võimupiirid olid enamasti üsna suured. Sageli oli ühe ametniku käes nii sõjaline kui ka tsiviilvõim ja vähemalt oma ametiaja kestes ei kandnud ülemad ametnikud kellegi ees vastutust. Ametid olid mittepalgalised ja võrdlemisi lühiajalised. Kõige tähtsamasse ameteisse oli kombeks valida neid kodanikke, kes varem olid olnud mõnes vähemtähtsas.

Kõrged võimukandjad, konsulid, tsensorid, preetorid ja osa ediile kandsid valget, purpuriga ääristatud toogat (*toga praetexta*), mingi koha taotlejad aga üleni helevalget toogat (*toga candida*), mille järgi neid hüüti kandidaatideks.

S e n a t i t ä h t s u s jäi ka pärast plebeide võitu ja valitsusviisi demokratiseerimist väga suureks. Rahvakoosolekul võidi endist viisi ainult hääletada senati või rahvatribuunide otsuseid, mitte neid läbi arutada või uusi ettepanekuid algatada. Pärast samaõiguse saabumist plebeidele kaotas rahvatribuuni-amet oma senise opositsioonilise iseloomu, rahvatribuunid sattusid senati sõiduvette ja lasksid endid senati poolt ära kasutada senatile sobimatute ametnikkude vastu. Üldiselt ei teinud ametnikud ühtki tähtsat otsust senati nõusolekuta. Senati mõju ametnikele põhjustasid kaunis mitmesugused asjaolud, nii senati õigus riigikassast riigi väljaminekute katteks raha lubada või mitte lubada, lühike ametisoleku aeg, mille järel võidi ametnikke vastutusele võtta, komme ametnikke pärast ametiaastat senati liikmeks nimetada.

Uus ametiaadel. Seisuste võitluse ajal oli pääsenud riigiameteisse u u s i i n i m e s i, kes ei kuulunud neisse patriitsiperekondadesse, kelle liikmed seni püsisid riigitüüril. Aga põhjalikult demokraatlikuks ei muutunud Rooma valitsus ka pärast plebeide võitu. Poliitilisele karjäärile võisid plebeide keskelt pühendada ainult r i k k a m a d, sest riigiametid p o l n u d p a l g a l i s e d ja kõrgeima koha edukaks täitmiseks pidi varem kogemusi omandama vähemtähtsais. Samuti püüdsid kord võimu juurde pääsenud rikkaste, nii patriitside kui plebeide perekonnad takistada „uute inimeste“ tõusmist rahva keskelt tähtsamasse riigiameteisse. Nende perekondade liikmed, kes juba mitu põlve tegelend poliitikaga, omandasid juba varakult rohkesti t e a d m i s i küllaltki keeruliseks muutunud poliitilise elu kohta ja seetõttu võisid nad edukalt võistelda uustulnukatega poliitilisel alal. Nii kujunes teatav a m e t i a a d e l, rida perekondi, kelle liikmed istusid senatis või olid kõrgemais riigiameteis ja nimetasid endid o p t i m a a t i d e k s („parimlased“) või n o b i i l i d e k s („kuulsad“).

2. Itaalia vallutamise tähtsus Rooma ajaloos.

Itaalia vallutamise majanduslik tähtsus. Umb. 500—260 e. Kr. toimus Itaalia vallutamine roomlaste poolt. Raskeis ja kauakestvais sõdades, kus Rooma alati kaugeltki võidurikas ei olnud, võideti V sajandil Etruuria, IV s. alistati liidust lahkunud Latiumi linnad, mäestikurahvad samniidid ja umbrid ning III sajandi esimesel poolel Kreeka asulinnad Lõuna-Itaalias, millele kaitseks tulemusteta välja astus Epeirose kuningas Pyrrhos. Itaalia vallutamine tõi mõndagi uut Rooma riigi ellu, samuti kui sellega rööbiti toimunud seisuste võitlus. Rooma muutus suureks riigiks, mis väärilisena seisis hellenistlike suure riikide keskel ja astus nendega diplomaatlikesse ja kaubandusse. Võidetud etruskide ja Kreeka linnade kaubandusest hakkasid nüüd roomlased enam ja enam osa saama. Sisekaubandust soodustas strateegilistel kaalutlustel ehitatud Via Appia — sõjatee Roomast Capuasse. Sõjas saadud vangide orjade suur hulk laskis arenda käsitööl ja see omakorda elustas kaubandust. Suure riigi pealinnana hakkab Rooma võtma toredamat ilmet: tänavaid sillutatakse, ehitatakse veevärk, püstitatakse uusi templeid ja asetatakse kujusid avalikele platsidele.

Kultuurilistest muutustest. Itaalia vallutamise tagajärgedest peaks mainima eelkõige Kreeka mõju suurenemist kokkupuudete tõttu kreeka kultuuriga nii Kreeka asulinnades kui ka Rooma sattunud kreeklastest sõjavangide kaudu. Kreeka keelt hakkasid õppima Rooma diplomaadid ja riigimehed. Kreeka kirjanduse mõjul näeme tekkivat rooma kirjanduse kahvatuid algeid. Suurest lugupidamisest kreeka kultuuri vastu tekib rida müüte ja muinasjutte, mis püüavad Rooma minevikku viia seosesse Kreeka omaga. Eriti populaarseks muutuvad need müüdid, mis kõnelevad Trooja kangelasest Aeneasest kui Alba Longa (ühe Latiumi linna) asutajast. Mis puutub usundisse, siis jätkub siin mitmesuguste kreeka kultuste sissetung (Dionysos, Demeter, Hermes, Aphrodite jt.) ja seniste jumalakujutluste aina suurem sarnastamine kreeklaste omadega.

Õiguslik kord. Õiguslikku korda tõi käsitledav ajastu mitmesuguseid muutusi. Kuningate ajal oli olnud selliste süütegude hulk väike, mille karistamisest riik otseselt oli huvitatud, mille puhul ta süüteo uurimist ja süüdlase jälitamist a'ustas; näiteks ei olnud riik huvitatud varguse või kerge haavamise puhul asja ülevõtmisest, kui kannatav pool seda ei teinud. Nüüd hakkab riik üha enam oma määrustega segama kodanike eraellu.

Teiseks tähtsaks edusammuks õigusemõistmise alal on, et nüüd algab seaduste kirjalik fikseerimine ja nende teadaandmine avalikkusele. Varem olid seadused patriitsidest kohtunike ametisaladuseks.

III. Maailmariigiks tõusev Rooma.

1. Rooma vallutused.

Rooma ekspansioon Vahemere lääneosas. Kartaago ja Rooma. Pärast Itaalia vallutamist oli Rooma muutunud sõjaliselt võimsaimaks riigiks selleaegsete tsiviliseeritud riikide peres. See võimsus ei seisnenud küll niivõrra sõdurite arvus kui sõjaväe heas organisatsioonis ja sõdurite teadlikkuses. Rooma sõjaväes ei võidelnud palgasõdurid või sunniviisil värvatud mehed, vaid Rooma ja ta liitlinnade rahvaväed, kes olid teadlikud ühiseist huvidest.

Pärast Lõuna-Itaalia vallutamist muutusid teravaks Rooma ja Kartaago suhted, sest Kartaago vanade võistlejate, Napoli, Tarendi ja teiste Magna Graecia linnade huvid said nüüd Rooma huvideks. Samuti oli Rooma Massilia liitlaseks, milline linn samuti kui Rooma ise oli Kartaagole tüliks kauplemisel Vahemere lääneosas. Ka oli Kartaagole selge, et Rooma läänes asetsevate Kreeka linnade peremehena ei jäta toetamata Kreeka linnu Sitsiilias nende põlises võitluses Kartaagoga, kellele kuulus osa saarest. Roomlastele oli aga samuti selge, et Sitsiilia saareta pole neil võimalik oma võimu Vahemere läänepoolses osas kehtima panna. Pealegi võisid kartaagolased suurema vaevata oma väed sõja korral Sitsiilia saarelt Itaaliasse juhtida ja kontrollida laevade liikumist Messana väinas. Neil asjaoludel osutus Rooma ja Kartaago vaheline konflikt mõõdapäasemaks. Teravusi Kartaago ja Rooma vahel ei õhutanud üksi kaupmeeste huvid, vaid, eriti pärast teist Puunia sõda, ka Aafrika vilja- ja aiasaaduste võistlus rooma suurmaaomanikele maailma viljaturul.

Ülemvõimu pärast Vahemere lääneosas pidasid Rooma ja Kartaago kolm suurt sõda, nn. Puunia sõjad (264—241, 218—201, 149—146), mille tagajärjel roomlased vallutavad kartaagolastelt Sitsiilia, Sardiinia, Hispaania ja Põhja-Aafrika. Esimese ja teise Puunia sõja vaheajal viisid roomlased lõpule ka Ees-Gallia vallutamise.

Rooma ekspansioon hellenistlikes Idamais. Pärast teist Puunia sõda püüdsid mitmesugused hellenistlikud riigid luua

sidemeid uue suurvõimuga. Hellenistlik Idamaa oli poliitiliselt üsna killustatud, kusjuures riigid elasid omavahelistes vastuoludes.

Aja jooksul satuvad hellenistlikud riigid, kes Rooma oma tülide lahendajaiks kutsuvad, ikka enam Rooma mõju alla. Rooma annab „nõu“ neile mitte ainult välispoliitilises, vaid ka sisepoliitilises küsimusis, ja neid „nõuandmisi“ on „liitlased“ sunnitud üha enam arvestama. Kreeka linnriikides toetab Rooma enamasti aristokraatlikku erakonda ja aristokraadid ja rikkad omakorda toetavad Rooma poliitikat koha peal. Igati püüab Rooma takistada suuremate riikide ja liitude tekkimist. Eriti anarhilisse olukorda satuvad Kreekamaa ja Makedoonia. Kreeka linnriigid on võimetud üksikuna kaitsema oma kaubandust rohkenevate meriröövlite vastu, lõhnutud Makedooniat kimbutavad mitmesugused põhja poolt sissetungivad rahvad. Seetõttu kasvab Kreekas roomavaenikkus ning poolehoid Makedooniale. II sajandi keskpaiku hakkavad Makedoonia ja Kreekamaa vastu Rooma ülemvõimule. Ent vastuhakk summutatakse, Makedoonia muudetakse Rooma provintsiks ja Kreekamaa iseseisvusest jääb järele ainult väline paiste, tegelikuks valitsejaks kujuneb seal Rooma asehaldur.

A. 133 ulatuvad Rooma maailmariigi piirid juba Aasiasse. Mainitud aastal pärandab üks Pergamoni kuningaid oma riigi Roomale, riigi, mis niikuinii oli kauemat aega olnud Rooma poliitika sõnakuulelikuks tööriistaks.

Nii tekib III ja II s. e. Kr. Rooma maailmariik, mille piire laiendatakse järgnevail sajandeilgi, kuni nad keiser Trajanuse ajal II s. algul p. Kr. saavutavad oma suurima ulatuse.

2. Maailmariigiks saamise mõju Rooma siseoludesse.

Maailmariigi valitsemiskord ja poliitiline elu Roomas. Rooma maailmariigiks saamisega vähenes rahvakoosoleku tähtsus poliitilises elus, sest riigiasjad muutusid nüüd liiga komplitseerituks selleks, et kodanike mass oleks suutnud nende üle otsustada. Õiguslikult jäi rahvakoosolek endiselt kõrgeimaks võimuks riigis, ent tegelikult laskis ta end juhtida senati seisukohadest. Ikka enam läheb kogu riigi juhtimine selle kogenud poliitikutega kätte. Riigi tähtsamate ametnikkude mõjutamiseks omandas senat seniste vahendite kõrval veel uue — tema kätte läks provintsi kõrgemate ametnike määramine.

Väljaspool Itaaliat vallutatud maid ei koheldud nii nagu lepinglasi Itaalias. Kõiki neid väljaspool Itaaliat vallutatud maid nimetati provintsideks. Kogu vabariigi kestuse ajal olid provintsid roomlastele rikastumisallikaks. Provintsid harilikult hävitati senine poliitiline kord ja loodi uued omavalitsused, millede järele valvas Rooma riigi esindaja. Ainult Kreekamaa jäi võrdlemisi autonoomseks ja säilitas mõningaid vabadusi. Provintside valitsejaks senat saatis eelmise aasta kõrgemaid ametnikke, keda nimetati prokonsuleiks ja propreetoreiks. Rooma rahva nimel anti neile valitsusvõim (*imperium*) provintsielanikkude üle. Maavalitsejatega koos sõitis provintsisse veel teisigi ametnikke — kvestoreid, legaate jne., kellede ülesandeks oli provintsi valitseda vastavalt seadustele ja ediktidele, mida välja andis prokonsul või propreetor ametisse astudes. Kõik need ametnikud vaheldusid aasta möödudes. Riigilt nad palka ei saanud ja püüdsid sissetulekuid hankida omal käel. Oma des lühiajalist piiramatut võimu, tarvitasid nad kurjasti oma õigusi ja kurnasid elanikke ilma igasuguse vastutustundeta¹. Provintside rahvale anti II sajandil õigus kaevata oma valitsejate peale, kuid kohtute erapoolikuse tõttu ei olnud sellest mingit tegelikku kasu ja provintsid jäid ikka maavalitsejate ja rahameeste rikastumisallikaiks.

Provintside elanikke peeti roomlaste alamaks ja maad Rooma rahva omandiks. Alade eest, mida lubati kasutada kohalikel elanikel, pidid need maksma kõrgeid makse. Endiste kuningate omandid, metsad ja karjamaad võeti Rooma rahva ühisvaraks, mis välja renditi Rooma tähtsamaile isikuile. Sama toimus ka hõbeda-, vase- ja soolakaevandustega. Aja jooksul kujunesid üksikuis provintsidest suured rikaste roomlaste asulad, kes elasid saadavaist tuludest kas koha peal või veel sagedamini pealinnas kuninglikku elu.

Maksude sissenõudjaks provintsidest polnud mitte riigiametnikud, vaid see õigus renditi välja üksikuile ettevõtjatele (vahel ka nende ühinguile), nn. publikaanidele. Need võisid siis suure omavoliga rahvalt välja nõuda makse, mis ületasid kaugelt riigile makstud summa. Publikaanidele renditi välja ka igasuguseid ettevõtteid, nagu näit. sildade, teede jne. ehitamist. Publikaanide ainsaks sihiks oli rikastumine; provintside ruinee-

---

¹ Näit. provintsi linna sunnitsid nad endile kingitusi tegema võidu korral vaenlase üle; kingitusi nõuti ka igasuguse võiduta. Prokonsulid võtsid altkäemaksu kohalikele rahvale soovitava ametniku määramise eest jne.

rimine valmistas neile vähe muret, ja et oma vägivallas mitte takistatud saada, sobitasid nad sõbralikke sidemeid maavalitsejatega, kellega jagasid osa saagist.

Nobiilid ja ratsanikud. Koos senati tähtsuse tõusuga ja poliitilise olukorra keerulisemaks muutumisega koondus riigivalitsemine peaaegu täiesti teatud poliitikaga vilunud perekondade kätte. Tekkis nobiilide ametiaadel, kust peaaegu ainuüksi võeti inimesi senaatoriteseisusse või kõrgeisse riigi- ja sõjaväeameteisse. Eriti püüdsid nobiilid oma mõju all hoida tsendoraati ja sinna lasta ainult oma mehi. Ainult erandlikult pääses kõrgele kohale mõni tõusik teistest ringkondadest, mõni „uus inimene“ (*homo novus*). Nime järgi olid senaatorikohad ja muud kõrged riigiametid auameteiks, tegelikult pakkusid nad ametnikele suuri rikastumisvõimalusi, nii näit. sõjasaagi jagamisel või provintsidest valitsemise näol. Samuti õnnestus neil ametnikel eelkõige odavalt osta või rentida riigilt maad.

Ametiaadli kõrval näeme uue raha-aadlina ratsanike seisust. Rooma riigi algusajal olid teatud varandusliku tsendusega inimesed teeninud sõjaväes ratsanikena. Hiljem hakati nii nimetama rikkaid kodanikke, vaatamata nende väeteenistuse iseloomule. Ratsanikud moodustasid eraldatud seisuse, mille liikmeiks olid rahvastiku rikkamad elemendid. Nende hulka kuulusid ka publikaanid. Ratsanikkude (ehk rüütlite) peamiseks tegevusalaks olid rahanduslikud operatsioonid. Need pankurid ja suurkaupmehed juhtisid kogu Rooma riigi majanduselu ja finantseerisid isegi mõningaid Idamaa valitsejaid. Samuti andsid nad sõja korral laene Rooma riigile, hankisid sellele laevu, moonu ja relvi, milliste äritehingutega ei tohtinud, üle teatavate piiride, tegelda senaatoriteseisus. Sel viisil ratsanikud kogusid endile määratud varandusi ja muutusid mõjukaks Rooma kodanikkude klassiks. Seejuures olid nad vastuolus jõukate suurmaaomanikkudega, kes peamiselt kuulusid senaatoriseisusse ja vaatasid vaenliku pilguga kapitalistidele-ratsanikele.

Nobiile ja ratsanikke tavatseti ühiselt nimetada optimaatideks (parimlasteks).

Rahamajandus. Üsna vanul ajal ei pidanud roomlased väarikaks käsitööd, kaubandust ja rahanduslikke operatsioone ja hoidusid neist. Pärast Vahemere-äärsete kaubitsevate rahvaste valutamist muutusid aga nende seisukohad. Rooma riigi kiire kasvamisega käis kaasas kaubanduslik areng, mille tagajärjel raha hakkas ikka suuremat osa etendama Rooma majanduselus. Roomlastel oli annet kauplemiseks ja nad oskasid kasu-

tada oma suure riigi soodsat asendit selleks, et hästi ning kasulikult korraldada varade vahetust ja liiklemist. Kauplemine toimus peamiselt merd mööda. See oli kiire ning odav, kuid teataval määral ka hädaohtlik (tormid, meriröövlid) ja nõudis suuri kapitale. Tähtsamad sisseveo-kaubad olid maitseained, Kreekamaa pronks ja marmor, mitmesugused Idamaade kaubad ja lõpuks vili, mida veeti suurel hulgal Itaaliasse Sitsiiliast, Aafrikast ja Egiptusest. Väljaveosaadustest võiks nimetada veini, oliiviõli, villast riiet. Itaalia kaupmehed seirasid Rooma leegione nende vallutusretkil. Igas vähegi tähtsas provintsilinnas nad asutasid ühingu, mille sissetulekuist läks osa maavalitsejaile.

Juba eespool oli juttu ratsanikkudeseisuse rahaoperatsioonidest, mis olid arenenud kaunis keeruliseks. Toimetati mitmesuguseid spekulatiivse iseloomuga tehinguid ja angeldamiseks kasutati osavasti provintsielanikkude üldist rahapuudust. Peale ratsanikkude kogunesid suuremad kapitalid sõdade korral ka võidukate väejuhtide ja senaatorite kätte.

Rahamehed olid huvitatud Rooma maa-ala suurenemisest, et oleks võimalik laiendada ka oma kaubanduslikkude ja rahanduslikkude tehingute piirkonda. Selle sihi saavutamiseks nad püüdsid kihutada valitsust sõjakale vallutuspoliitikal. Kapitalistide spekulatiivseist üritusist olid huvitatud paljud rikkad senaatorid ja ka osa keskkihi elanikke, kes olid laenanud oma kapitale ratsanikkudele teatavate protsentide eest. Nii suurenes Rooma riigis rüütliseisuse ja raha mõju ning sai mõõduandvaks teguriks nii majanduslikus kui ka poliitilises elus.

Latifundiumid. Itaalia maapind annab keskmist saaki, millest piisab koduseiks tarbeiks. Seni kui rooma perekonnad toitsid endid oma väikesest maamõisast ja patriitsidele kuulus ainult osa kogukonna ühismaast, siis olemasolu- ja töötingimused olid ühtlaselt lihtsad kõigile. Et aga pealinn ja linnad kasvasid kiiresti ja vilja hakati sisse vedama mujalt, siis põlluharimine ei andnud enam kuigi suurt sissetulekut. Odava vilja vool Itaaliasse mõjus eriti halvasti väikemaapidajate olukorrasse, kes nüüd oma tööst ei saanud mingisugust tulu ja järkjärgult vaesusid. Talupoegade viletsust suurendasid ka kestvad sõjad. Kuigi jalaväelased said teenimisaja eest väikest palka, see asjaolu siiski ei suutnud tasuda neid kahjusid, mis tekkisid majapidamisest eemaloleku tõttu. Eriti laastav oli talupoegadele ses suhtes sõda Hannibaliga, mis hoidis paljude aastate

jooksul 23 leegioni sõjaseisukorras ja hävitas ligi 400 küla ja alevikku.

Väikemaapidajate vaesumine soodustas suurpõllupidamiste tekkimist. Vaesunud talupojad müüsid oma maa rikkamale naabrile ja läksid mujale, harilikult Rooma, oma õnne otsima. Rikkamail oli veel teisigi võimalusi oma omandi suurendamiseks. Pärast sõdade lõppemist, kui laokile jäänud majapidamisega väiketalunikud ei riskinud endile osta või rentida sõja saagiks saadud maid, läksid need väheste rikkaste kätte. Samuti suurendasid nad oma omandit kogukonna ühismaade kulul.

Ainult rikkail oli võimalik ühismaade metsi ja karjamaid hästi tulutoovalt kasutada. Nad hakkasid neile aladele vaatama kui oma isiklikule omandile ja suurendasid nende arvel oma põlde. Mitmete talude ühendamisest tekkisid suured mõisad, mida hakati nimetama latifundiumideks. Et põlluharimine enam ei tasunud, siis latifundiumide omanikud siirdusid aedvilja- ja lambakasvatusele. Neid saadusi vajas osalt Rooma sõjavägi, osalt aga veeti oliiviõli, viinamarjust tehtud veini ja villast riiet välja Itaaliast, eriti Hispaaniasse ja Galliasse, endistele Kartaago turgudele. Neis latifundiumides, kus ikka veel tegeldi põlluharimisega, tegid tööd orjad, mistõttu saadusi võidi turule saata odavamalt hinnaga kui talupojad. Väikesed talud kadusid Itaalias peaaegu täiesti ja andsid aset suurmaapidamisele.

Orjapidamine. Üheks vallutussõdade tagajärjeks oli orjade hulga suurenemine. Suurte võitude järel muutusid roomlaste laagrid turgudeks, kus sõdurid müüsid oma vange vahel naeruväärt madala hinna eest orjadeks. Neid kasutati rohkesti põllumajanduses ja ka tööstus-kaubanduslikus tegevuses. Seepärast võiksime selleaegset Rooma majandust, eriti põllumajandust, iseloomustada orjamajandusena.

Kõige tugevamad ja tervemad orjad saadeti maale latifundiumidesse, kus nad töötasid kindla valve all.

Orjad, keda kasutati linnas, olid harilikult haritumad ja maksid vahel ligi 20 korda enam kui need, kes sobisid maatööle. Linnaorjad pidid toimetama kõiki majapidamistöid ja neid koheldi võrdlemisi hästi. Kõige väärtuslikumaiks peeti haritud kreeka orje, kelle ülesandeks oli laste õpetamine, arsti- või sekretäriamet jne.

Orjale ei vaadatud üldiselt kui isikule, vaid kui asjale, millega isand võis talitada oma äranägemise järgi. Vahel isand laskis omal algatusel orje vabaks, kes esialgu jäid oma endise peremehe klientideks. Alles vabakslastute lapsed said täisõiguslikeks riigikodanikeks. Ja et orje oli väga mitmesuguse päritoluga, siis nende vabastamine muutis Rooma rahvuslikku iseloomu ja aitas teda teha rahvusvaheliseks linnaks.

Proletariaat. Suurmaapidamise levimine, vabanenud orjade hulga suurenemine ja rasked elutingimused provintsis tõi endaga kaasa Rooma kodanikkonnas põhjaliku muutuse. Alates III sajandist hakkab Rooma kogunema erineva päritoluga vaest ja tegevusetut massi. See ei soovi poliitilisi õigusi, sest ta omab neid, kuid ta kadestab rikkaid, ihaldab tasuta ülalpidamist ja pidustusi ning põlgab tööd.

Inimesi valgus Rooma kõigist riigiosadest, eriti endisi väikemaapidajaid. Maal muutus elu talupojale täiesti võimatuks, tema vaba tööjõudu ei vajatud, sest orjad sooritasid igasuguse töö tasuta. Kuid Roomas oli peaaegu veelgi raskem leida püsivat tulutoovat teenistust, sest seniseil ettevõtjail olid oma kindlad tegevuspiirid ja uustulnukale oli edukas võistlus lootusetu.

See uus rahvastiku eriosa, proletariaat, võttis osa poliitilisest rahvakoosolekust, millel valiti riigiametnikke. Ta hakkas omandama ikka suuremat tähtsust. Sel vastutusetundeta massil muidugi puudusid kindlad poliitilised veendid ja teda võis hõlpsasti mõjutada. Seda asjaolu kasutasid riigitegelased ning teised isikud, kes ostsid hääli eneste või oma kandidaatide läbiviimiseks. Proletariaadile sai aga häälte mümine üheks ülalpidamise allikaks.

Nii näeme Rooma maailmariigiks saamisega kaasuvat suuri muutusi sotsiaalses ja majanduslikus elus. Enam ja enam vaesuvad laiad rahvahulgad ja kapitalid kogunevad väheste isikute kätte, kellele raha tasandab ka teed poliitilisele võimule.

Roomlaste vaimsest kultuurist. Hellenismi laialdumine. Koos muutustega majanduselusel toimusid põhjalikud muutused kogu Rooma kultuurielus. Juba varem olid kokkupuuted kreeklastega lähendanud roomlasile hellenistlikku kultuuri, nüüd, pärast hellenistlike riikide anneksiooni pääses see mitmel uuel teel Rooma. Puhtpraktiliseks otstarbeks õppisid nüüd Rooma poliitikud kreeka keelt, aga tutvusid sealjuures ka kreeka vaimuilmaga. Idast tulevad sõdurid ja ametnikud tõi kaasa uusi mõjusid, samuti kreeklasist orjad, keda Roomas leidis palju. Kõrgemas seltskonnas läks moodi lastele võtta kreeklasist õpetajaid. Roomas leidsid tegevust paljud kreeka kunstnikud ja kirjanikud ja roomlased ise hakkasid tõlkima kreeka teoseid või looma uusi nende eeskujul.

Livius Andronicus tõlkis „Odüsseia“ ladina keelde, Plautus ja Terentius kirjutasid näidendeid atika autorite mõjul. Aga tõusid ka esimesed autorid, kes asusid käsitlema Itaalia enda ajalugu (nende seas Cato vanem).

Roomlaste jumalakujutlused segunevad enam ja enam kreeklaste omadega. Eriti aitas teise Puunia sõja aeg kaasa kreeka usundi sissetungile, sest noil raskeil viletsuste ajal olid roomlaste usulised otsingud tavalisest elavamad. Rahvuslikest itaalia jumalaist jäid aja jooksul püsima ainult nimed, kuna nendega seotud kujutlused muutusid kreeka päraseiks. Usundi kõrval leidis Roomas pinda ka kreeka filosoofia, eriti stoikute õpetus.

Rooma ehituskunst, mis sai esimesed mõjutused Etruuriast, kust võeti üle atriumiga elamu ning esimesed templid, sat- tus hiljemini, eriti pärast teist Puunia sõda kreeka kunsti mõju alla. Tarvitati eeskätt toredat ja üksikasjaderikast korintose stiili. Rooma kerkisid vabariigi viimasel poolel uhked templid, suured sammastikkudega kaubandus- ja kohtuhooned, nn. basiilikad, mis salgastusid ümber turu. Nendes ehitistes õnnestus rooma ehitusmeistritel ühendada etruskidelt ülevõetud võlvi kreeka sammastega. Ehitisi kaunistati sõjasaagina Rooma toodud kreeka kujudega. Hiljemini löid roomlased ka ise selliseid kreeklaste eeskujul.

IV. Kodusõdade aeg.

1. Gracchuste reformipüüded.

Poliitiline ja sotsiaalne kriis. Reformipüüded. Pärast hiilgavate vallutussõdade möödumist hakkas roomlastele üha enam selguma, et kitsas aadlikildkonna valitsus ei suuda tagada laiade rahvamasside hüveolu, vaid võimaldab ainult üksikuile rikastumist suurte hulkade arvel. Pealegi ei jäänud valitsus puutumata korruptsioonist. Hellenistliku kultuuri ülevõtmine roomlaste poolt viis neid uue komfordi taotlemisel igasugustesse tõusiklikkudesse lialdustesse, mida võidi endale lubada ainult suurema jõukuse juures. Seepärast haaras tihti ametnikke rahateenimisind, maksku mis maksab. Eriti lokkas korruptsioon provintsid. Rahvakoosoleku kaudu olukorra parandamine polnud aga mõeldav, sest seal domineeris kergesti ülesostetav proletariaat ja võidi hääletada ainult ülemalt poolt esitatud ettepanekute poolt või vastu. Selleks, et laiemad rahvakihid muutuksid uuesti poliitiliselt arvestatavaks jõuks, oli tarvis parandada nende majanduslikku olukorda ja panna piir

maa ja muude varanduste kuhjumisele üksikute kätte. Väike-talunike majanduslik allakäik ähvardas muutuda pealegi riigi-kaitsese seisukohalt hädaohhtlikuks, sest vabade kodanikkude arv kippus langema ja seega ka Rooma rahvaväe sõdurite arv. Samal ajal kasvas aga riigis muret-tekitavalt suureks orjade hulk. Poliitilist õhkkonda raskendas veelgi teatud rahulolematuse Roomaga lepinglaste linnades Itaalias, sest roomlased ei tahtnud oma saatuskaaslastele sõjaajul anda loodetud kodaniku-õigusi.

Mida ette võtta kriisi lahendamiseks, selle kohta oli erinevaid arvamusi. Mõned, näit. M. Porcius Cato, lootsid pahedest jagu saada kõige kreekapärase põlgamisega, vana rooma lihtsuse juurde tagasipöördumisega ja üksikute isikute kõrvaldamisega juhtivalt kohtadelt. Ent suurem ja mõjukam oli nende arv, kes lootsid väljapääsu kriisist riigi maa-de jagamisega vaeseile kodanikele ja riigikorra põhjaliku demokratiseerimisega. Nii üheks kui teiseks sammuks tõid nad eeskujusid Kreekamaalt. Demokraatlike reformide pooldajaist kujunes rahvakerakond ehk populaaride erakond, mis aja jooksul aina teravamasse vastuollu sattus aadli ehk optimaatide parteiga. Nagu oodata võis, hoidis senati suur enamik optimaatide poole. Demokraatlikud reformid oleksid liialt kõigutanud nobiliteedi poliitilist ja majanduslikku võimu.

Tõsisemalt hakkab reformide küsimus liikuma alles siis, kui tribuuniks saab Tiberius Gracchus.

Tiberius Gracchus. Vennad Gracchused kuulusid vanasse ning rikkasse plebeide perekonda. Nende isa oli olnud konsuliks ja tsensoriks.

Poegade kasvatamine aga oli olnud ema Cornelia ülesandeks, kes oli vanema Scipio tütar ja keda sageli on nimetatud suure südamega ja suure mõistusega naiseks. Ta õpetas oma poegadele esiisade kangelastegude ja kreeka kultuuri ja hariduse austamist. Mõlemal vennal oli sidemeid rooma suursuguste perekondadega, kes ühtlasi pooldasid seesmisi reforme.

Tiberius Gracchus oli vahvasti võidelnud Kartaago vallutamisel (146) ja järgnevais Hispaania sõdades. Oma sõitudel läbi Itaalia põhjapoolsete maakondade oli teda vapustanud olukord maal, kus väikepõllupidamine oli peaaegu täiesti kadunud ja suurnikkude põldudel töötasid vaid orjad. Sütitavais kõnedes maalis ta kuulajaile pilte valitsevast viletsusest. „Metsikuil loomad on varjupaigad, aga inimestel, kes on oma verd valanud Itaaliat kaitsedes, ei ole muud varandust kui õhk,

mida nad hingavad... Neid hüütakse maailma valitsejaks, kuid tõeliselt neile ei kuulu jalatäitki maad.“

A. 133 e. Kr. valis rahvas Tiberiuse tribuuniks ja ta hakkas otsekohe reformide jaoks pinda valmistama. Tiberius soovitas kehtima panna agrarseaduse, mille järgi kellelegi ei tohi kuuluda rohkem kui 500 jugerit (125 ha) riigi maad. Ülejäänud maa võtaks riik uuesti enda valdamisele ja jaotaks vaestele 30 jugeri suuruste maatükkidena. Seaduse maksmapanemiseks tuleks valida kolmeliikmeline komisjon. Kuigi see eel nõu oli võrdlemisi mõõdukas, ei soovinud rikkad siiski ta vastuvõtmist. Nad olid harjunud vaatama ühismaale kui isiklikule omandile, olid kulutanud maaparanduseks kapitale ega tahtnud sellest osakestki kaotada. Nad suutsid endi poole võita teise rahvatribuuni, Marcus Octaviuse, kes siis oma vetoga takistas agrarseaduse vastuvõtmist.

Selle asemel, et küsimuse otsustamist edasi lükata järgmiseks aastaks, võttis Tiberius nüüd tarvitusele erakordse abinõu. Ta nõudis rahvakoosolekul Octaviuse tagandamist, kui see ei lakka teotsemast rahva huvidele vaenlikus suunas. Octavius ei loobunud oma vetost. Rahvakoosolek tagandas ta ametist ja uus agrarseadus võeti vastu a. 133 e. Kr.

Tiberius oli võitnud, kuid see oli toimunud ebaseaduslikkude abinõudega, mille eest teda võis vastutusele võtta, nii pea kui lõpeb ta tribunaat ja ta saab jälle eraisikuks. Vahepeal ta hoolitses oma venna Gajusega maaseaduse läbiviimise eest. See ei olnud kerge ülesanne, sest aja jooksul oli mitmel pool ununenud, millised maad kuulusid riigile, millised eraisikuile.

Oma reformide lõpetamiseks tahtis Tiberius lasta valida end teist korda tribuuniks, mis seaduse järgi oli keelatud. Selline revolutsiooniline, konstitutsioonist mittehooliv teguviis viis ka vastasrinna revolutsiooniliselt teotsema. Nobiliid tapsid Tiberiuse ühes tema pooldajatega.

Gajus Gracchus. Tribuun hukkus, kuid tema algatatud tööd jätkas komisjon, kel õnnestus luua Itaalias ligi 80 000 väike talu. Mõne aja pärast aga vähendas senat maakomisjoni võimu ja reformide teostamine jäi soiku. Sel ajal saavutas rahvapartei siiski väikese võidu. Nimelt võeti vastu seadus, mille järgi nüüd tribuuni võis valida ametisse korduvalt. A. 123 valiti rahvatribuuniks hukkunu vend Gajus Gracchus ning temas said rahvasõbrad uue energilise juhi.

Senaatoriteseisusega võideldes toetus ta teadlikult proletaariadile ja ratsanikele. Esimesed võitis ta enda poole vilja-

seadusega, mille järgi vaesed Rooma elanikud võisid iga kuu vilja saada alandatud hinnaga. Rooma kogunenud proletariaat vaatas nüüd G. Gracchusele kui oma heategijale ja oli valmis pimesi tema poole hoiduma. Ratsanikkude poolehoidu võitmiseks andis Gajus neile õiguse olla kohtunikeks — seni oli see õigus kuulunud vaid senaatoreile. Gajus laskis rahvakoosolekul ka otsustada küsimusi, mis seni olid kuulunud senati võimupiirkonda. Ta asutas uusi kolooniaid, laskis uusi maanteid ehitada, määras makse jne. A. 122 valiti Gajus Gracchus teiskordselt tribuuniks. Ta koondas enda kätte mitmesuguseid riiklikke ameteid ja oli enese teadmata muutumas ainuvalitsejaks. Tema ümber liikus igasuguseid ettevõtjaid, saadikuid, ametnikke ja vaimuinimesi, ja tema juhatusel riik näis uuenevat ning algavat uut elu.

Võib-olla Gracchus oleks kujunenud selliseks riigipeaks, nagu oli Perikles Ateenas, kui ta poleks oma laiade plaanidega pahan-danud seniseid poolehoidjaid. Ta nimelt ei piirdunud Tiberiuse agrariseaduse läbiviimisega, vaid tahtes kogu Itaaliat muuta õit-sevaks tööstus- ja põllundusmaaks püüdis teisi Itaalia linnu teha sama õiguslikeks Roomaga ja anda kõigile lepinglas-tele kodanikuõigused.

Kuid roomlased ei tahtnud kellegagi jagada oma õigusi. Senat, ratsanikud ja proletariaat — kõik ühinesid selle seaduse vastu¹. A. 121 ei valitud teda enam tribuuniks. Optimaadid ei rahuldunud aga sellega, vaid tahtsid oma vastast täiesti hävi-tada ja otsisid põhjust, mis annaks selleks õigusliku aluse. Grac-chust hakati süüdistama usu teotamises, sest ta oli tahtnud asu-tada koloonia igavesti äraneetud Kartaago asukohal. Gajus ilmus rahvakoosolekule end kaitsema. Ärevas õhkkonnas tekkis sega-dus ja lõpuks tüli. Ligi kolm tuhat populaari hukkus. Gajus Gracchus taganes püha metsa, kus laskis end surmata oma truu orja poolt a. 121.

Pilk tulevikku. Gracchuse töö oli hävitatud, kuid see ei olnud ainuüksi nobiliteedi süü. Senat oli olnud võimetu Gajus Gracchuse geeniuse vastu, viimase hukutajaks oli muutunud Rooma pleebsi egoism. Ostetavus oli edenenud juba nii kaugele, et igasugune paranduskatse oli asjatu. Sellist riiki, nagu oli Gracchuste-aegne Rooma, ei saanud enam valitseda kõigist kodanikest koosneva koosoleku poolt. R a h v a e s i n d u s l i k k u

¹ Optimaadid, Gajuse vastu kihutustööd tehes, seletasid rahvale, et lepinglased söövad rahva leiva ja võtavad teatris paremad kohad.

korda aga vana-aeg ei tundnud. Ainus võimalus riiki päästa oli ainuvalitsuse sisseseadmine. Järgneval sajandil algasid kodusõjad ja Rooma sammus mässult mässule, mis viimaks lõppesid keisririigi sisseseadmisega.

2. Rooma, Itaalia ja provintsid olusuhteliselt I s. e. Kr.

Poliitiline elu. Poliitiline elu võtab pärast Gracchuste reforme kuni keisririigi tekkimiseni aina verisema ilme. Senati valitsuse vastu astub rida tegelasi, kellede taotlused on kokkuvõetavad kolmes peapunktis: rahvakoosoleku võimu laiendamine, maade jagamine ja kodanikuõiguste avardamine kogu Itaalia vabale rahvastikule. Neis nõudmistes kehastub rahvapartei ehk populaaride programm. Optimaatide erakond seevastu püüab säilitada kujunenud riiklikku ja sotsiaalset korda. Populaaride püüdeist täitus täiesti ainult üks. Pärast verist sõda (a. 91—88) Roomaga saavutasid lepinglased kodanikuõigused. Korduvalt teostati ka maade jagamist, kuid suuremate tulemusteta.

Otsustavat osa Rooma poliitilises elus hakkab etendama sõjavägi, milles Mariuse reformidega II s. lõpul avaneb võimalus teenida ka maata palgasõdureil. Nii rahva kui ka aristokraatliku partei juhid olenevad sellest uuest elukutselisest sõjaväest, kes saagilootusis kaldub kord ühe, kord teise juhi poole.

Varem, kui väeteenistus polnud sõdureile elukutseks ja nad varsti tagasi pöördusid igapäevase elu ja tegevuse juurde, hoolisid nad rohkem üldsuse hüvest ja riigi heast käekäigust, nüüd mõtlesid nad peamiselt isiklikule rikastumisele osava juhi all. Nüüd, kus sõdureilt ei nõutud enam maaomandit, sattus sõjaväe ridadesse palju poliitiliselt vastutustundeta ja selgete seisukohtadeta proletariaati. Sõjavägi toetab nii demokraat Mariust kui ka aristokraat Sullat, kindla poliitilise programmi läbiviimine tema abil muutub võimatuks.

Sõjaväe suurt osatähtsust mõistes hakkavad lõpuks üksikud isikud, nagu Caesar, Antonius ja Octavianus, taotlema tema abil monarhistliku korra loomist.

Käsiteldav ajastu on täis sõdu: võitlused tähtsamate erakondade ja võimutaotlejate vahel, millele lisanduvad Itaalias lepinglaste sõda ja Spartacuse orjade mäss. Ühtlasi ei lõpe aga ka roomlaste vallutussõjad, millest tähtsamad Pompeiuse oma Idamail, mille tagajärjel Rooma riigi piirid Aasias laiene-

vad Eufrati jõeni, ja Taga-Gallia vallutamine Julius Caesari poolt.

Majanduslik elu. Majanduselus jätkub Itaalia rikastumine ja provintside vaesumine ja Itaalias suurkapitalistide arvu tõus. Provintside vaesumises on süüdi ühelt poolt Rooma rahandus-tegelased nii omavoliliste maksukogujatena kui ka ruineerivalt kõrgeprotsendiliste laenude andjaina raskustesse sattunud provintsilinnadele. Samuti kannatavad ka tihti kodusõja raskuste all kõige rohkem provintsid, mida raskelt maksustatakse ja kus Itaaliast eemaldunud väejuhid nõuavad oma vägedele ülalpidamist.

Vaatamata sellele, et kodusõdade ajastul väejuhid korduvalt jagavad maid oma veteraanidele Itaalias, jääb seal ikka valitsevaks põllundusviisiks suurmaapidamine. See tuleb osalt sellest, et suurkapitalistid on hea hinna eest valmis ära ostma veteraanidelt maid, osalt ka sellest, et mitmesuguste poliitiliste võitluste puhul korduvalt konfiskeeritakse vastaspoole maid, mis müügil kergesti satuvad võitnud erakonda kuuluvate isikute kätte. Uusi suurkapitaliste tekib iga kodusõja puhangu korral. Mitte ainult Marius, Sulla, Pompeius, Caesar, Antonius ja Octavianus ei rikastu, vaid ka suur hulk nende pooldajaid muutub jõukaks sõja-aja erakordseis oludes. Mida suuremaks muutub riigis anarhia, seda kergemaks muutub ka ebaseaduslik rikastumine provintsi võimukandjaile. Paljud väejuhid omandavad hiiglavarandusi jätkuvas vallutussõdades.

Samal ajal, kui provintsid majanduslikult alla käivad, kasvab Itaalia tähtsus nii oliiviõli ja veini tootjana kui ka tööstusmaana, mille saadustest maailmaturul leidsid rohkem minekut pronks- ja vasknõud, savilambid ja mitmesugused villased kangad.

Vaimne elu. Roomlaste vaimne looming viimasel vabariigi sajandil kannab endal osalt üldise kommete languse märki, osalt on sellega opositsioonis.

Rooma seltskonna allakäimine ühelt poolt kerjuslikuks proletariaadiks ja teiselt poolt lialdavaiks rikasteks pidurdas kõige rohkem Rooma teatri arengut. Juba Plautuse komöödiad olid olnud, võrreldes kreeka autorite omadega, labased, kuid neile järgnesid lavakirjanduses veel tühisemad ning tooremad jandid atellaanid, rahvalikud naljamängud teatud tardunud, alati samade tüüpidega ja lõõpiva, vulgaarse sõnastusega. Neist kunstiliselt kõrgemal ei asunud ka I sajandi teisel poolel moodiläinud miimid, mis sageli olid täis väga küünilisi stseene ja väljendeid. Neid tantsu ja lauluga seotud jante pidasid tõsisemad inimesed moraallilageduse kooliks.

Palju kõrgemal tasemel kui näitekirjandus seisid luule ja proosa. Luuletaja Valerius Catullus, oma aja suurlinna ellu sukeldunud, kirjeldas

suure lüürilise talendiga mitmesuguseid tundliku ja kirgliku hinge elamusid. Lucretius Carus, samavõrra filosoof kui poeet, manitses Epikurose vaimus inimesi eemalduma poliitilisest elust ja linnast pöörduma loodusesse, et nautida seal rohelist muru, puude varju ja jahedaid ojasid. Oma õppe-laulus „Loodusest“ püüab ta seletada loodusenähtusi kindlate seaduste läbi, eitades kõike üleloomulikku.

Vabariigiaja lõpu rahutuis oludes taandub luule proosakir-janduse eest. Tähtsaima proosakirjanikuna peab mainima Mar-cus Tullius Cicerot (106—43), rahvusliku rooma kõnekunsti isa, võõrmõjudest vaba ladina keele loojat, hiilgavat stilisti. Tema kõnedes, millede poliitilistes tōdedes tihti kahelda võib, valitsevad humaansuseidee ja kultuuriaustus. Kahtlemata mõjusid nad kasvatavalt lugejaisse, samuti kui Cicero filosoofilised teosed, milles ta roomlastele püüdis lähendada kreeka filosoofia aateid. Mitmesuguseist ajalookirjutajaist paistab eriti silma oma asja-liku ning selge jutustamisviisiga Julius Caesar, oma „Mälestustega“ Gallia sõjast ja kodusõjast. Kõige universaalsemaks teaduslike teoste autoriks I sajandil oli M. Terentius Varro, kes tutvustas roomlasi väga mitmesuguste hellenistliku teaduse saavutistega.

Usuelus näeme loidust seniste jumalate austamises. Paljud inimesed, eriti laiemaist rahvakihtidest, pöörduvad mitmesuguste idamaiste usundite, eriti Mithra-kultuse poole. Haritud kihid aga otsivad kõlbelist tuge ja elumõtet kreeka filosoofide õpetustest. Eriti lähevad moodi stoikute ja epikuurlaste vaated. Ent leidub ka küllaldaselt selliseid kodanikke, kel vaimsed huvid täiesti puuduvad ja kes oma elule sisu otsivad luksuslikust elust, söömise- ja joomiserõõmust, tsirkuse ja amfiteatri närvekõdistavaist etendustest.

3. Vabariigi lõpp.

Caesari diktatuur. Rooma riigis levinud anarhiale tegi mõneks aastaks lõpu Caesari ainuvalitsus. Caesar mõistis, et vabariiklik kord ei sobi Rooma hiiglariigi valitsemiseks, ja tegi siit oma järeldused ainuvalitsuse kasuks. Tema sõjalisest edust heidutatud senat ja vaimustatud rahvakoosolek koondasid ta kätte mitmesuguse võimukülluse. Pealegi määrati senatisse hulk Caesari pooldajaid, kes aitasid kindlustada senati põhjalikku sõnakuulmist diktaatorile. Caesar jättis vormiliselt püsima vabariikliku korra, kuid koondas enda kätte järk-järgult kõik kõrge-

mad ametid. Temast sai konsul, eluaegne diktaator, tribuun ja tsensor. Senati ja rahvakoosoleku otsuse põhjal saavutas ta hulga erakordseid õigusi, näit. õiguse otsustada sõja ja rahu üle, õiguse kasutada piiramatult riigi raha ja sõjajõude, määrata maavalitsejaid jne. Oma isevalitseja võimu toonitades nimetas ta end imperatoriks, s. o. käskijaks ning laskis rahadele lüüa oma pildi. Nagu kuningad, oli temagi ülempreester. Mitmesugused auavaldused langesid talle osaks. Teda hüüti „isamaa isaks“, seitsmes kuu nimetati tema järgi juliuseks, templeisse seati üles ta kujud. Ta võim polnud väiksem kui kuninga il vanasti. Ometi lükkas ta korduvalt tagasi krooni, mida pakusid talle tema pooldajad. Ta teadis, et seda ei armastanud vabariikliku välisvormi küljes rippuv rahvas.

Caesari võimas seisund toetus eeskätt rahva usaldusele ja sõdurite truudusele. Seda suutis ikka jälle äratada Caesar, suur inimestetundja ja nende osav kohtleja.

Caesarit, nagu paljusid teisigi selleaegseid poliitikamehi, kihutas teotsema isiklik auahnus. Ometi ei käinud ta teod seejuures rahva üldiste huvide vastu. Ta pigem otsis oma auahnusele rahuldust just rahvakasu saavutamises. Ta ei alanud oma valitsust terroriga, nagu Sulla, vaid üldise amnestiaga. Valitsedes püüdis ta käia keskteed mitmesuguste kihtide huvide vahel. Ta ei täitnud kõiki oma pooldajate lootusi, aga ei vastanud ka täiesti vaenlaste kartustele. Ta püüdeid ainuvalitsejana võiks kokku võtta kolme peapunkti. Ta tahtis: 1) parandada rahva majanduslikku olukorda, 2) vähendada senati võimu ning 3) teha mitmesuguste riigiosade elanikke õiguslikult samaväärseks.

Kodanikkude elujärje parandamiseks vähendas ta nende võlakoormat ning kahandas Roomas maksuta leivasaajate arvu 320 000-lt 150 000-le tõesti vaesele. Töötuile püüdis ta muretseda tööd, andes selleks seaduse, et suured karjapidajad vähemalt $\frac{1}{3}$ karjaseist palkaksid täiskasvanud vabameeste keskelt. Sama sihti taotles Caesari suurejooneline ehitustegevus. Ta ehitas hulga toredaid avalikke hooneid, asutas luksuslikke aedu, kavatses Roomast lõuna pool asetsevate soode kuivendamist, Tiberi jõevoolu reguleerimist, Ostia sadama süvendamist jne. Ka püüdis ta Roomast juhtida ära üleliigseid inimesi teistesse linnadesse, kus neil jätkuks tegevust ja leiba. Kartaago, Korintos ja mõned teised hävitatud linnad ehitati üles, Hispaanias ja Gallias rajati uusi. Oma sõdureid varustas ta rikkalikult maaga ja andis muilegi vaesemaile kodanikele asumisvõimalusi provintsidest. Provintsidest kaotas ta ka otsemaksude võtmise väljarentimise. Sellega

kadus üksikuil võimalus rikastuda maksumaksjate kulul ja vähenes ratsanikkude poliitiline tähtsus.

Viimase otsustava sõna kõigis valitsusasjus võttis Caesar endale. Täidesaatev võim oli täiesti tema käes. Senat muutus tähtsusetuks nõuandvaks asutiseks, aga sealgi pani ta kehtima oma meelsuse. Ta tõstis nimelt senaatorite arvu 900-ni ning laskis valida uuteks senaatoriteks enda pooldajaid (näit. ohvitseri).

Provintse püüdis Caesar asetada õiguslikult Itaaliaga ühele tasemele. Ka mitteaalikuid võttis ta senatisse. Kogu Ees-Gallia omandas kodanikuõigused, mis provintsidest said seda üksikogukonnad ja -isikud. Arengu ainuvalitsuslikule korrale katkestas Caesari ootamatu tapmine a. 44, vabariiklikust opositsioonist immutatud senaatorite vandeseltsi poolt.

Vabariigi lõpp. Caesari surm aga ei suutnud vabariiklikku korda päästa. Peale Caesari tapmist selgus vabariiklastele kurb tõsiasi, et senat ei suuda juhtida riiki kindlalt vabariigi vaimus. Senati peataolekut näitas see, et ta ühel ajal andis amnestia Caesari tapjaile ning kinnitas kõik Caesari korraldused ja määrused ning tegi talle suurejoonelised matused. Tekkinud olukorras muutus võimsaks isikuks Caesari kaaskonsul ning truu pooldaja Antonius. Caesari surma puhul võttis ta enda hoolde riigikassa ja Caesari testamendi. Matusekõnes äratas ta rahva vihale mõrtsukate vastu. Need pidid põgenema linnast. Nüüd valitses Antonius meelevaldselt Caesari pärandit. Caesari õetütre poeg Octavianus, kelle Caesar oli lapsendanud, tuli nõudma oma pärandusosa. Et aga Antonius ei andnud talle Caesari eravarandust, kogus ta endale sõjaväe ja senati nõusolekul astus Antoniuse vastu. Kuid varsti leppisid Octavianus ja Antonius omavahel, et astuda veendunud vabariiklaste väe vastu, keda juhtisid Brutus, Cassius ja Sextus Pompeius. Octavianus ja Antonius kutsusid endiga võimu jagama ja seda kaitsema Caesari ratsaväe pealiku Lepiduse (moodustades nn. II triumviraadi a. 43). Triumviraat lõi Philippoi lahingus (a. 42) põhjalikult vabariiklasi. Brutus, Cassius ja mitmed teised teadlikud vabariiklased lõpetasid oma elu enesetapmisega, kui „viimased roomlased“. Edaspidiseis kodusõdades ei astunud keegi enam vabariigi kaitseks välja, nüüd hakkasid võitnud võimumehed endi vahel võitlema ülemvõimu pärast. Selle võitluse lõpetas Actiumi lahing (31. a. e. Kr.), milles Octavianus võitis Antoniuse ja kindlustas nii endale ainuvalitseja osa.

V. Keisririigi aeg.

1. Varane keisririik.

Augustuse printsipaat ja ta valitsemissüsteem. Senati võim oli varisenud juba enne Octavianuse ilmumist Rooma poliitilise elu lavale. Octavianuse tähtsus seisneb selles, et ta tundis ja oskas hinnata olevaid jõude ja tendentse ning teha neist valiku, millega kindlustas püsiva riigi. Rooma ja Itaalia olid nõus teda toetama peamiselt siis, kui ta kindlustab neile esikoha riigis. Provintsid, mis polnud kunagi juhtivad olnud, olid nõus Octavianust tunnustama juba siis, kui neile kindlustati pika ja raske segadusteaja järel rahu. Seda püüdis ta arvestada oma poliitikas. Algul tegi ta mitmesuguse ettevalmistava loomuga korraldusi. Kuigi ta oli vastuvaidlematult isand riigis ja oleks mõndagi võinud toimetada meelevaldselt, näitas ta, et ta ei kavatse käia oma võõrasisa teed. Ta esimesed sammud olid astunud Rooma kõrgemate kihtide kaalu suurendamiseks. Senatist kõrvaldati ligi paarsada isikut, kes olid sinna pääsenud Caesari ajal, päritolule vaatamata. Seega tehti senat uuesti Rooma kõrgeima kihi esinduseks. Samaaegselt püüdis ta kasvatada Rooma kodanikkonna tähtsust ja süvendada kodanikes rahvuslikku tунnet. Ta arvas, et Rooma riigile saab tugevat ja teadlikku kodanikkonda kindlustada ainult seniste kodanike loomuliku juurdekasvu ning perekondade loomise teel, mitte barbareile kodanikuõiguste andmisega. Selleks soodustas Octavianus lasterikkaid perekondi, keelas abielud kõrgemate seisuste ja vabakslastud orjade vahel, lõi provintsiaalidest puhastatud Rooma väeosad jne.

Esimesil aastail püüdis ta riigikorda vanusse vormesse juhtida. Algul ei andnud ta ära erakordset võimu, mis kuulus talle kui triumviraadi viimsele liikmele. Ta jäi Rooma sõjalise jõu juhiks, kellele kogu rahvas vandus truudust. A. 27 pidas Octavianus võimalikuks üleminekuaja korralt minna alatisele. Ta pani maha oma erakordse võimu. Kuid senat andis temale mitmesugused uued sõjalised ja administratiivsed funktsioonid ja esimese kodaniku (*princeps*) seisukoha riigis, mille järgi kogu järgnevat ajastut kutsutaksegi printsipaadiajaks. Samaaegselt lisandati ta nimele veel uus aunimi — Augustus, mille all ta on tuntud kõigile ja mis muutus õieti tema isiklikuks nimeks. Seni oli seda tarvitatud ainult mõnede jumalate lisanimena. Temale anti see kui riigi taasasutajale.

Näiliselt andis Augustus riigi juhtimise tagasi senatile ja rahvakoosolekule, tegelikult aga säilitas ta tunduvalt suurema võimu kui viimased. Tema käes oli üldine prokonsulaarne võim, mida korduvalt pikendati ning mis andis talle ülemvalitsuse provintside ja ühtlasi sealse sõjaväe üle (enamik vägesid asus seal), ja eluaegne tribuunivõim. Viimane kindlustas talle isikupuutumatus ja vastutamatus ning vetoõiguse senati korralduste suhtes. *Princeps*'i tiitel andis talle õiguse senatit juhatada, seal ettepanekuid teha, samuti jäi ta riigi rahanduse juhtijaks, vilja sisseveo ja väljajagamise, teede ja hoonete ehitamise korraldajaks. Peale selle oli ta ülempreester ja kõrgeim kohtunik. Senat ja ametnikud, kes olid sõltuvad võimsast juhust, ei tahtnud temaga vastuollu sattuda ja nõustusid temaga enamasti vabalt. Ka rahvakoosolek püsis edasi, kuid seegi Augustusele kuulvana. Nii säilis juriidiliselt vabariiklik kord, ent senat ja rahvas olid Augustuse kätte koondanud nii palju ameteid, et ta tegelikult valitses monarhina.

Augustusele ei meeldinud Caesari ja Antoniuse kavatsus, et provintsiaalid kuuluksid samaõiguslikena sõjaväkke kui Rooma kodanikud. Tema arvamuse järgi suudab suurt Rooma impeeriumi kaitseda ainult Rooma kodanikest koosnev sõjavägi. Selle põhimõtte kohaselt ta toimiski. Provintsiaale kasutati ainult abivägedeks. Sõjaväe juhtivatel kohtadel võisid olla ainult isikud kahest kõrgemast seisusest — senaatorid ja ratsanikud. Uudsusena asutati arvukas imperaatori ihukaitsevägi, nn. pretoriaanide kohordid. Ses ihukaitseväes teenimine oli lugupeetud ja mitu korda kõrgema tasuline amet kui tavalisel sõduril. Peale selle säilitati Roomas tugev laevastik mere kaitseks.

Suuremaks uuduseks kui väe korraldus oli see, et kogu võim sõjaväe juhtimises ja käsutamises oli tegelikult imperaatori käes, kuigi teoreetiliselt oli ka teistel mõju. Sõjaväe poolehoid kindlustas Augustuse seisukoha küllaldaselt.

Üheks kandvamaks teguriks Augustuse võimule oli ta isiklik jõukus. Rooma riigi väljaminekud olid väga mitmesuguseil põhjusil suurenenud. Maksusüsteem aga jäi endiseks. Raskemini maksustada sõdades kannatanud rahvast oleks olnud ettevaatamatu samm. Puudujäägid riigikassas kattis enamasti Augustus oma sissetulekuist. Ta oli hankinud segaseil aegadel endale minasjutulised varandused, isegi Egiptuse provintsi oli nagu ta isiklik valdus. Mis puutus sõjaväe ülalpidamiskulude suurenemisse, siis sõltus see keisri välispoliitikast. Augustus mõistis väga hästi,

et kurnatud riik ei jõua pidada vallutussõdu, millede saak oli seni olnud sõjaväe tähtsamaks tuluks. Ainult loomulike piiride saavutamiseks tehti katset, mis ka osalt õnnestus. Põhjapiir suudeti nihutada Doonau jõeni, kuid idapiiri Elbeni viimine nurjus ja see jäi peale õnnetut Teutoburgi lahingut 9. a. p. Kr. endiselt püsima Reini jõeale, kuhu ehitati tugevaid kindlustusi.

Augustuse valitsemisaja rahulikkus ja õnnelikkus olid suuri-
mal määral tema isikliku taktitunde ja ettenägelikkuse saadus. Enamvähem olid rahuldatud kõik kihid. Rooma uhked kõrgemad kihid kindlustasid endile esikoha. Teistele polnud neisse pääsemine järsult ära lõigatud, vaid sõltus ainult imperaatori tahtest. Provintsid said rahu ja sealne sõduriteklass elas lootuses pärast teenistusaega Rooma kodanikuks saada. Nimeliselt juhtivatesse asutistesse, näit. senatisse ja rahvakoosolekusse suhtus Augustus tunnustavalt, sest tähtsamate küsimuste otsustamisel küsis ta alati nõu. Harukorral, mil ta senatis suurt opositsiooni kohtas, loobus ta isegi oma üritustest. Oma lihtsa eluviisiga jätkus tal sissetulekuid sootuks kasulikumaks rakendamiseks kui paljudel teistel ainuvalitsejail. Kodanikuõigusist ilmajäetud kihid leidsid teenistust laevadel, ehitiste juures jm. Osa jäi endiselt riigi toita ning aeg-ajalt jagati neile kinke. Välispoliitika rahaldas üldsust. Sõjaväed olid otstarbekalt jaotatud hädaohtlikele positsioonidele, mis kindlustas rahu, mis oli kõigi ühine soov. Surrel pärandas Augustus oma järglasile tugeva ning kindlasti korraldatud riigi. Ta suri 14. a. p. Kr.

2. Esimese ja teise sajandi keisririigi iseloomulikumaid jooni.

Poliitilised olud Augustuse järglaste ajal. Iseloomulik järgnevale ajastule oli nähtus, et valitsema pääsesid isikud eri suguvõsadest, kes valitsesid riiki võrdlemisi lühikest aega. Et Rooma riik säilitas vabariikliku välisvormi, siis ei sobinud keisritel kindlustada seadusega trooni oma suguvõsale. Keisriks sai see, kelle valis senat. Sageli ka see, keda toetas ja pooldas sõjavägi. Siiski säilis seejuures traditsiooniline pärandamistung oma soole. Kui Augustuse lähemad meessugulased surid, valis ta järglaseks oma naise poja esimesest abielust — Tiberius Claudius. Augustus tegi Tiberiuse juba eluajal oma abiliseks ja soovitas teda endale järglaseks.

Augustuse autoriteedi mõjul tunnustatigi Tiberius kohe Augustuse sures keisriks (14. a. p. Kr.). Claudiuse soost keisrid valitsesid järgemööda kuni tuntud keisri Neroni (kaasaarvatult) 69. a. p. Kr. Kõik peale viimase — kurikuulsa Nero — olid tavaliste annetega, vähe väljapaistvad. Peamureks oli neil kõigil võimu kindlustamine. Siiski esines keisrite vägivaldseid kõrvaldamisi. Kujunes intriigiderikas kojaõhkkond, milles keegi polnud kindel ning võimu säilitati üle laipade. *Princeps*'id elasid alatises hirmus hädaohtude ees, mida nad oma oskamatuses ise reaalsemaks muutsid, näit. nõudes jumalikku austust, abielludes Idamaa eeskujul oma õdedega, mis tekitas põlgust. Ei saa väita, et printsipaadi vorm oleks olnud ebasoodus, kuid viga tuleb otsida tugevate isikute puudusest.

46. joonis. Keiser Nero kiirte-kroonis.

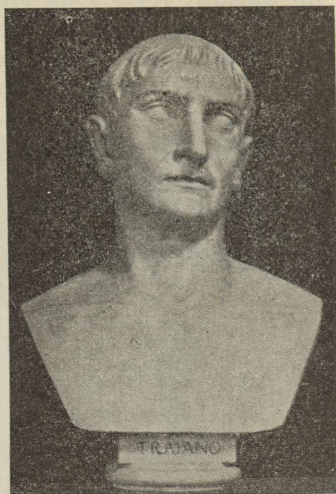
Peale viimast Claudiuse soost keisrit said mõningate segaduste järel juhtivaiks Flaviuse soost *princeps*'id, kelledest järgemööda valitsesid Vespasianus, Titus ja Domitianus (69—96). Vespasianuse võimuletulek tõrjus kõrvale senati võimuhaaramismõtted. Tema osutus kohaseks isikuks, kelle ettepanekul ja mõjul senat tunnustas *princeps*'i võimuulatuse. Kahe esimese Flaviuse soost keisri tegevusega seati riigis kord uuesti jalule. Halvemaks muutus see jälle Domitianuse ajal, kes lõpuks hukati.

Flaviuse soost keisritele järgnes nn. heade keisrite aeg. Nüüd muutus keisri troonilepääsemise kord oluliselt. Sel ajal sai kombeks, et valitseja adopteeris arvatava kohase järglase, kes juba tema eluajal võitluseta võis riiki juhtima hakata.

Esimesena sellest rühmast valitses Nerva (96—98), kes ise valiti senati poolt. Tema aeg oli kõigiti õnnelik. Olulisemalt uut tõi tema järglane Trajanus (98—117), keda peetakse isiklikult tublimaks keisriks peale Augustust, mida tõendab temale antud aunimi *optimus* (parim). Tema oli üheaegselt geniaalne väejuht ja tubli administraator, kes oskas valida endale kohaseid abilisi. Tähelepanuväärivad olid tema vallutused niihästi Euroo-

pas kui Väike-Aasias. Tema ajal omandas Rooma riik suurima ulatuse. Väike-Aasias nihutati Rooma riigi piirid isegi üle Eufrati.

Trajanuse järglane Hadrianus (117—138) sarnanes vähe oma eelkäijaga. Ta oli, vastandina eelmisele, valjult Rooma traditsioone austavale, enam kosmoliit, kes soovis liita ida ja lääne tsivilisatsiooni ja kultuuri. Mõlemad keisrid põlvnesid Hispaaniast. Hadrianuse tegevus oli suunatud peamiselt piiride kaitsemisele, kuid tähelepanu väärivad tema vaimsed huvid, tema vanadest kultuurisaavutustest lugupidamine jm. Ta oli suureks eeskujuks järgnevaile põlvtele. Ainult juutide usulisest kultusest ja rahvustundest ta ei hoolinud, vaid keelas neile sagedase Jeruusalemas käimise. Tol ajal algaski juutide väljarändamine suurejoonelisemalt, sest nad kaotasid oma usulise keskuse.

47. joonis. Keiser Trajanus.

Järgmised valitsejad, Antoninus Pius (138—161) ja Marcus Aurelius (161—180) olid head keisrid, nagu nende eelkäjadki. Viimase puhul väärrib erilist mainimist tema kõrge moraali ja religiooni austamine. Seekõrval näitas ta end ohtlikul ajal ka tubli riigikaitsejana. Tema ajal peetud kestvad sõjad barbaritega lõppesid siiski Rooma võiduga. Tema poja Commoduse valitsus (180—192) tõi

48. joonis. Rooma raha keiser Hadrianuse ja tema abikaasa Sabina kujuga.

õnnetud ajad tagasi. Ta ei omanud isa tublidust ega kõlbelist maailmavaadet, mis oli üldiselt omane eelkäijaile ning kokkukõlas Rooma intelligentsemate kihtide soovidega. Commoduse valitsusajaga algab ühtlasi vali sõdur-keisrite diktatuuri ajajärk.

Rooma ühiskond ja kultuur I—III s. p. Kr. Rahvaste lähemine. Augustus ja ta tublimad järglased suutsid teostada olukorra, millest varem unistati: nad saavutasid kestva rahu. See kindlustas rahvastiku üldise kultuuritaseme tõusu. Hellenist-

lik kultuur levis üsna laiaades rahvahulkades. Sellest sai osa enamik Rooma provintse. Rooma riik ei püüdnud enam olla rõhutatult rahvuslik, ta oli pigemini kosmopoliitiline. Tugevaks tegi riigi peamiselt ühine kultuur, mis oli, väheste erinevustega, samane

49. joonis. Marcus Aurelius ohverdamas. Keiser ülempreestri (*pontifex maximus*) rõivastises.

kogu impeeriumis ja sidus teda isegi raskete katsumiste puhul. Rooma kultuur oli linnakultuur, millest vähemal määral sai osa ka küla. Isegi need Rooma provintsid, kus varem linnu ei tuntud, hakkasid neid asutama. Hulk uusi linnu tekkis Rooma riigi piirimail suurte sõjaväelaagrite läheduses, näit. London (Londinium), Köln (Colonia Agrippinensis), Mainz (Moguntiacum), Viin (Vindobona), Budapest (Aquincum) jt.

Üksikute riigiosade mõjuvaks igapäevaseks lähendajaks olid majandussuhted. Rooma alad asusid kogu Vahemere ümbruses. Enamik elanikke võis neis piires vabalt liikuda. Riik tegi kõik, et liiklemisel julgeolekut kindlustada. Tähtsamad kesk-

kohad olid ühendatud korralike teedega maal või laevasõiduliinidega merel. Rooma teedevõrk on oma aja kohta väga tähelepandevaks saavutuseks, ulatudes Herkulese sambaist Eufratini, Piktide vallist Britannias Lõuna-Egiptusse. Kuues kohas pääses neid teid pidi üle Alpide. Julgeolekut kindlustasid sõjavägi ja politsei.

Samuti aitas Rooma sõjavägi kaasa riigi rahvuste lähendamiseks. Sõjaväe laagrite läheduses tekkinud linnadest levisid provintsi rahvastiku keskele kultuursemad eluvormid, nimelt seal, kus provintsi rahvastik oli barbaarne (nagu Hispaanias, Gallias, Britannias ja Põhja-Balkani mail); idamaisis provintses aga süvenes seal varemgi juurdunud hellenistlik kultuur.

Elanike koosseis muutus tunduvalt sellest ajast, kui algas äge

võitlus senati ja riigijuhtide vahel. Alamaist kihtidest pääseb uusi inimesi kõrgemasse. Senaatoriseisuse põlised perekonnad muutuvad vähearvuliseks, sest paljud perekonnad surid välja. Nende asemele aadeldati uusi, peamiselt provintsidest pärinevaid. Samuti pääses ratsanikuseisusse palju uusi liikmeid. Sinna pääsemiseks oli vabadena sündinud kodanikel vaja ainult teatavat varanduslikku tsensust. Uute isikute esikohale tõus ilmneb ka keisrite päritolu jälgides. Kõik öeldu mõjub samuti lähendavalt rahvastikusse.

Ka orjade olukorda püüdsid mõned valitsejad parandada, kuid akuutse küsimusena see päevakorrale ei kerkinud osalt seepärast, et selle kihiga oldi harjunud Rooma ühiskondliku struktuuri tõttu, osalt seepärast, et orjade arv jäi sõdade harvenemise ja eraviisil teostatud vabastamiste tõttu isegi väheseks.

Majanduselu. Majanduselu näitab käsitledaval ajastul tõusu. Põllumajandus omandab teise iseloomu. Rahu ja sellega kasvanud nõuded soodustasid produktsiooni tõusu ja mitmekesistumist. Tarbijaiks olid peamiselt suurlinnad. Põllunduses kasvatati suurel määral juurvilja, puuvilja ja lilli (roose, liiliaid jt.). Teravilja kasvatamine nihkus tagaplaanile. Orjade arvu vähenemise tõttu ei saanud suurmaamõnikud senise istandussüsteemi juurde jääda. Nad olid sunnitud oma latifundiume väiketalundeiks tükeldatuna välja rentima. Rentnikest kujunesid tuntud teo- ja andamikohustuslikud koloonid.

Tööstuses näeme samuti produktsiooni rohkust, kuid mitte kvaliteedi ja tehnika tõusu. Ei tekkinud siingi suuri ettevõtteid, vaid püsisid väikeettevõtjad, käsitöökojad. Mehhaniseerimisele ei pandud rõhku, sest nõudeid jõuti rahuldada selletagi.

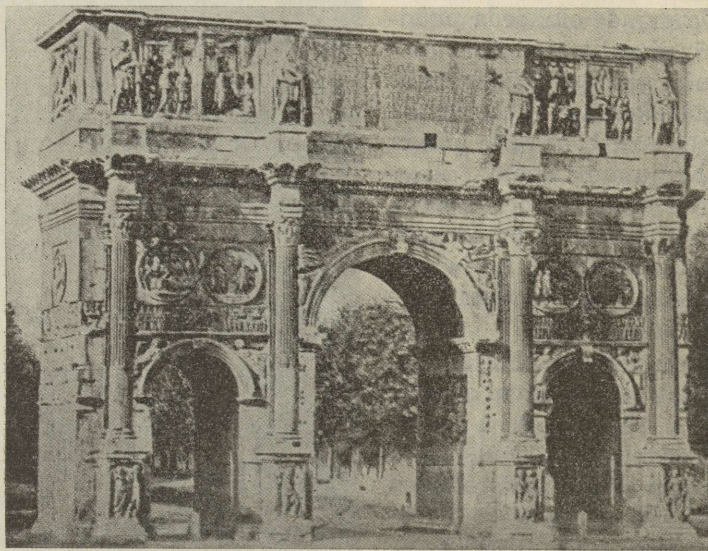

50. joonis. Barbarid ründamas Rooma sõdurite poolt kaitstud linna. Reljeef Trajanuse sambalt.

Siiski leidus sel ajal Roomas põhjaliku tööjaotusega suurtööstusi.

Elavaks kujunes kaubandus. Kaubaartiklid jäid samadeks, mis ikka, kuid rahu ja üksikute jõukuse tõusuga suurenes nõudmine nende järele. Kaugemad maad, millega kaubitseti, olid India, Hiina, Skandinaavia ja Vene. Ka sisekaubandus arenes. Õeldu tõttu ärimehed kujunesid jõukaimaks kihiks, kelle käes olid suured kapitalid.

Vaimne elu. Usund. Filosoofia. Vaimse kultuuri alal kitsamas mõttes saavutasid roomlased printsipaadiajal mõndagi uut.

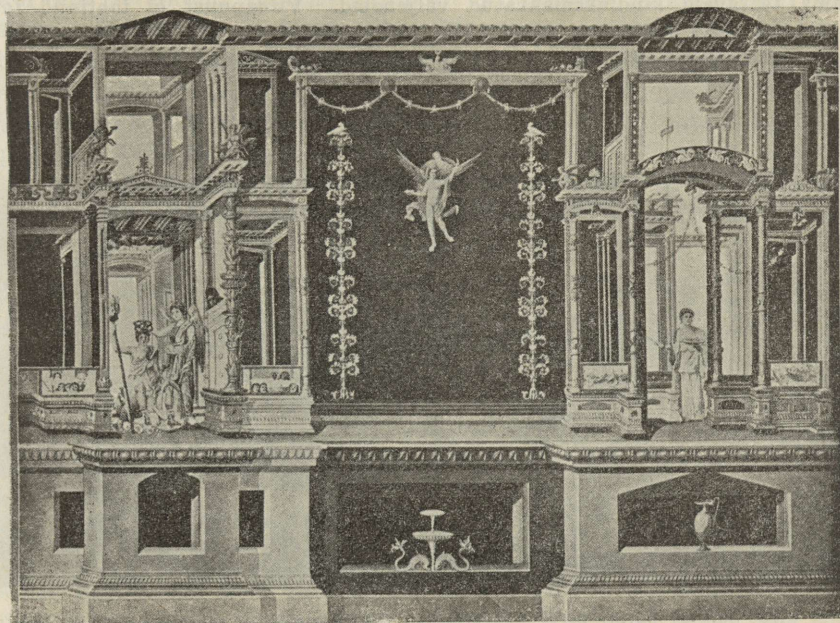
51. joonis. Keiser Constantinuse triumfvärv.

Rasked sõdade- ja katsumisajad ei möödunud jälgi jätmata. Inimesed tüdised sõjast ja poliitilisest võitlusest ja otsisid rahuldust mitmesuguseil kultuurielu aladel. Poliitika senises mõttes läks moest.

Printsipaadiaegsed keisrid püüdsid taaselustada segaduste ajal langenud usuelu ja kõlblust. Roomas ehitati uusi templeid ja korraldati vanu. Muude kultuste kõrval tekib nüüd keisritekultus. Selleks oli heade keisrite puhul ka küllaldaselt pinda. Rahvas armastas neid kui rahu ning korra loojaid riigis. Hommikumaalt levisid Rooma mitmesugused uued kultused. Et vana maailm ei teinud kindlat vahet jumaliku ja inimliku vahel,

siis oli võimalik arvamine, et jumalus (usk „messiasse“) ilmub maa peale inimese kujul.

Filosoofias arutati peamiselt eetika probleeme. Tähtsamaist printsiipaadiaegseist rooma filosoofest võiks nimetada Epikteti, Senecat ja õilist keisrit Marcus Aureliust. Erilist poolehoidu leidis stoikute õpetus, millega mainitud filosoofid tegelevadki, jm. Arusaadav on kõlbeliste voolude pooldamine mõtlejate poolt kaootilises ja langenud ajajärgus. Levis teisigi filosoofilisusulisi vaateid, nagu epikureism.

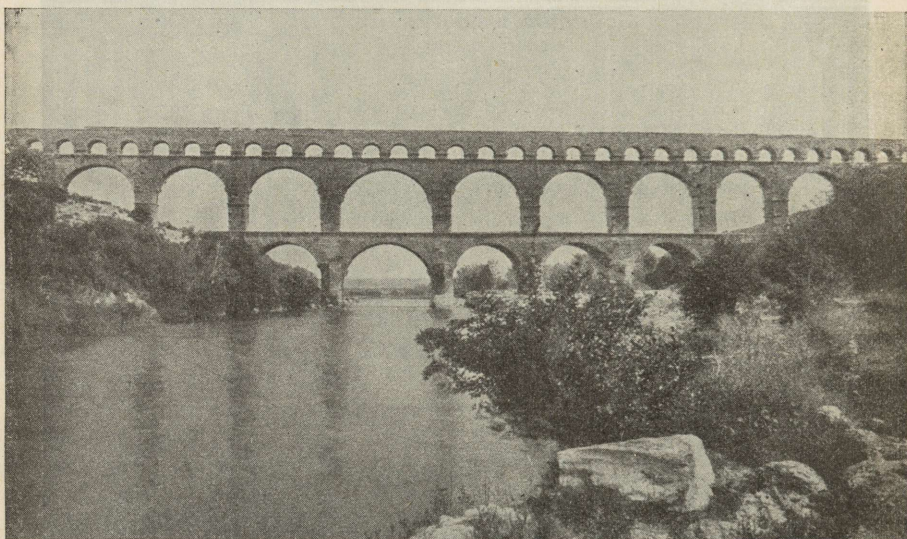
52. joonis. Seinadekoratsioon Pompeji linnast.

Teadus. Loodusteaduses ja matemaatikas ei andnud roomlased maailmale peaaegu midagi uut. Ajaloo alal pärandasid rooma teadlased järeltulevaile põlvetele mitmesuguseid teoseid. Kõige üldtuntumad printsiipaadiaegseist ajaloolastest on Titus Livius, Plutarchos ja Tacitus. Titus Livius kirjutas väga luulelise, aga mitte just tõsioludele vastava Rooma ajaloo, alates Aenease Troojast lahkumisega ning lõpetades Augustuse väepealiku Drususe surmaga. Plutarchos kirjutas suure hulga kuulsate roomlaste ja kreeklaste biograafiaid. Tacitus tutvustab oma lugejaid muu seas omaaegsete germaanlaste elu-oluga.

Viimased, nagu allpool näeme, omandasid varsti otsustava tähtsuse Rooma ajaloos.

Enam kui muis teadusis andsid roomlased algupärast õiguste aduses. Rooma õigusteadus omab meie ajalgi veel suurt tähtsust. Rooma õigusel on üsna pikk, enam kui tuhat aastat kestnud areng. Seda võiks alata 12 tahvli seadustega V s. keskel e. Kr. ning lõpetada Ida-Rooma keisri Justinianuse seaduste kogumisega VI s. p. Kr.

Alguses oli rooma õigus väga formalistlik. Kaebaja pidi kohtus tarvitava teatavaid kindlaksmääratud väljendeid. Viinapuust ei tohtinud ta,

53. joonis. Pont du Gard Nimes'i lähedal Lõuna-Prantsusmaal.

näiteks, kõnelda, sest 12 tahvli seadustes ei esinenud seda sõna. Küll aga võis ta kõnelda lihtsalt puust. Kes pisutki oma sõnades eeskirjust kõrvale laks, see kaotas protsessi, kuigi tal sisuliselt oleks ehk olnud õigus võita. Hiljemini kadusid sellised väiklased määrused ja õigusemõistmisel peeti enam asja sisulist külge silmas.

Mitmesuguseist seadusist ülevaate saamiseks lasksid keisrid õigusteadlasi neid koguda ja korraldada. Nii kogus keiser Hadrianuse ülesandel jurist Salvius Julianus mitmesuguseid edikte. Täieliku seadustekogu, nn. Corpus iuris'e koostamine õnnestus aga alles VI sajandil keiser Justinianuse teenistuses oleva Tribonianusel. Juristid ei korraldanud ainult kehti-

vaid seadusi ega andnud nõu kohtuasjus, vaid püüdsid omalt poolt mõjutada ka seadusandlust. Paljud neist arvasid kreeka filosoofia mõjul, et kõik inimesed on sündinud vabadena ja üheõiguslikena ning seetõttu on orjus lubamatu nähtus. Ometi ei suutnud nad viia valitsust orjuse ametliku kaotamiseni, kuigi head keisrid andsid mõnesuguseid orjade seisukorda parandavaid seadusi.

Kirjandus. Rooma kirjanduse „kuldne aeg“ oli keiser Augustuse valitsemisajal. Poliitilistest küsimustest tüdinud kõrgem seltskond hakkas innukalt kirjandust ja kunsti harrastama. Keiser ise ja tema sõber Maecenas püüdsid oma ainelise toetusega neid vaimuelu alasiid õitsele viia. Keiser Augustuse ajal lõi Vergilius roomlaste rahvuseepose „Aeneis’e“, milles jutustatakse Aenease eksisõitudest ja tema võitlustest Latiumi pärast. Töös tundub tugevat Homerose mõju. Vergilius armastas ülistada oma luules kodusõja keerisele järgnenud viljakandvat rahu ja keiser Augustuse tegevust. Seetõttu leidis ta ka toetust keisrilt, samuti kui luuletaja Horatius, kes Augustuse valitsejategevust ülistas oma oodides. Kolmas selleaegne suur luuletaja aga sattus keisriga vastuollu. Vergilius ja Horatius olid püüdnud viia oma töödes lugejaid tagasi vanasse, lihtsasse patriarhaalsesse õhkkonda, Ovidius aga kirjeldas neile suurlinna kergemeelset ja kõlbluseta elu. Selline luule näis hädaohtlik Augustusele ja ta saatis Ovidiuse maalt välja. Ovidiuse tähtsaks teoseks on kreeka muinasjuttude aineil loodud luuleteos „Metamorfoosid“.

Pärast Augustuse surma algas rooma kirjanduse „hõbedane ajastu“. Kirjanduses taotellakse aina efektsemat ning värvikamat stiili, aga sisult pole selleaegsed meistriteosed nii sügavad ning ülevad kui kuldse ajastu omad. Autorid tegelevad palju oma aja kommete langusega, kord neid naeruvääristades epigrammides (Martialis) või satiirides (Juvenalis) või kirjeldades romaaniides (Petronius, Apuleius).

Haridus. Kunst. Üldiselt olid roomlased praktilised. Kogunende elu püüti korraldada otstarbekalt ning mugavalt. Hariduski oli hinnatud kui tegeliku elu tarve. See jagunes nagu nüüdki alg-, kesk- ja kõrgemaks hariduseks. Esimeses anti lihtsamaid, kitsamas mõttes igapäevases elus tarvisminevaid teadmisi. Viimane haaras retoorikat, filosoofiat, juurat ja teisi teadusi. Siiski ei andnud Rooma riik teaduses midagi nimetamisväärselt uut, vaid omandati ja levitati kreeklaste jt. rahvuste teadmisi.

Roomlaste praktilisus avaldub kunstiski, kus ehituskunst

oli esikohal. See arenes nii etruskidelt, kreeklastelt kui ka Ida-maalt laenatud elementidest. Tähtsamais ehitises ei domineeri nüüd enam sirged jooned ja tasapinnalised katused, vaid kaared, võlvid ja kuplid. Suurepärasemad ehitised koondusid Kapitooliumi templi ümbrusse. Siin laskisid mitmed valitsejad, nagu Caesar, Augustus jt. lõhkuda vanu hooneid ning püstitada vabanenud alale uusi. Seetõttu muutus kohati endine telliskivilinn *m a r m o r l i n n* a k s. Pärast suurt tulikahju Roomas Nero ajal avanes keisril ja ta järglasil võimalus asutada laiu tänavaid ja suuri väljakuid ning neid ehtida kujude ja toredate ehitistega. Nero ehitas muu seas „Kuldse maja“ nimelise hiiglapalee toreda pargi keskel. Tema järel valitsev Vespasianus algas hiiglasuure *a m f i t e a t r i* ehitamist, kuhu mahtus 50 000 inimest. Veel mahukam oli Rooma *s u u r t s i r k u s*. Seal oli ruumi 250 000 pealtvaatajale. Titus laskis ehitada toreda *v ö i d u v ä r a v a*, et mälestada oma võitu juutide üle. Trajanuse ausammas, mida kaunistavad umbes 150 reljeefset pilti, räägib veel tänapäevalgi ta sõdadest daakialastega. Mahapõlenud *P a n t e o n i* (kõigile jumalaile pühendatud templi) ehitas suures toreduses üles Hadrianus. Tema 43^{1/2} meetrit kõrge kuppel on üks rooma ehituskunsti tippsaavutisi.

Oludest III sajandil. Commoduse valitsusega algas uuesti segaduste periood Rooma ajaloos. Sõjavägi muutus tegelikult isandaks riigis. Peale tema tapmist ei suutnud ükski tema järglane end pikemaks ajaks kindlustada. Mõni langes kõrgemate seistuste, mõni sõjaväe huvide mitteamistamise pärast. Viiekümneaastases vahemikus (235—285) on näiteks valitsenud 26 keisrit, kelledest ainult üks osa surnud loomulikku surma. Samal ajal suurenesid ka välised hädaohud pärslaste ja germaanlaste näol. Sel-line olukord kestis seni, kuni 284. a. Diocletianus võimule pääses.

3. Dominaadiaeg.

Dominaadi tekkimine. Nagu igal pool elus tekivad muutused, olgu need evolutsioonilised või järsud, vastavalt kujunenud olukordadele, nii tekkis ka Vana-Rooma poliitilises ajaloos *d o m i n a a t*. Dominaadi kujunemise lähemaid põhjusi tuleb otsida hirmsast III sajandist — *s õ d u r k e i s r i t e* ajast. Sellal ähvardasid Rooma riiki rasked välisohud barbarite näol, kes hakkasid tungima riigi piiresse. Osa maid kaotatigi neile, näit. Daakia. Väliseile rasku-sile seltsisid seesmised vapustused ja anarhia. Seadusliku valit-seja mõiste tuhmus ning hiilata võisid need, kes suutsid võita sõja-väe poolehoidu ja tema toetusel usurpeerida võimu. See *s õ j a v ä e*

soosiku poliitika nõrgestas aga riiki erakordselt, sest hari-mata sõduriteklass taotles valitseja võimuleaitamisel ainult oma huve. Valitsejaiks tõsteti need, kes andsid sõjaväele suuremaid lubadusi. Viimaste täitmise kahjustas sageli üldsuse kasusid, kuid oli siiski mõõdapääsetamatu, kui valitseja ei soovinud enda kukuta-mist. Sellele vaatamata ei suutnud enamik sõdurkeisreid laiale sõdurite hulgale meeldida ja minetas oma võimu juba mõne kuu või mõne aasta järel. Järgmine kandidaat valiti endiselt omakasu seisukohalt. Selline ebastabiilne olukord oleks pikemal kestusel võinud viia riigi lõplikule langusele; seepärast hakati laiemais rin-gides aru saama suurema reformi vajadusest. Saadi aru, et lagu-nemisele määratud riiki võib päästa ja koos hoida ainult vali s u n d. Ka sõjavägi, mõjuvaim jõud riigis, vajab korraldamist. Akuutseid, lahendust vajavaid ülesandeid oli aegade jooksul kuh-junud palju. Neist olid tähtsamad piiride kaitsemine ja sisemise rahu ja ühtluse kindlustamine. Neist tarbeist tekkiski võimas dominaat, mis päästis Rooma riigi pikemaks ajaks lõplikust lan-gemisest.

Eelöeldust selgub, mispärast oli vajalik dominaadi kujune-mine, järsule absolutismile üleminek. Ajajärk, mis algas D i o c l e -t i a n u s e valitsemise algusega — 284. a. p. Kr. —, oli valje-mal kujul monarhistlik. Kaotati viimased jäänused Augustuse-aegsest riigikorrast. Dominaadi ajal muutus keiser i s a n d a k s, vastandina printsipaadiaegsele, kes oli vaid esimene kodanik riigis. Õieti ei toonud Diocletianus valitsemisse midagi põhiliselt uut, vaid üksnes viimistles riigikuju, mis oli pikaldase arengu saadus. Diocletianus oli samane sõdurkeiser kui teised tol ajal — saades oma võimu sõjaväelt. Tema tähtsus seisneb mitte nii-võrra uue loomises kui olukorra õiges m õ i s t m i s e s ja o s k u -s e s seda kasutada. Viimasel põhjeneski ta absolutistlik võim. Tema teotsemise suuna määrasid teravamad päevavajadused. Ühiskond ja sõjavägi olid väsinud, ükskõiksed ning vajasisid rahu. Et riik oli juba kokku varisemas, oli akuutseim probleem selle olemasolu kindlustamine. See püüe nihkuski esikohale ning sel-lele toodi ohvriks rohkem kui kunagi enne üksikute kodanike isik-likud huvid. Diocletianus (284—305) ei teostanud reforme järsku, vaid need kujunesid kogu tema valitsemisaja kestel ja see areng jätkus ka ta järglase Constantinuse ajal. Diocletianuse uuendus-tel oli tolleaegses olukorras ääretu tähtsus. Absolutistliku suuna kehtivusele pääs oli tingitud tegeliku elu tarbeist ja pahedest.

Diocletianuse ja Constantinuse valitsemisreformid. Kaas-valitsejate süsteem. Sõjavägi. Oma eesmärgi püüdis Diocletia-

nus saavutada dünastilise sõjaväe ja administratiivse reformi kaudu. Reforme viimistles ja jätkas ta järglane Constantinus, kes varsti pärast Diocletianuse troonilt lahkumist sõdurite toetusel valitsema hakkas.

Mõistes, et monarhi jõud ei piisa riigi igakülgeks juhtimiseks ja kaitsemiseks ning arvestades separatistlikke taotlusi üksikuis riigiosis viis Diocletianus ellu kaasvalitsejate süsteemi. Selles kaasvalitsejate süsteemis taoteldi nii kandidaadi sobivust oma kõrgele kutsele kui ka traditsioonilist valitsemisvõimu pärandatavust. Nii loodeti saada kõige kohasem juhtkond korralageduse ja vägivalda all kannatanud riigile.

Kaasvalitsejate määramine toimus järk-järgult. Esiteks nimetas Diocletianus selleks ainult oma isikliku sõbra Maximianuse, kes pidi Gallia provintsis talupoegade rahutused maha suruma ja piire kaitsema germaanlaste vastu. Varsti ülendati Maximianus Diocletianuse kaas-augustuseks. Maximianuse valitseteda andis ta riigi lääneosa, endale jättis Diocletianus idapoolsed maad. Diocletianuse residentsiks kujunes Nikomeedia Väike-Aasias, Maximianuse omaks Mediolanum (Milano). 293. a. seati sisse tseesariinstituuat — kumbki augustus valis endale alluva kaasvalitseja, kes kandis tseesari nime. Tseesariameti ellukutsumine pidi kõrvaldama sajandeid kestnud ebameeldivad troonitülid, muutma valitseja vahetuse lihtsamaks ja rahulikuks. Augustuse elupäevil pidi tseesar aitama teda riiki valitseteda, augustuse lahkumisel aga olema talle riigiasjus vilunud troonipärijaks. Ametlikult arvestati tseesari valikul tema isiklikku tublidust väejuhina ja riigimehena. Perekondlikult sõlmiti augustuste ja tseesarite vahel sugulussidemeid — mõlemad esimesed tseesarid abiellusid augustuste tütardega. Seega püüti säilitada augustusevõimu seniseis perekonnis, ühtlasi adopteeriti tseesarid augustuste poolt. Isegi augustuste jumalikud lisanimed — Jupiteri ja Herkulese poeg — läksid üle adopteerituile.

Uuteks tseesariteks olid Galerius ja Constantius Chlorus, kes osutasid tublidust väejuhtidena. Diocletianuse valitsuse alla jäid Aasia ja Egiptus, Galeriuusele ülejäänud Balkan ja Doonau provintsid, Maximianusele Itaalia, Reetia, Hispaania ja Aafrika, Constantiuusele Gallia ja taasvõidetud Britannia.

Uue valitsemissüsteemi tingisid riigi suurus, välis- ja siseolud. Sel teel oli iga valitseja talle alluvale maale ligidal, sõja- ja kaitseoperatsioonid kiirelt sooritatavad, separatistlikud püüded kergemini märgatavad jne. Algul andis uus süsteem häid tulemusi. Et tseesarid olid seaduslikud augustuste järglased, siis ei

riskinud nad enneaegsete võimuhaaramiskatsetega kaalule panna oma karjääri. Usurpatsiooni takistasid samuti sugulus- ja sõbrussidemed augustustega. Kaasvalitsejate süsteem oli hästi läbi mõeldud. Valitsejad moodustasid otsekui ühise perekonna. Algul näiski loodud süsteem õnnelik olevat. Riigi terviklus ja võim suurenesid niivõrra, et võideti tagasi Britannia ja löödi otsustavalt pärslasi. Ometi tekkisid pärast Diocletianust kohe troonitülid. Alles Constantinus Suur (324—337) suutis tagada trooni kauaks ajaks oma suguvõsale seega, et kuulutas enda valitsejaks Jumala armust, kellena leidis tunnustust ja toetust vahepeal võimsaks muutunud kristlikult kirikult.

Riigi sõjalise tugevuse huvides suurendas Diocletianus väge, mis oli kahesugune — piiril paigalasuivad väeosad ja sisemaal olev liikuv sõjavägi. Tegelikult jäi sõjavägi võimsamaks ja tähtsamaks teguriks riigis. Valitseja oli peamiselt väejuht, kes elas, olles ümbritsetud sõjaväest. Sõjaväe üheks tähtsamaks ülesandeks oli piiride kaitsemine. See oli ülesanne, mis jättis varju kõik teised. Sõjaväe koosseisus hinnati eriti vähetsiviliseeritud barbareist sõdureid, peamiselt germaanlasi. Arvati, et kultuur teeb inimese peenehingeliseks, nii et ta ei suuda taluda sõjaraaskusi ja osutada küllaldast vaprust.

Sõjavägi suurenes, endisega võrreldes, mitmekordselt. Sõjaväeliseks karjääriks oli tee vaba kõigile, kes olid kuulekad ja vaprad. Täiesti harimatud võisid neil aluseil tõusta kõige kõrgematele kohtadele. Kõige sagedamini tõusid kõrgeile kohtadele piirilähedased germaanlased. Nimetatud protsess omas Rooma riigi edaspidise saatuse suhtes suurt tähtsust. Võõraste ülekaal sõjaväes muutus tavaliseks nähtuseks, kuigi ka oma maa kodanikke püüti võimalikult palju rakendada sõjakohustusile, näit. tehti piirigarnisonides sõdurikutse pärandatavaks; isikuil, kes ise ei teeninud väes, nõuti nekrutimaksu jm. Rooma ometi ei suutnud militariseerida oma kodanikke, vaid usaldas end barbarite hulgast värvatud sõdurite hoolde, kes sel teel hästi tutvusid Rooma sõjatehnikaga, mis hiljem ka võitmist aina kergendas.

Administratiivne reform. Administratiivsel alal suurendati keskvalitsuse võimu. Maa jaotati uuesti, misjuures seniste suurte provintside asemele tekkis üle 100 provintsi. Need ühendati 12 diötsesiks, mis omakorda liideti neljaks prefektuuriks. Need ümberjaotused võeti ette vanade separatistlike traditsioonide ja võimutaotluste kõrvaldamiseks, aga ka maksukogumise otstarbekamaks muutmiseks. Jaotatud alasid valitsesid kindla auastmestikuga ametnikud. Sõja- ja muu riigiteenistus

olid täiesti lahutatud. Viimane vajas juba erilist haridust, peamiselt juriidilist. Ainult valitsejate endi isikuis ühendati mujal lahusolevad võimud.

Ühenduses kindla riikliku keskväimu rajamisega hakkasid kehtima õukonnas ja mujal vääramatu etikett ja püramiiditaoline auaastmestik. Oma kõrguspunktile jõudsid need sätted valitsejakodades; jälle elustus komme suudelda käskija rõivapalistust, nimetada teda jumalaks jm. Et segamatult taotella oma absolutistlike sihte, asus Constantinus Bütsantsi, mis Konstantinoopoli nime all sai riigi pealinnaks (a. 330). Seal puudusid igasugused mineviku traditsioonid valitsejate elus, mille tõttu kergemini harjuti senitundmatuga, mis ei oleks mahtunud Rooma harjumuste raamesse.

54. joonis.
Rooma raha
keiser Constanti-
nuse kujuga.

Diocletianuse ja Constantinuse majanduspoliitika. Riik hakkab dominaadiajal ka majanduselu rohkem kui seni reguleerima määruste ja sundkorraldustega. Sõjaväe- ja valitsusreform töid riigile suuri möödapääsetamatuid kulusid, millele seltsisid veel teisedki väljaminekud. Erilist tähelepanu juhiti kindlustele, teedele ja muile kaitseseisukohalt tähtsaile ehitistele. Muuhulgas nõudsid üsna palju raha luksuslik kojaelu, uute linnade ehitamine jm. Selles olukorras ei jätkunud seniseist sissetulekuist. Tuli hoolitseda maksude suurema laekumise eest ja määrati isegi uusi. Rahva juurdekasvu vähenemise ja rahva üldise vaesumise tõttu ei laekunud maksud sageli korralikult. Selle pahe vältimiseks võeti maksu sissenõudmisel kasutusse vali süsteem — maksude täpse tasumise eest tehti vastutavaks maksukogujad. Maal olid maksukogujaiks mõisnikud, linnas dekurioonide-nimelised ametnikud. Maksude kättesaamine polnud aga üldise majanduselu languse juures sugugi kerge. Uus maksuvõtmise kord kui ka maksude suurenemine töid endiga kaasa rea halba nähtusi. Hakati varjama oma sissetulekuid, mõnikord asuti elama mujale jne. Majanduslikult ruineerivast, kuigi muidu auväärseks peetud dekuriooniametist püüti pääseda küll abiellumise teel naisorjadega, pakkumine kuga sõjaväkke või vaimulikku seisusse astumise ja muude vahendite kaudu. Sellest võib aimata, kui halvas olukorras olid sel ajal maksunõudjad, seda enam, et süsteemiks said ka mitmesugused erakordsed maksustamised.

Et igasugust kohustusist kõrvalehoidumist võimatuks teha,

muudeti elanikud sageli sunnismaiseiks ja elukutse pärandatavaks. Talupoegade ja paljude käsitöölaliste suhtes pannakse kehtima ametisundus ja elukohta külge kinnistamine. Talupojad-rentnikud, kes maksid riigile suuri makse, teenisid sõjaväes ning töötasid mõisniku põllul, sattusid majanduslikult raskeil ajal suurtesse võlgadesse ning püüdsid tihti neist vabaneda uude ja kaugesse elukohta põgenemisega. Samasugusel teel püüti pääseda riigimaksudest. Seepärast võtab riik põlluharijailt liikumisvabaduse, rentnikud muutuvad sunnismaiseiks koloonideks. Alguse saab see sunnismaisus riigi piiridel, kus koloonide põgenemine oli hädaohtlik riigikaitsele, sest nad olid nii põldurid kui ka piirisõdurid. Hiljemini laiendati sunnismaisust koos elukutsesunni ja selle päritavusega üle kogu riigi, et kindlustada maksude korralikku kokkutulekut ning reguleerida toiduainete tootmist.

Samuti tehakse mõningate üldsusele väga vajalike käsitöölaliste elukutse sunduslikuks ja pärandatavaks. Nii seoti oma elukutse külge viljalaevurid (millist ametit pidada oli küllalt kardetav meriröövliteküllasel ajal), Rooma pagarid, sõjaväge varustavad käsitöölised jne.

Selline sunnikord mõjus halvavalt majandusellu, mis juba niigi oli küllalt kannatanud III sajandi sõdade ja kodusõdade tõttu. Seega kiirenes laostumisprotsess ning oli tarvis vaid välist tõuget, et riik lõplikult kokku variseks. Majanduslike olude tõttu sattusid vaesemad kihid sageli jõukamate eestkoste alla, millest kujunes vormiline orjus. Kõik eluavaldused jäid tuimaks ja tõmbiks. Maaharimine muutus üha primitiivsemaks. Kellelgi polnud huvi edasi püüda ega endiselt rikkaks saada, sest siis ähvardasid teda sundmaksustamised, vastutus teiste maksude eest jm. Maksuliike ja maksustamiskujusid tekkis päev-päevalt juurdegi. Kapitalid kadusid või neid varjati, sest keegi ei soovinud näidata oma varanduslikku seisukorda õieti, et mitte langeda maksunõudmise ohvriks. Maaelanike arvu kahanemisel tulid nende asemele võõrad — germaanlased, iraanlased, slaavlased, kes olid madalama kultuuriga. Nii langes ostujõud, sest primitiivne kodumajandus püüdis valmistada kõike ise ja kaubanduslik läbikäimine vähenes. Tööstusist püüsid need, mis olid paratamatult tarvilised ja mille olemasolu riik otse nõudis. Tihti läksid tööstused üldse riigi kätte, nimelt siis, kui eraettevõtjad ei suutnud anda riigi poolt ettenähtud arvu tööstussaadusi. Samuti natsionaliseeriti paljud transportlaevad.

Et vältida liigkasuvõtmist ja muid pahesid, seati 301. a. sisse hindade jaoks ühtlane tariif, mille rikkumist ähvardati karistada surmaga. Selle määruse teksti on leitud küll ainult

55. joonis. Senaator teel keisri juurde.

Diocletianuse maa-aladelt, kuid on väga võimalik, et see oli üldine. Igatahes peegeldab seegi majanduselu varjukülgi. Muuseas oli omal ajal liikvele lastud ka palju vähema väärtusega

raha, mida küll aeg-ajalt parandada püüti. Senised suurmaapidajad, eriti senaatoriteseisusse kuuluvad, olid kodusõdade ajal vaesunud ja tihti oma varanduse kaotanud. Nende asemele olid tekkinud uued riigi kõrgemaist kihtidest — sõjaväejuhtide ja ametnike seast. Viimased harisid maid väikemaadena välja rentides. Nii sai põllupidamismooduseist kõige tavalisemaks väikepõllupidamine. Peale suurmaaomanike rentisid samasel kujul maid veel riik, linnad jt. Selline oli käsiteldaval ajastul Rooma majanduse üldilme. Majanduselu õitseng oli möödas ega tulnud enam tagasi.

Feodaliseerumisnähtusi Rooma keisririigis. Nagu nägime, muudetakse riigi ja mõisnike huves nende rentnikud, koloonid, sunnismaiseiks. Koos sellega antakse mõisnikule teatud administratiivne ja kohtuvõim koloonide üle, mis Lääne-Rooma riigi lõpuaegadel aina suureneb. Kui Diocletianuse ja Constantinuse poolt taaskindlustatud keskvõim mitmesuguseil välis- ja sisepõhjusil uuesti nõrgenema hakkab, muutuvad mõisnikud kaunis iseseisvaiks. Nad värbavad endile sõdureid, ehitavad kindlaid lossse, et kaitseda end ja oma koloone välisvaenlaste vastu. Ent vahel jätavad nad, keskvõimu kasvavat nõrkust arvestades, täitmata ka valitsuse korraldused, ei maksa näit. riigile nõutud makse ja toimivad üldse kui valitsusvõimukandjad oma ringkonnas. Samal ajal, kui talupojad enam ja enam oma vabaduse kaotavad, minetab orjade klass oma senise tähtsuse. Paljud neist vabastatakse, ainult üksikud jäävad peamiselt rikaste juurde teenijaiks. Nii kujuneb sotsiaalne olukord, millest õigusega otsitakse feodalismi algeid. Feodalismist ei saa loomulikult kõnet olla sellisel täielikul kujul nagu keskajal, kuid igatahes leidub sellest üksikuid sümptomeid.

Usundiline kriis. Meie ajaarvamise järgi umbes Kristuse sünni ajal hakkasid Rooma riigis ilmema eriti tugev ühtlusetus ja eriseisukohad usulises küsimuses. Rooma riik oli kasvanud maailmariigiks, mis koosnes mitmesuguseist rahvaist ja maaosadest, millistel olid oma erisugune minevik ja usundilised vaated. Neil asjaoludel kujunes Roomas usundiline kriis.

See ei riivanud üksnes jumalakujutluste ja -kultuse küsimusi, vaid sellega koos kerkisid esile muud probleemid, sest usuellu seguneb sageli palju teisi elemente, näit. poliitilisi ja ühiskondlikke. Seega oli riigi rahu, ühtluse ja tuleviku kindlustamise suhtes akuutsem ülesanne usuelusobiva iseseisva riigi juhtimine. Tegelik olukord oli küllaltki keeruline. Usk endisel kujul vanusse rahvuslikesse jumalaisesse oli kadunud. Rat-

sionalism, mis oli Kreekast levinud mujale, kaotas aegamööda oma külgetõmbejõu, rahvas vajab selle asemel müstilisi elamusi. Varem väga pooldatud stoikute moraal tundus liiga külm, mõistusepärane, loogiline ning maine. Lahendust elu mõistatustele hakati otsima müstilisest gnostikute õpetusest. Nemad õpetasid, et usklikud tunnetavad jumalust ja maailma jumaluse ilmutamise kaudu (ekstaasis, müsteeriumis). Neoplatoonikud, kelle tähtsaimaks filosoofiks oli Plotinos, jutustasid askeetlikku elu ja maailmast ärapöördumise kaudu ühi-

56. joonis. Mithra surmab ürglooma (III s.).

nemist jumalusega. Selles usundiliste voolude segus püüdsid mõned usud maailmausuks saada, näit. Väike-Aasia Suure Ema kultus, Pärsia Mithra kultus jt. Selleks ei puudunud soodsad tingimused, sest roomlased olid võrdlemisi sallivad Rooma riigi piires elavate rahvuste kultuste suhtes. Seejuures soovis riik, et alluvad rahvad võtaksid omaks ka Rooma maailmariigi jumalad. Roomlastele iseloomuliku usulise sallivuse mõjul ehitati Roomas templeid väga mitmesuguseile jumalaile. Kõige öeldu tagajärjel tekkis ajaloo ainulaadne usuliste vaadete põimumine üksteisega,

religioonide sünkretism. Seni kui usundid ei seganud endid riigiellu, ei huvitunud neist valitsejad. Asi aga muutus eriti rahutuil sajandeil. Valitsejad püüdsid usundeid rakendada riigi ühtluse ja valitsuse poolehoidu huvides. Paraku ei olnud usulise ühtluse loomine riigis kerge, eriti seetõttu, et ristiusk oma mitmesuguste kõrvalharudega ei teinud kompromisse teiste usunditega. Väljapääsu leidmine tekkinud ummikust polnud lihtne ega toimunud ilma raskete vapustusteta. Olulisemaks nähtuseks oli ristiusu tungimine nende paljude uskude hulka.

57. joonis. Kristus apostlite keskel. Mosaiik Santa Pudenziana kirikus Roomas.

Kristluse levik ja selle põhjused. Üks selliseid usundeid, mis oli juba iseloomult kohane maailmausuks saama, oli ristiusk. Sest see rahuldab kõige enam selle aja inimeste usulisi püüdeid, nimelt hinge puhastamist kurjast ja õndsuse leidmist peale surma. Kristuse jüngrid — eriti Paulus — arendasid kristluse usundi süsteemi, liites sellesse moraali, kirikuorganisatsiooni ja hauataguse elu alused jm. Kristlusel tekkis varakult vastuolusid valitsejatega ja riigiga. Näit. ei tunnustanud ristiusk teisi uske enda kõrval, ei austanud valitsejat kui jumalat, kõigutas seniste valitsevate kihtide, eriti preestrite seisukohta, õpetas inimeste samaväärsusest, nende sotsiaalsele seisundile vaatamata,

põhjustas väeteenistusest kõrvalehoidumist ja üldse ükskõiksust poliitilise elu ja maiste rõõmude vastu jne. Riigivõimu poolt kiusati korduvalt ristiusulisi taga, kord üleriigiliselt, kord piiratud ulatuses. Viimane hoogus jälitamine toimus Diocletianuse valitsuse ajal. Tagakiusamine aga ei andnud soovitud tulemusi. Kristlaste veendumus, et nad kuuluvad Jumala väljavalitute hulka, andis neile kindluse kannatada igasugust teotust ja viletsust. Miks ristiusk võitis erakordse poolehoiu just segaduse ja hädade kulminatsiooni ajal, on küllaltki arusaadav. Vaenu- ja vaevarikas elu ja vägivaldseist pöördseist rikas riigielu tekitas aina kannatusi. Seevastu kuulutas uus kirik ligimesearmastust, abistamist ja usklikele igavest õndsust. Usklikud näitasid, et nad ka tegelekult on võimelised neid voorusi kändma, mis peitusid nende usus. Ristiusk muutus arusaadavaks ka kõrgematele kihtidele, sest Rooma riigi õnnetumail lõppsajandeil oli igaühel hädaohte ja kartusi.

Ristusuliste sitke vastupanu ja usk oma ideesse suurendasid nende arvu. Isegi sõjaväes hakkas kristlus pinda leidma. Constantinuse valitsusajal, 313. a., anti kristlastele Milano ediktiga organiseerumisluba ja isegi hakati neid soodustama. Siitpeale kõiguti mõni aeg ristiusu ja paganluse vahel. Kirikukord kujundati vahepeal kindlamaks. Lahkhelid usutunnistuses kõrvaldati 325. a. N i k a i a k i r i k u k o g u s, kus katoliku usule anti tänini säilinud kuju. Ajutise tagakiusamise järel kuulutati ristiusk Theodosius Suure ajal (379—394) juba ainulubatud usuks Rooma riigis. Võitlusi tõi see muutus ainult üksikuis kohtades ning paganausk jäi peamiselt ebakultuursete riikide usuks. Kristluse võit tõendab ühiskonna psühholoogilist uuestisündi.

Antiikkultuuri raugastumine. Lääne-Rooma riigi viimaseil sajandeil kohtame seal rea nähtusi, mis tunduvad olevat suuremas või vähemas vastuolus antiikkultuuri põhiolomusega. Poliitilises elus ei näe me enam teadlikke kodanikke, vaid tuimalt ellu suhtuvad inimesi; majanduselus on rõõmsa ettevõtluse asemele astunud sunnismaine ja sundkutseline töö. Ka kunstis ja kirjanduses leiab kajastust langus. II—IV sajandini p. Kr. ei leidu ühtki tähelepandavat filosoofi, reetorit või luuletajat, kes armastaks kiitvalt vihjata mingile keisririigi-aegsele sündmusele. Seda tehakse harva, peamiselt keisri soosingut otsijate poolt. Tavaliselt valivad autorid oma tähelepanuväärivad näited Kreekamaa õitseajast või Rooma vabariigi ajalt.

Kogu antiikne vaimuelu hakkab pärast segadusterikast III sajandit kändma mingit väsimuse ja lootusetuse pit-

serit. Koolid töötasid veel, aga õpilaste arv neis oli vähenenud. Filosoofid õpetasid, ent peale Plotinost ei leidu nende seas ühtegi originaalselt ning sügavalt mõjuvat vaimu. Ilukirjanduses harrastati vanu motiive ja vanu vorme või püüti kurioosse väljendusviisiga äratada lugejate tähelepanu.

Leidus näit. luuletajaid, kes kirjutasid luuletisi, kus esinesid kõik tarvitusel olevad värsimöödud, teisi, kes löid värse, mida võis lugeda nii eest tahapoole kui tagant ettepoole, või kus mingil kujul oli ära peidetud mõni salajane ütlus.

Ent nii filosoofide kui ka luuletajate lugejaskond oli jäänud väga väikeseks. Võrdlemisi värskelt mõjus filosoofia kõrval võrsuv kristlik kirjandus, kuid see ei olnud sisuliselt antiikkirjanduse traditsioonide pärija.

Barbaarsed sugemed tungivad ehituskunsti ja raidkunsti. Arhitektuuris jääb enam ja enam tagaplaanile vormi rahulik ilu. Seevastu hiilatakse ehitiste juures mitut värvi ehituskividega, kuldamisega, värvimisega, igasuguste kaunististe ülekuhjamisega. Skulptuuris ei osata tabada enam antiikset ilu-ideaali, aga ka realistlikud kujud jäävad kuidagi primitiivseiks, pinnaliksiks. Tihti püüavad skulptoridki efekti saavutada seega, et nad katsuvad hiilata kuju kolossaalsusega või reljeefi juures üksikfiguuride rohkusega.

Idamaine kirevus ei tungi ainult arhitektuuri, vaid isegi rõivastesse ja ehetesse. Muuseas lähevad nüüd moodi mitmevärvilised ja väljaõmmeldud rõivad.

Eriti tunduv oli vaimuelu langus just keskuses — Roomas ja Itaalias. Rooma lakkas nüüd igatahes olemast riigi kultuurne keskus. Suurema tähtsuse säilitasid vanust kultuurlinnust Aleksandria ja Antiookia ja nende kõrvale tekkis rida teisi, nagu Konstantinoopol, Kartaago, Córdoba, kõik väljaspool Itaaliat.

Lääne-Rooma riigi langemise põhjused. Lääne-Rooma riigi langemise protsess võis roomlastele paista kiire, kuid see oli juba sajandeid ette valmistunud. III ja IV sajandil hakkas suuremal määral võõrrahvad Rooma territooriumile asuma, näit. vandaale, goote jt. Seda soodustasid võimsad valitsejad, nagu Diocletianus ja hiljem Theodosius Suur (379—395). 395. a., kui viimainitud valitseja suri, jaotati riik ta poegade vahel, kes valitsesid eestkostjate all. Riigis kasvasid sisetülid ja segadused. Riik nõrgenes välisvaenlaste tõttu, kes ikka ja ikka innukamalt peale tungisid. Germaanlaste suguharud, keda hunnide Euroopasse tulek (375) liikuma oli pannud, vallutasid ühe

Lääne-Rooma riigi provintsi teise järel. Isegi igavest Roomat ennast rüüstasid oma retkil barbarid (a. 410 läänegoodid, a. 455 vandaalid). Eriti rüüstasid vandaalid 455. a. metsikult Roomat. Umbes samaaegselt olid hunnid riigile suureks ohuks. Rooma keisrid olid võimetud ja tähtsamate, enamasti germaanlastest väejuhtide võimu all. 476. a. kukutati Rooma keisreist viimne ja Itaalia kuningaks kuulutati võõras väepealik *O d o a k e r*. Sellega lõppes Lääne-Rooma riik.

Rooma langemise põhjusi on otsitud mitmelt poolt, ning neid oligi palju. Korduvad rahutused ja segadused süvendasid huvi puudust riigi vastu ning hävitasid tahte loovaks tööks. Majanduselus näeme langust, sest intensiivse suurpõllupidamise asemele astub *k o l o o n i d e* lihtne ning pealiskaudne maaharimine, mille tagajärjel näeme toodangu vähenemist. Käibelolev raha väheneb järjekindlalt ja makse hakatakse maksma natuuras. *M a a i l m a k a u b a n d u s*, mis õitses keisririigi esimestel sajanditel, soikub järjekindlalt, mis ei jäta mõju avaldamata üldisesse jõukusse. Samal ajal võttis maad tühine naudinguiha, mis ei näinud olevat riigile otseselt ohtlik, kuid kaudselt hävitas selle siiski. Rooma riigi elanike arv vähenes, jõukad lõbuharrastuses või vaesed majanduslikus kitsikuses püüdsid vältida perekondade suurenemist. Rahvakehvadele aladele asusid võõrrahvad — germaanlased, iraanlased, slaavlased ja teised. Neid ei suutnud assimileerida vähesed loiid roomlased. Ainult keel omandati neilt. Valitsejad ei takistanudki võõraste asumist Rooma riigi piiresse või nende naabruses, vaid isegi soodustasid seda, sest paljud neist sidusid endid lepetega Rooma riigiga, olles nn. konföderaadid, kes aitasid piire uute pealetungimiste eest kaitseda. Energilised barbarid suutsid tõusta Rooma riigis juhtivaile kohtadele, omandades teadmisi eriti Rooma kõrgemast sõjatehnikast ja muustki kultuurist ning rakendades neid teadmisi parajal hetkel võimuhaaramiseks. Need loendatud ja loendamata põhjused nõrgestasid riiki niivõrra, et see ei suutnud ohtudele kestva vastu pidada ja varises kokku. Et Rooma *i d a o s a* sällis, oli tingitud sellest, et tema jäi teatud määral ründavate barbarite *t e e l t k õ r v a l e* ja riigikord vastas rohkem rahva hingeelule, sest siin oli enam idamaist elementi.

Rooma riigi maailmaajalooline tähtsus. Lääne-Rooma riigi langemise all mõistetakse sündmust, kus riigi juhtimine ka nimeiliselt germaanlasile üle läks; tegelikult valitsesid nad juba mõnda aega varem. Riik muutus seetõttu vähem kultuurseks, sest juhtivaiks said igal pool harimatud barbarid. Rooma senised saavu-

tised ei hävinud aga siiski. Aeg-ajalt võtsid vallutajad sellest üle palju olulist. Omandati teadmisi tööviisidest, tehnikast, õpiti hindama suursaavutisi kirjanduse, keele ja kõnekunsti alal; praktilise tarbe tõttu elas edasi rooma õiguse süsteem. Rooma kunstid ja teadused, mis ise olid sündinud kreeka jt. vanemate kultuuride eeskujul, ei surnud täiesti ja avaldasid suurt mõju eriti renessansiajal taasärgates. Rooma riigi poliitiline kord oli mitmel kujul eesmärgiks hilisemal ajal. Keskaegne Püha-Rooma riik püüdis taassaavutada antiikse Rooma riigi universaalsust, Prantsuse revolutsiooni tegelasi innustas mälestus Rooma vabariigist jne. Ristiusu mõjulepääsemiseks oli tähtis, et juba Rooma riigis jõudis võitlus lõpule ristiusu kasuks, ja barbarite tulekul oli kirik küllalt stabiliseerunud. Kirik jäi kõige tihedamasse ühendusse Roomaga ning eriti seetõttu levis sealt mitmesuguseid tõekspidamisi üle kogu kristliku maailma. Nii oli Rooma riik oma missiooni täitnud, jättes tulevikule võrratu kultuuripärandi.

VARANE KESKAEG.

1. Lääne-Rooma riik ja germaanlased.

Rooma riik IV sajandil. Nagu teame, sattus pärast „heade keisrite“ valitsuse lõppu Rooma riik mitmesugustesse raskustesse. Diocletianuse valitsus III ja IV sajandi vahetusel seadis riigis küll poliitilise korra jalule, kuid ei kõrvaldanud rahva üldist majanduslikku viletsust. Absolutismi tulekuga kasvasid maksud. Paljud kõrgemad ametnikud armastasid nõuda oma alamailt ka ebaseaduslikke andameid ning mõneski kohas ei toimunud asjaajamine pistiseta. Rahva tööjõudu hakkas halvama maa ning elukutse külge kinnistamine.

Samal ajal kui riigi majanduselu oli raskustes, tekitas rahva vaimuelus rahutusi mitmesuguste usundite võitlus. Constantinus Suure ajal sai riigis lubatuks ja pealegi valitsevaks usuks ristiusk. Aga ristiusku ennast mõistsid ühed kristlased nii, teised teisiti. Tekkisid kauakestvad usutülid. Tähtsaim nendest on Ariuse ja Athanasiuse vaheline. Aleksandria piiskop Athanasius oma mõtteosalistega arvas, et Jeesus on täiesti sama ole-musega kui Jumal ning nagu temagi igavene. Arius aga väitis, et Jeesus ei ole igavene, et Jumal on ta loonud ning loodud olen-dina ta ei ole täielik jumal. Nikaia kirikukogu (a. 325) võttis seisukoha Athanasiuse kasuks. Seda seisukohta pooldas ka tolelaegne riigivõim. Hiljemini jällegi toetasid mõned valit-sejad Ariuse õpetust. Keiser Julianus Taganeja püüdis korra isegi uuesti ellu äratada kreeka-rooma usundit.

Neil segaseil ajal tülitasid riiki ka mitmesugused välis-vaenlased. Riigi Aasia provintse ähvardasid pärslased. Euroopas püüdsid mitmesugused germaani rahvad tungida Rooma alale. Marcus Aureliusest alates lubasidki paljud keisrid neid

asuda Rooma piiridesse ja varsti hakkasid nad väljapaistvat osa etendama sõjaväes ja ametnikkonnas.

Germaanlased. Palju aastatuhandeid tagasi elas Aasia ja Ida-Euroopa steppides karjakasvatav kolijarahvas — indo-eurooplased. Need hakkasid hiljemini jagunema. Osa neist rändas Indiasse (hindud), osa Iraani (meedlased ja pärslased), osa aga tuli Euroopasse (kreeklased). Euroopasse tulijaist pidid germaanlased sõdima varemini sinnä jõudnud rahvastega,

58. joonis. Germaanlaste ratsanik rahvasterännu ajast.

et võita endile maad asumiseks. Pronksiajal näivad germaanlased olevat elanud peamiselt Skandinaavia ja Jüüti poolsaarel ja nende lähedastel saartel, isegi üsna varakult hakkasid nad siirduma mujalegi Euroopasse, osalt praeguse Saksamaa põhja- ja lääneosadesse, peamiselt Elbe jõe mööda, osalt Visla kaudu Ida-Euroopa aladele. Nii kujunesid elukohtade järgi iseloomustatavad põhja-, lääne- ja idagermaanlaste suguharude rühmad.

Ka Itaaliasse püüdsid germaanlased tungida, kuid konsul Marius lõi nad umbes a. 100 e. Kr. otsustavalt tagasi. Hiljemini püüdsid nad asuda ka praegusele Prantsusmaale, nn. Galliasse. Seal aga ajas nad minema Julius Caesar, kes vallutas Gallia

Rooma riigile. Reini jõgi jäi nüüd läänepiiriks germaanlastele väga mitmeks sajandiks. Keiser Augustus laiendas Rooma riigi ala germaanlaste maade kulul Doonauni, milline jõgi oli kaua aega germaani rahvaste lõunapiiriks.

Jooni germaanlaste sotsiaalmajanduslikust ja poliitilisest elust. Vanade germaanlaste elu-olu kohta leiame andmeid peasjalikult Julius Caesari ja rooma ajaloolase Tacituse ülestähendustest.

Viimane elas umbes a. 100 p. Kr. Germaanlaste maa oli Tacituse ajal suurelt osalt soode ja metsade all; puudusid korralikud teed ja sillad. Linnu ei olnud; inimesed asusid külades. Karjakasvatamine oli kaua juhtivaks majandusalaks, põlluharimine levis varem ja suuremal määral läänepool idagermaanlaste juures. Ka jaht ja kalastamine aitasid rahvale elatist muretseda. Põlluharimine toimus kauemat aega saraskondlikul alusel. Eraomandina kuulus igale germaanlaste taluperlele ainult aia- ja õuemaad, põllumaad aga kuulus külakonnale. See jagati kevadeti ainult kasutamiseks talude vahel. Igale perekonnale anti maad ta liikmete arvule vastavalt. Külakonnale kuuluvaid metsi ja karjamaid kasutati ühiselt.

Elati algeliselt (saviga pätsitud) puuhüttides. Riideid ja majatarbeid valmistati kodus. Rõivaiks kasutati kas loomanahku või villast ja linast riidet. Vaba germaani mees pidas väärilisteks töödeks ainult sõdimist ja jahipidamist. Püsivust nõudvaiks ja ühetoonilisteks kodusteks töödeks ei jätkunud sel kärsitul ning isemeelsel germaani mehel kannatust. Seepärast püüdis ta nad jätta võimalikult naiste, orjade ja raukade teha.

Kaaluva osa rahvastikust moodustasid vabad talupojad. Nendest kõrgemal seisis aadel, kel oli suuremaid maavaldusi ja karja. Nende keskelt valiti pealikud ja preestrid. Vabade germaanlaste kõrval olid veel liidid, kes sotsiaalselt seisundilt sarnanesid rooma koloonidega, ja orjad. Viimased olid kas sõjavangid või nende järeletulijad, mõnikord ka kuidagi (näit. tasumata võlgade tõttu) orjusse sattunud oma rahva liikmed.

Poliitilisi õigusi omasid ainult vabad germaanlased. Germaanlastel ei olnud ühist riiki, vaid nad elasid paljude iseseisvate suguharudena. Ülemvõim neis oli rahvakoosoleku (ding'i) päralt. Siin otsustati sõjaküsimusi, tunnistati noormehi relvakandmise-õiguslikeks, mõisteti kohut suuremate süütegude eest. Mõrtsukas pidi andma langenu sugulastele lunarahana teatud arvu kariloomi. Tasu naise tapmise eest oli suurem kui mehe tapmise eest. Aadlimehe tapmine vääris suuremat lunaraha kui hariliku vabamehe surmamine, viimane omakorda nõudis suuremat trahvi kui orja tapmine. Kui roimar ei tahtnud maksta kohtuotsusele vastavat lunaraha, siis ootas teda langenute omaste poolt, tema sugukonna poolt, veritasu. Teisalt aga vastutas sugukond ka ühiselt oma liikmete süütegude eest. Nii moodustas sugukond tähtsa ühiskondliku rühmitise. Sõja korral võitlesid sugukonna-liikmed koos.

Rahvakoosolekul valiti ka pealikud. Idagermaanlased valisid endile kuningad, kuid läänegermaanlastel polnud rahuajal kogu rahva valitsejat. Ainult sõja korral valisid nad endile ühise väejuhi — hertsogi. Pealikud, hertsogid, kuningad, aga ka muud jõukamad mehed tavatsesid luua endile kaaskondi, koguda mehi, kes kaaskonna juhiga koos elasid ja töötasid teda

kaitseda hädaohu puhkudel. Kaaskonda sidus juhiga eriline kaasvõitlejatrüudus. Häbeneti tulla lahingust tagasi tervena, kui juht oli langenud, ehk olgu siis, et tuldi võitjana.

Germaanlased jagunesid, nagu üteldud, paljudeks suguharudeks. Kolmandal sajandil hakkasid need suguharud üksteisele lähenema, moodustades (suguharude) liite. Tähtsamad sellised suguharude liidud olid: 1) alemannid Reini ja Doonau ülemjooksul ning Bodeni järve ümbruses; 2) frangid Reini kesk- ja alamjooksul; 3) saksid Reini alamjooksul ning Elbe vahel ja 4) goodid Doonau alamjooksul ning Musta mere äärseis maades. Viimased jagunesid lääne- ja idagootideks, kellede vahel oli piiriks Dnestri jõgi.

Hunnide tulek Euroopasse. Barbarite riigid. A. 375 tungis Uurali mägede ja Kaspia mere vahelt Euroopasse hunnide nimeline mongoli tõugu rahvas. Nende tulek andis tõuke suureks rahvasterändamiseks, sest rahvad, kes ei tahtnud neile alistuda, otsisid põgenedes endile uut asukohta. Nendeks põhjusteks, miks germaani rahvad nüüd hoogsasti liikuma hakkasid, olid põllumaa puudus, seiklemishimu ning Rooma meelitavad kultuurivarad. Esmalt alistusid hunnidele ja ühinesid nendega idagoodid Mustast merest põhja pool asetsevais steppides. Läänegoodid alistusid neile ka osalt, aga suurem osa neist asus Rooma riigi piiridesse, praegusesse Bulgaariasse.

Osa neist läänegootidest, kes otsisid varju Rooma riigist, olid juba kristlased, teised said selleks varsti. Nad võtsid vastu kristluse Ariuse õpetuse järgi. See tundus neile olevat lihtsam ja arusaadavam Athanasiuse omast, sest esimese järgi pidi olema ainult üks Jumal, teine tunnistas aga salapärast kolmainust. Gootidel oli ka III sajandil juba omakeelne piiblitõlge, mille valmistas piiskop Wulfila (Ulfilas).

Pärast Theodosius Suure surma tõstsid läänegoodid mässu, rüüstasid Balkanil ja Itaalias ja siirdusid siis Lõuna-Galliasse ja Hispaaniasse. Seal asutasid nad läänegootide riigi 412. a. See oli esimene germaanlaste riik Rooma maailmariigi piirides.

Põhja-Aafrikas asutasid vandaalid a. 429 oma riigi, mille pealinnaks oli Kartago. Siit teostasid nad mitmesuguseid röövretki ning kimbutasid Vahemerel kaubalaevu. Aafrika oli seni olnud Itaaliale viljaaidaks ning tema kaotus oli Rooma riigile rängaks hoobiks. Kirikuisa Augustinus, kes suri Aafrikas vandaalide sissetungimise aegu, nägi barbarite tulekus Jumala kohtu algust Rooma riigi üle. Oma raamatus „Jumalariigist“ arvab ta, et kõigil riikidel, mida ei valitseta kristlikus

vaimus, puudub eluõigus, nii ka Rooma riigil. Burgundid löid uue riigi Rhône'i ja Saône'i jõgikonnis, neist põhja poole asusid alemannid.

Põhjamere rannikul elavad angliid ja saksid, kes varemini olid meriröövleina koormanud Britanniat, võitsid selle maa V s. keskel ning asutasid sinna rea väikesi riike. Reini kesk- ja alamjooksul muutusid tugevamaks mitmesugused frankide riigikesed.

Nii läksid Rooma riigi provintsid üksteise järel barbarite kätte, kuigi germaanlaste arv, võrreldes Rooma riigi rahvastiku arvuga, polnud kuigi suur. (Arvatakse, et kõiki germaanlasi kokku IV s. lõpul oli vaevalt üle nelja miljoni.) Samuti raskendasid nende sõjalisi operatsioone kaasavõetud perekonnad ning vara. Aga Rooma riik oli juba liiga desorganiseerunud sellistegi vaenlaste tagasilöömiseks.

Germaanlaste kannul tungisid läände hunnid.

Viienda sajandi keskpaiku kuningas Attila ajal oli hunnide riik üsna suureks paisunud ja näib olevat ulatunud Gallia piirilt Kaspia mereni ning Doonaust Balti mereni. Kuid sel barbarite suurvõimul polnud püsi — ta lagunes varsti pärast Attila surma ja alistatud rahvad vabanesid.

Itaalia V sajandil. Lääne-Rooma riigi lõpp. Peale mainitud barbarite riikide tekkis selline ka Itaalias. Viienda sajandi keskpaiku oli Lääne-Rooma riigi ala peaaegu ainult Itaaliale kokku kuivanud. Rooma keisrid olid juba mõnda aega ainult näiliselt valitsejad, tegelikult aga juhtisid riiki Rooma föderaatidest germaanlaste väejuhid ja riigimehed. Nad tõstsid troonile ja kukutasid keisreid oma soovide järgi. Kui keiser Romulus, keda naljatades nimetati Augustuluseks (keisrikeseks), ei tulnud vastu heruulide väejuhi Odoakeri soovile, kes nõudis oma sõdureile $\frac{1}{3}$ Itaalia maast, siis kukutas ta keisri troonilt a. 476 ja asus ise maad valitsema Itaalia kuningana. Sellega lõppeski Lääne-Rooma riik, kuid ka Odoakeri võim polnud püsiv.

Mõned aastad hiljem läksid hunnide võimu alt vabanenud idagoodid kuningas Theoderichi ajal Pannooniast välja, et vallutada Itaaliat. Kavalusega õnnestuski neil Odoakerit võita ja Itaalias luua idagootide riik.

Peale Theoderichi surma tekkisid idagootide riigis troonitülid. Tekkinud olukorda kasutas Ida-Rooma keiser Justinianus. Ta saatis oma väed Belisari ja Narsese juhatusel idagoote võitma. A. 554 muutus Itaalia Ida-Rooma riigi provintsiks eksarhi-nimelise asehalduriga, kes asus valitsema Ravennas.

Kuid kogu Itaalia ei jäänud kauaks Ida-Rooma riigi valit-
suse alla. A. 568 tungisid põhja poolt maale germaani tõugu
langobardid. Esmalt vallutasid nad Põhja-Itaalia, mis nende
järgi sai nimeks Lombardia, hiljemini võitsid nad ka suure osa
Kesk-Itaaliast. Bütsantslastele jäid Ravenna ühes mõningate
sadamalinnadega, Rooma ja Lõuna-Itaalia.

Rahvasterännu tagajärgi. Peale uute riikide tekkimise jät-
tis barbarite sissetung muidki sügavaid jälgi Lääne-

59. joonis. Theoderichi loss.

Euroopa ajalukku. Paljude maa-alade etniline koosseis muutus.
Germaanlastest vabanenud aladele idas asusid slaavi ja türgi-
tari rahvad. Lääne-Rooma riigi piiridesse asunud germaanla-
sed romaniseerusid suuremalt jaolt, ühed ruttu (näit.
vandaalid ja idagoodid), teised aeglasemalt (näit. langobardid).
Seda vältida ei suutnud isegi asjaolu, et germaanlased elasid room-
laste omist erinevate õiguste alusel (nn. *leges barbarorum*) ja
neist tihti usuliseltki erinesid, olles ariaanlased, mitte katoliik-
lased.

Suuri muutusi kohtame ka vallutatud alade majandus-
elus. Teed ja sillad lagunesid, rahvaarv langes erakordselt
sõdade, taudide ja näljahädade tõttu, linnad tühjusid, inimesed

harjusid sõdade sunnil läbi ajama ainelise kultuuri hüvisteta, senine suur riiklik tervik kadus. Kõige selle tõttu soikusid töösus ja kaubandus. Hulk põllumaad läks võitjate germaanlaste kätte, kes hakkasid seda harima primitiivsemalt kui roomlased. Viimastegi töösus ja töötahe langesid pikkadel korralageduse aegadel.

Võitjate keskel süvenesid sotsiaalsed vahed. Rikamad ja võimsamad germaanlased oskasid segastel sõja- ja vägivallaegadel hankida endile rohkesti maad ja muud saaki. Pärast rahvasterändu tekkis germaanlaste juures põllumaa eraõmand ja iga-aastaste saraskonna maajagamiste ärajätmine aina soodustas maaomandi koondumist üksikute kätte.

Poliitilises elus tõusis kuningate ja nende kaaskondade võim. Endistes Rooma provintssides, kus kaua oli elatud absoluutse keisrivõimu all, ei kohanud tugev kuningavõim rahvastiku opositsiooni. Ka olid germaanlased pikkade sõjaperioodide jooksul harjunud juhtidele pimesi alluma. Rahvakoosolek kaotas oma senise tähtsuse, suurema riigi territooriumi juures oli raske tema abil juhtida poliitikat. Kuningate kaaskondadest kujunes eriline teenistusaadel.

Uute kultuuripiirkondade kujunemine. Lääne-Rooma riigi langemine barbarite saagiks ja hiljemini islami maailma ekspansioon Vahemere lõuna- ja idarannikuile lõhkusid senise ühtlase Vahemere-äärse kultuuripiirkonna kolmeks, kultuuriliselt teravasti erinevaks alaks: Lääne-Euroopa, Bütsants ja islami maailm. Ajaloo areng igaühes neist läks keskajal üsna tunduvalt oma erirada.

2. Ida-Rooma riik keskaja algul.

Justinianus Suur (527—565). Mitmesuguseil põhjusil (geograafiline asend, suurem jõukus, idamaise rahva parem sobivus absolutistlikule valitsemiskorrale) püsis Ida-Rooma riik ligi 1000 aastat kauem Lääne-Roomast. Pärast Lääne-Rooma riigist lahutamist oli ka Ida-Rooma riik minetanud mõndagi oma vägevusest võitluses germaanlastega, slaavlastega, mongolitega ja eelkõige pärslastega. Ent keiser Justinianus Suurel õnnestus veel kord nii sisepoliitiliste korralduste kui ka välisvaenlaste võitmise läbi tõsta Ida-Rooma riigi poliitilist kaalu.

Ida-Rooma riigi vägevuse taaselustamiseks Justinianus püüdis kõiki tähtsamaid jõude riigis allutada enda juhtimisele. Ta

viimistles Constantinus Suure absolutismi, isegi kirikuvõimu eest tagasi kohkumata, nõudes endale ka kiriku valitsemises piiramatuid õigusi. Parteide mõju hävitati täiesti pärast hädaohtlikku Nika-mässu. Hästiorganiseeritud, keisrist oleneva ametnikkonna abil õnnestus tal r a h u ja k o r r a säilitamine siseriigis. Kodanikkude üksmeelsuse saavutamiseks kiusas ta taga lahkusulisi ja paganaid. Kreeka filosoofia viimne kants, Ateena akadeemia, suleti tema käsul a. 529. Nagu ühist usku, nii püüti ka kogu riigis teostada ühesugust õigusemõistmist. Justinianuse ülesandel koostas õigusteadlaste komisjon kuulsa „Corpus iuris civilis’e“ nimelise rooma s e a d u s t e kogu. Viimane koosneb neljast osast: „Codex“ — Rooma keisrite poolt antud seadused, „Digesta“ (ehk „Pandectae“) — silmapaistvate juristide süstematiseeritud arvamused mitmesuguste õigusküsimuste kohta, „Institutiones“ — õigusteadusse sissejuhataav teos ja „Novellae“ — Justinianuse enda poolt antud uute seaduste kogu, millesse hiljem võeti ka ta järglaste seadusi.

Võrdlemisi suured maksud, sõjaväe ümberkorraldamine, piiride kindlustamine, teede ja sildade kordaseadmine — kõik see suurendas Ida-Rooma riigi sõjalist löögijõudu. Seetõttu võiski Justinianus edukalt taotella Rooma universaalriigi restaureerimist, vallutades vandaalide riigi Põhja-Aafrikas, idagootide riigi Itaalias ja mõned rannikualad Hispaanias. Jälle kord muutus Vahemeri Rooma sisemereks. Justinianuse valitsusaja tähtsus Ida-Rooma ajaloole on kaunis suur. Tema vallutused aitasid kaasa riigi püsivamaks muutmiseks, tema valitsemisviis löi traditsioone, mida jälgisid võimsamad Bütsantsi keisrid.

Riiklik kord. Ilmliku ja vaimliku võimu vastastikused suhted. Bütsantsi riigikorda peab nimetama tüüpiliselt autokraatseks. Keisrit peeti Ida-Roomas pühaks, teda nimetati Jumala asemikuks. Ta valitses Kristuse läbi, kelle pilt keisri oma kõrval müntidel esines. Tema ümber liikus ikka hulk kojaametnikke, kes teda igal sammul teenisid. Teda kõnetades laskuti põlvili, tema pitseriga kirja tuli enne avamist suudelda. Igasugused keisri esinemised toimusid suure toredusega ning kindlasti ettenähtud tseremooniatega. Veel praegugi nimetatakse lõmitavalt alistuvat suhtumist valitsejaisse bütsantinismiks, sest see meenutab Bütsantsi õue-elu.

Keiser ühendas enda käes kõik kolm võimu: seadusandliku, kohtu- kui ka täidesaatva võimu. Riiki valitses ta eriasutiste abil, mis vastasid meieaegseile ministriumidele. Senatil, kõrge-

mate ametnikkude kogul, oli ainult nõuandev tähtsus. Ka kirikuelus omas keiser ülemvõimu. Tema nimetas Konstantinopoli patriarhi ja kinnitas ametisse piiskopid. Tema loata ei astunud jõusse kirikukogu otsused.

Sellist Justinianuse poolt loodud poliitilist olukorda, kus keiser on nii riigi- kui ka kirikupeaks, nimetatakse caesaropapismiks. Caesaropapism on üks olulisemaid jooni, mispoollest Justinianuse ja teiste võimsamate Bütsantsi valitsejate absolutism erines Constantinus Suure omast. Samuti toimus riigi haldamine palju tsentraliseeritumalt ja tsiviil- ja sõjaline võim kohtadel koondusid järk-järgult samade isikute kätte, kuna Constantinus Suure riigis olid nad lahutatud. Juba VI sajandi lõpu poole asutas Bütsantsi valitsus kaks eksarhaati, Ravenna ja Kartaago eksarhaadid, mida valitsesid eksarhi-nimelised asehaldurid nii tsiviil- kui ka sõjalise võimuga. Sellist võimude koondamist ühe isiku kätte peeti vajalikuks, et mainitud maid kaitseda langobardide resp. Põhja-Aafrika kohalikkude suguharude pealetungi vastu. Hiljemini, VII sajandil muutusid Bütsantsile ohtlikeks ida pool pärslased ja araablased, põhja pool bulgaarlased, slaavlased ja avaarid. Maa kaitsemiseks loodi nüüd mitu teemimelist haldusringkonda, mille eesotsas seisis samuti kaht võimu omavad strateegid. Mida enam maid kaotas Bütsants, mida ohtlikumaks muutusid vaenlased, seda enam loodi juurde uusi teeme.

Kindlat troonipärimisseadust Bütsantsis ei tuntud, hoolimata otse religioossest austusest, mida osutati keisrile. Seepärast tekkisid vahel valitsejavahetusel troonitülid. Nende vältimiseks tavatsesid keisrid nimetada endile juba eluajal järglase. See vahend mõjus, ja nii valitsesid mõned dünastiad üsna kaua, näit. Makedoonia dünastia umbes kaks sajandit, Komnenoste oma enam kui sada aastat ja viimne Bütsantsi keisrisuguvõsa, Palaio-logoste dünastia umbes kaks sajandit.

Bütsantsi maa-ala vähenemine. Bütsantsi riik ei suutnud püsida selles suuruses, mis tal oli Justinianuse ajal. Varsti pärast Justinianus Suure surma vallutasid langobardid suure osa Itaaliast, aga Bütsantsi alad Hispaanias läksid läänegootide kätte. VII s. algul ähvardas Bütsantsi põhjalik kokkuvarisemine avaaride ja pärslaste pealetungide all. Pärslased löi küll rängalt tagasi keiser Herakleios, aga ei suutnud vastu seista araablaste sissetungile Bütsantsi piiridesse, mis algas sama sajandi kolmekümnendail aastail. 632—642 langevad araablaste kätte Süüria ja Egiptus. Hiljemini satub nende võimu alla ka Põhja-Aafrika. Vaevu suudavad bütsantslased säilitada Väike-Aasia. Vahe- ja Egeuse mere saarte pärast võideldakse vahelduva õnnega. Juba enne araablaste ekspansiooni oli alanud slaavlaste sissetung Ida-Rooma riiki. VII sajandi lõpu poole loovad bulgaarlased Bütsantsi maa-alal riigi, mis oma iseseisvuse kaotas alles X sajandi

lõpupoolel. X sajand oli üldse tõusuajaks Bütsantsi poliitilisele kaalule. Araablastelt võideti rida saari (nende seas Küpros ja Kreeta) ja mandri-alasid, nii et riigipiir nihkub jälle Eufrati ja Tigriseni. Ent peagi tekivad XI sajandil Bütsantsile uued välisvaenlased seldžukkide näol, kes asuvad bütsantslasi välja tõrjuma Väike-Aasiast.

Bütsantsi aine line kultuur. Majanduselu tingimused Bütsantsis erinesid tunduvalt Lääne-Euroopa omist. Siin säilis endine halduslik süsteem ning õiguslik kord, siin ei paisanud võidukad barbarid segi senist korda ega eluviise. Linnad säilitasid suuremal määral oma tähtsust ning seega ka tööstus ja kaubandus. Seepärast Ida-Rooma ajaloos ei leia selliseid suletud kodumajanduse ja naturaalmajanduse aegu kui Lääne-Euroopas keskaja algul, samuti puudub siin selgekujuliselt väljaarenenud feodalism. Neil põhjusil püsis bütsantsi aine line kultuur keskajal palju mitmekesisem ja saavutusterikkam Lääne-Euroopa omast.

Bütsantsi põllunduses etendas tähtsat osa suurmaapidamine. Aja jooksul suurmaomanikkude võim tugevnes eriti seepärast, et valitsus maksis palka oma sõdureile ja ametnikele tihti maa-ga. Eriti läks see moodi XI sajandil, millal riigil algasid majanduslikud raskused ja vähenesid sissetulekud. Nimelt langes kaubandus araablastega Araabia riigi langemise tõttu, Venemaaga polovetside ilmumise pärast Lõuna-Vene step-pidesse. Üsna suured varandused koondusid ka kinkimiste ja päranduste kaudu kiriku kätte. Suurmaomanikud püüdsid talupoegi endist majanduslikult sõltuvaks teha ja nende maid omandada. Ometi püsis vabade talupoegade arv Bütsantsis üsna suur, osalt seetõttu, et mõned keisrid andsid mitmesuguseid määrusi talumaa kaitseks, osalt riikliku kolonisatsioonitegevuse tõttu. Kümnete tuhandete kaupa paigutati valitsusvõimude poolt hõredalt asustatud aladele riigi piiridesse tunginud slaavlasti ja lahusulisi. Neilgi väiketalunikel, kes sattusid aegade jooksul enam ja enam sõltuvusse mõisnikest, jäi läbistikku majanduslik ja õiguslik seisund paremaks Lääne-Euroopa talupoegade omast.

Tööstus oli Ida-Rooma riigis õitsevam kui mujal Euroopas. Käsitöölised koondusid ametite järgi tsunftidesse. Sageli elasid sama elukutse pidajad samas tänavas. Käsitööliste tööd ja saaduste hindu püüdis riik üksikasjaliselt reglementeerida. Mitmesuguseist tööstusaladest oli eriti arenenud tekstiiltööstus. Valmistati villaseid, linaseid ja siidkangaid. Kooti väga toredate piltidega vaipu. Rikaste eraisikute ja ametnikkude kõrval tarvitasid mitmesuguseid toredaid vaipu ja

eesriideid kirikud. Viimased andsid samuti palju tööd kullaseppadele. Ka need olid Bütsantsis meistrid oma alal. Nad tegid muuseas oivalisi emailtöid ja miniatuurseid mosaiikpildikesi. Kõrge oli ka relvateostuse tase.

Nagu tööstus, nii oli ka kaubandus siin hoogus. Konstantinoopolisse tulid kaubateed igast ilmakaarest. Siin oli otsekui kogu maailma suur kaubaturg. Asetses ta ju Euroopa ja Aasia piiril, kahe tähtsa veete — Eufraati ja Doonau vahemaal. Idamaalased ostsid siit eurooplaste kaupu ja vastupidi. Öhtumailt toodi metalle, metsa, vaiku, koduloomi, mett, lõuendit ning sinna veeti näit. Egiptuse papüürust, Caza veine, India vürtse ja lõhnaõlisid ning Hiina siidisaadusi. Nagu tööstust püüdis valitsus ka kaubandust reglementeerida. Võimud määrasid väliskaupmeestele elamiseks erilinnaosad Konstantinoopolis, võtsid tolle, jagasid sisse- ja väljaveemonopole väliskaupmeestele, teostasid riiklikku vilja- ja siidikaubandust ja sõlmisid välisriikidega kaubalepinguid. Elava kaubanduse tõttu muutus Konstantinoopol väga rikkaks ning toredaks suurlinnaks, kus elas ligemale miljon elanikku. See oli keskaegse linna kohta tohutu arv. Teiseks suureks sadamalinnaks oli Saloniki, ligemale viiesaja tuhande elanikuga.

Vaimne elu. Ida-Rooma riigi vaimuelus seisid esikohal usundi dogmade küsimused. Neist huvitusid nii õpetlased kui ka lihtrahvas. Väga süvenenult vaieldi küsimuse üle, kas Kristusel on ainult üks loomus (olgu see siis jumalik või inimlik) või on ta oma olemuselt nii inimene kui jumal korraga. Esimest väitsid monofüsiidid, teist ametlik kirik. VIII ja IX sajandil lõhestas riigi- ja kirikujuhte kui ka tavalisi kodanikke küsimus, kas ja mil määral tohib kummardada pühapilte. Leon III Isaurilase piltideaustamise keelust a. 726 tekkinud pilditüli kestis üle saja aasta. Hiljemini kerkis päevakorraks lääne- ja idakiriku lahutamise küsimus.

See toimus osalt väikeste dogmaatiliste lahkarvamuste pärast (näit. küsimus, kas püha vaim läheb välja nii isast kui ka pojast või isast üksi, nagu tavatsesid väita Bütsantsi kirikujuhid), osalt kirikuvalitsemise-küsimuste pärast (Konstantinoopoli patriarh ei tahtnud alluda Rooma paavstile). Mitmeid selliseid küsimusi sõeluti nii suusõnal kui ka kirjanduses.

Et usutülid ja nende alusel tekkinud erakonnad tugevasti mõjutasid riigielu, siis oli vaimulikkude tähtsus Bütsantsis kaunis suur. Eriti silmapaistvat osa etendasid neist poliitilises elus mungad, sest nad olid enamasti pärit lihtrahva hulgast ja see-

tõttu oskasid teda mõjutada. Kloostreid oli Bütsantsis kaunis palju, sest nende asutamist peeti Jumalale meelepäraseks teoks. Chalkidike poolsaarel asuvate Athose mägikloostrite arv tõusis XI sajandi keskpaiku 180-ni. Vähesed neis asuvate munkade hulgast tegelesid teaduse ja kunstiga, suur enamik elas üsna teovaest elu, kui nad just poliitilistest rahutustest osa ei võtnud. Paljud keisrid suhtusid kloostreisse vaenlikult, sest need tõmbasid hulga inimesi sõjateenistusest ja produktiivsest tööst eemale, ei maksnud oma suurte varanduste pealt makse ja olid mitmesuguste salasepitsuste pesadeks. Ometi ei suutnud nad kloostrite tähtsuse vähendamiseks mainimisväärset korda saata.

Bütsantsi kloostreis domineeris kontemplatiivne („vaatlev“, üleemeeliste asjade üle juurdlev) elu. Õhtumaa esimestes kloostrites nõuti aga munkadelt enam aktiivset tööd, küll aiatöö ja uudismaade harimise, hoolekande, heategevuse, õpettegevuse ja käsikirjade ümberkirjutamise näol.

Esimesi õhtumaisi kloostreid nimetati benediktiinlikeks, sest neis elati selle kloostrikorra järgi, mille Nursia Benedictus pani kehtima kuulsas Monte Cassino kloostris Itaalias, milline rajati a. 529.

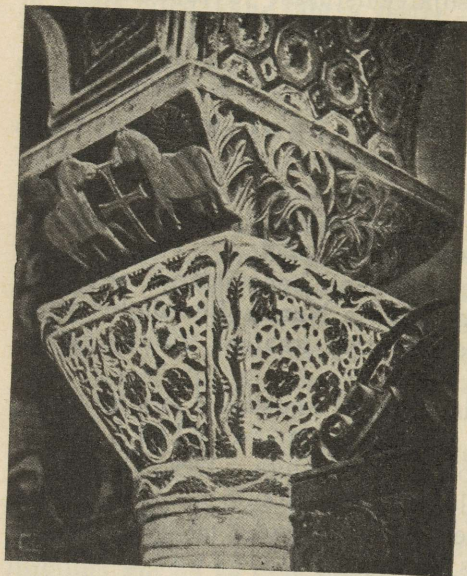
Kuigi kogu vaimuelu juhtis kirik, ei unustatud siin ka vana kreeka filosoofe, kirjanikke ja teadlasi. Neid uuriti hoolega ja püüti viia seosesse ristiusuga. Isegi Homeroose lugulauludest leiti vihjeid tulevasele kristlikule kirikule. Bütsantsi teadlaste peateene seisneb selles, et nad kogusid vanaaegsete teaduste tulemusi entsüklopeedilistesse teostesse ja nii hoidsid neid hävimise eest. Uut ei loodud teadustes peaaegu midagi. Erandi moodustas ajalookirjutamine, mis jälgis jätkuvat sünduste voolu. Ajaraamatute kirjutajaid oli palju ning mõned neist kuulusid isegi valitsevaise dünastiasse, näit. Anna Komnena, kes käsitles oma isa Aleksios I aega, või Makedoonia soost keiser Konstantinus VIII. Kroonikate kõrval kirjutati kloostreis palju pühakute elulugusid, nn. hagiograafilist kirjandust.

Ka õiguste adus tegi Bütsantsis edusamme. Justinianusest ja ta „Corpus iuris“ nimelise seadustekogu tähtsusest oli juba eespool juttu. Mitmed teisedki valitsejad andsid ajakohaseid seadusi ning kogusid ja süstematiseerisid varemini antud seadusi. Tähtsaim neist kogudest on Leon III „Ekloge“. Peale ilmlikkude seaduste anti Bütsantsis ka palju kirikuellu puutuvaid seadusi. Nendestki on olemas mitu kogu — nn. nomokaanonit.

Ka koolide eest kanti Bütsantsis hoolt. Alg- ja keskkoolide

kõrval oli Konstantinoopolis ülikool. Vahetevahel läks see rahutuis oludes hingusele, kuid ikka jälle äratasid tema uued keisrid. Esmalt õpetati seal rooma seitset vabateadust, hiljemini tekkis selle nn. filosoofilise osakonna kõrvale ka juriidiline, kus õpetati õigusteadust ning valmistati nii ette advokaate, kohtunikke, notareid.

Kunstis tekkis omapärane bütsantsi stiil nii hellenistlikest kui ka idamaisist sugemeist ning kristlikest ususümbolitest.

60. joonis. Bütsantsi kapiteel (San Vitale kirikust Ravennas).

Bütsantsi kirikuarhitektuurile on iseloomustav kiriku keskehitise katmine hiigelkupliga, millele liituvad tihti ümberringi poolkupid. Kiriku põhiplaan on enamasti neljanurgeline või kreeka risti kujuline. Sambakapiteel meenutab tipu peale pööratud, rikkalikult ornamenteeritud püramiidi. Bütsantsi kirikuarhitektuuri kuulsaim toode on Püha Sophia (Püha Tarkuse) kirik Konstantinoopolis. Seinamaalinguis ja mosaiikpiltides, samuti raamatuillustatsioonides näeme sajandite jooksul kinnipida-

mist teatud kindlakskujunenud vormidest ja tüüpidest. Inimesed on enamasti kõhnad, pikkade kätega, ülisuurte, tumedate, tarduvalt vaatavate silmadega ja mõjuvad kuidagi askeetlikult. Mainimisväärset harrastust leidsid Bütsantsis veel puu- ja elevantluidu-plastika, mitmesugused emailtööd ja tikanduskunst.

Suuri kultuurikeskusi oli esialgu Ida-Rooma riigis mitu, sest tema piiridesse kuulusid vanad hellenistlikud kultuurimaad, selliste kuulsate linnadega, nagu Kartaago, Aleksandria, Antiookia. Kui aga VII s. araablased vallutasid Põhja-Aafrika ja Süüria, muutus ülejäänud riigiosades domineerivaks Konstantinoopoli mõju.

Bütsantsi kultuuriline tähtsus Euroopa arengu seisukohalt on olnud väga suur. Paljude sajandite jooksul kaitses ta Euroo-

pat idamaalaste sissetungi eest ja võimaldas selle omapärasemat arengut. Bütsants tsiviliseeris palju barbareid, kes tema piiridesse elama asusid, ta andis Venemaale ristiisu, tsivilisatsiooni alged ja määras mõneks ajaks selle arengusuunagi. Ent mitte ainult Ida-, vaid ka Lääne-Euroopat tutvustas Bütsants rikkalikuma ainelise ja kõrgema vaimse kultuuriga, nii ristosõdijate kaudu kui ka pärast Konstantinoopoli langemist haritud kreeka põgenike läbi Itaalias, kes seal mõjukalt kaasa aitasid renessansi tekkimisele. Ent üksikuid mõjutusi oli Lääne-Euroopa Bütsantsist vareminigi vastu võtnud. Nii pole näit. üksnes vene kirikuarhitektuur täiesti bütsantsi kunsti mõju all, vaid mitmed kirikud Itaaliaski, peamiselt Ravenna eksarhaadis on püstitatud bütsantsi stiili ehitiste mõjul.

3. Araablased ja nende kultuur.

Araablaste ekspansiooni põhitegurid. VII sajandil muutusid kristlikule maailmale väga ohtlikuks **araablased**. Muhamedi järglaste, nelja valitud kaliifi ajal (a. 632—661) läksid seni üksteisega sõdinud araablaste suguharud välja Araabia poolsaarelt naabermaid vallutama.

Kaliif Omari kätte langesid Süüria ja Palestiina (635—638), Egiptus (639—642) ja Pärsia riik (642). Valitud kaliifidele järgnenud Omaijaadide dünastia (a. 661—750) ajal vallutasid araablased Bütsantsi riigilt osa Väike-Aasiat, kogu Põhja-Aafrika ja Sitsiilia, Sardiinia ja Korsika saare Euroopas. Nad piirasid ka mitu korda Konstantinoopolit, kuid tagajärjetult. Keisririigi vana pealinna kaitses edukalt Leon III Isaurlane. Pärast Põhja-Aafrika vallutamist tungisid araablased Hispaaniasse. Aafrika väejuht Tarik viis oma väed üle Gibraltari (= Tariki kalju). Varsti langes nende võimu alla peaaegu kogu läänegootide riik (711). Ainult poolsaare loodenurk jäi iseseisvaks. Hispaaniast püüdsid araablased ka Frangi riiki tungida, kuid see ei õnnestunud neil Karl Martelli vastupanu tõttu (732). Aasias laiendasid Omaijaadid Araabia piire Turkestanini ja Pandžabini. Alles Omaijaadidele järgnenud Abbasiidide dünastia (750—1258) ajal vaibus araablaste vallutamised.

Abbassiidid, kes vägivaldaga kõrvaldasid Omaijaadide dünastia, ei suutnud säilitada riiki kogu ulatuses. Riigi äärmine lääneosa jäi Omaijaadide võimu alla, Hispaanias tekkis iseseisev Córdoba emiraat, mis hiljemini ümber muudeti kalifaadiks.

Araablaste suurejoonelise ekspansiooni põhitegureiks on saagitsemishimu, püüd uusi paremaid elukohti leida ja soov „uskmatuid“ muhameedlaste võimule allutada. Pärast seda, kui Muhamed oli andnud mitmesuguseile arabia suguvõsadele

ühise usu, ei sobinud neil enam sõdida ja röövida omavahel, küll aga võidi seda teha uskmatutega.

Esimistes kokkupõrgetes Ida-Rooma riigiga tundsid nad selle nõrkust ja hakkasid tegema püsivaid vallutusi. Esialgu ei asunud araablased võidetud maale elama, nad ainult maksustasid neid, hiljemini aga levisid üle kogu vallutatud hiigleriigi. Asjaolul, et kaliifid mõnda aega ei lubanud araablasi asuma jääda vallutatud maadesse, oli suur poliitiline tähtsus. Nad ei muutunud nii pea rahulikeks põlluharijaiks, nende vallutamisiha püsis ärkvel.

Kuigi araablased olid võrdlemisi sallivad alistatud juutide ja kristlaste suhtes, ei sundinud neid vägivallaga oma usku muutma, ometi innustas neid võitluses teadmine, et Allah ise soovib oma rahva võitu uskmatute üle, et iga inimese saatus on tema poolt ette määratud ja sõjas uskmatute vastu langemine aitab kaasa igavese õndsuse saavutamiseks.

Kultuuritsentrumid. Araabiast oma vallutusretkile välja minnes ei omanud araablased mingisugust kõrget kultuuri, kuigi neil olid rikkaliku sõnavaraga keel ja suur suuliselt edasiantav rahvaluule. Araabia kultuur kujunes vallutatud maade tsivilisatsiooni mõjul. Siin etendasid tähtsat osa Ida-Rooma riigi, Pärsia ja India rahvaste saavutused vaimsel ja ainelisel alal. Pärast pealinna üleviimist Omaijaadide poolt Damaskusesse ja Abbassiidide poolt Bagdadi jäi Mekka islami maailmale palverännakute ja pühade mälestusmärkide linnaks, kuid majandusliku ja vaimse elu suurimaks keskuseks kujunesid teised linnad, nimelt Abbassiidide pealinn Bagdad ja Hispaania Omaijaadide pealinn Córdoba. (Pärast Abbassiidide troonile pääsemist jäi Hispaania edasi Omaijaadide valitsuse alla, kes siin asutasid iseseisva Córdoba kalifaadi.) Bagdad, ehk araablaste ametliku nimega „Maailmalinn“, asus tähtsate ja iidsete kaubateede ääres viljarikas Tigrise orus. Ruttu rikastudes muutus ta suurlinnaks, mille ilu ja uhkete ehitistega võis võistelda ainult Konstantinoopol. Laialdased kaubasidemed olid ka Córdobaal nii Aafrika kui ka Lääne-Euroopaga. Samuti olid tähtsaks kultuurilisteks tsentrumeiks ja kaubateede sõlmpunktideks KaIRO ja Aleksandria Egiptuses, sest üle Egiptuse kulges kaubavahetus islami maailma lääne- ja idaosade vahel, samuti aga ka Aafrikaga lõuna ja Lõuna-Euroopaga põhja suunas. India gagi oli mainitud linnadel kaubasidemeid. Muudest kultuuritsentrumest peaks mainima veel Basrat Eufрати ja Tigrise suudmel, mis hoogsalt kauples Hiina, India ja Aafrikaga, ja Sevillat, Granadat ning Toledot Hispaanias.

Majanduselu. Kaliifide ja nende kohapealsete asehaldurite, emiiride ehitustegevus, hiilgav õueelu, teaduste ja kunstide harastused, suurte avalikkude raamatukogude ja tähetornidega, nõudsid võrdlemisi palju raha, mille katteks tuli riigil hankida sissetulekuid.

Muhameedlased olid alguses ainult väeteenistuseks kohustatud ja maksudest vabad, hiljemini tehti nad ka maksukohustuslikeks. Maksukoorma lõviosa langes teiseusuliste kanda. Peale maksude sai riik sissetulekut tollidest ja riigimaadest. Juudid, kristlased ja tulekumardajad, kes tasusid oma maksud, võisid säilitada usu ja kiriklikud korraldused. Sõjaväes teenisid alguses ainult a r a a b l a s e d, hiljemini, kui nende tublidus langes mugava elu mõjul, hakati tarvitama ka allutatud rahvaist p a l g a s õ d u r e i d. Sellised nähtused suurendasid alamate maksukoormat, kuid riik oli võrdlemisi jõukas ning jaksas seda kanda.

Seal, kus olud lubasid m a a h a r i m i s t, õitses see ning oli väga tasuv, sest leidis küllalt linnu, mis tarvitasid põllutöösaadusi. Kuiv kliima sundis elanikke mitmel pool ehitama suurejoonelisi niisutusseadiseid. Vanade egiptlaste ja babüloonlaste osalt unarusse jäänud niisutustehnika ellub uuesti. Ühtlasi arenes Araabia riigis väga üksikasjaline veekasutamisoskus. Väga laialdaselt oli levinud riisi, suhkruroo, datlipalmi, leivapuu, kohvipuu ja muude lõunamaa viljapuude kasvatamine. Ka ilutaimede eest hoolitseti: aedades õitses rikkalikult roose, sireleid ja tulpe. Araablaste teened kultuurtaimede ja uute koduloomatõugude levitamises on suured. Nende kaudu levis ühe küüruga kaamel P.-Aafrikas, meriinolammaste, siidiusside, apelsinide ja sidrunite kasvatamine Lõuna-Euroopas.

Araabia riigis viljeldi üsna mitmesuguseid tööstusharusid. Klaasitööstuses loodi oivalisi esemeid eriti Süürias, kus valmistati mitmesuguseid ilusaid, emailiga kaunistatud klaasasju. Tekstiiltööstus produtseeris mitmesuguseid linaseid ja siidriideid, ilusamustrilist damasti, brokaati, sametit jne. Väipade kudumise poolest oli riik kuulus. Kullasepakunst oli väga arenenud. Relvatööstuse poolest olid kuulsad Toledo ja Damaskus. Damaskuses sulatati möögaterad kokku väikesist teraseribadest. Nii saavutati väga painduvad ja ühtlasi tugevad terad. Nende pinnale söövitati tihti kauneid ornamente. Vahel tehti möögale kallid elevantiluust või merivaigust pidemed, mis olid toredasti nikerdatud. Araabias tunti ka p a b e r i valmistamist.

mist. Viimast õppisid araablased hiinlastelt. Paberivabrikuis tehti mitmesuguseid paberisorte: siidpaberit, karedat ja siledat, valget ja värvilist kirjutuspaberit. Paber kui odavam kirjutusvahend oli täiesti välja tõrjunud papüüruse ja pärgamendi. Keemiatööstus oli edenenud. Igasuguseist õitest, eriti roosidest valmistati mitmesuguseid lõhnaõlilisi ja eetreid.

Rikkalik tööstus, tollipiiride puudumine Araabia suurriigis, arenenud teedevõrk ja riigis valitsev julgeolek ning kord löid soodsa aluse elavale kaubandusele. Kaubandus omakorda mõjutas raharingvoolu elavust ja vorme, kusjuures veksliid ja tšekid olid tarvitusel. Araablase kaubavahetus ulatus Atlandi ookeanist Hiinani ja Balti merest Sansibarini. Ka muinasaegsed eestlased on otseselt või kaudselt araablasega kaubavahetuses olnud, nagu näitavad paljud Araabia rahade leiud meie maal. Indiast toodi igasuguseid vürtse ja ravimkaupu, Sansibarist kalleid nahku, orje ja lõhnaineid. Põhja-Euroopast saadeti rebase-, kopra- ja kärbinahku, vaha, puukoort, merivaiku, slaavi orje. Välja veeti sinna peamiselt riidekaupa, ehteasju, metallpeegleid ja vürtse. Kaubavahetus toimus nii maa kui ka mere kaudu. Kuni ristisõdadeni toimus Idamaa kaubandus Euroopaga peamiselt üle Bütsantsi, hiljemini aga esijoones Itaalia linnade kaudu.

Liiklemine oli Araabia riigi enda piirides hästi korraldatud. Bagdadist kui keskpunktist kulgesid teed igas suunas provintssidesse. Kõrveteede ääres asutati kaeve. Teedel liikus riiklik hobusepost, kirju vahetati kirjatuvidega.

Koolid ja hariduselu. Õitsev majanduselu soodustas omakorda vaimset kultuuri. See oli kalifaadis palju kõrgem kui Euroopas. Juba esimeste kaliifide ajal oli asutatud koole. Abbasiidide ajal aga olid nad üle kogu maa levinud. Kord kehtis isegi teatud koolisundus — 6. eluaastast alates. Rahvakooli õpilastelt nõuti, et nad oskaksid koraani lugeda ja tunneksid grammatikat ja ilukirja. Arablastel oli ka palju kuulsaid ülikoole (näiteks Bagdadis, Kairos, Córdoba ja mujal), mis olid eeskujuks hiljemini Euroopa ülikoolidelegi. Suuremais linnades leidis rikkalikke avalikke raamatukogusid.

Teadus. Süüriat ja Pärsiat vallutades tutvusid araablased mitmesuguste kreeka kultuuri vaimuvaradega. Nad hoidsid neid alal, edendasid ning hiljemini andsid üle ka eurooplastele. Ka Hiinast ja Indiast õppisid nad mõndagi. Filosoofias oli nende peaõpetajaks Aristoteles, kelle tööd pea-aegu kõik tõlgiti araabia keelde. Ka Platonil oli pooldajaid.

Mõlema filosoofi vaateid püüti kokkukõlastada islami teoloogiaga. Aristotelese õpetuse kommenteerijaist on kuulsaimad Avicenna (Ibn Sina) ja Averroes (Ibn Rušd), kes mõlemad sattusid hädaohklikku vastuollu muhamedi kirikuga. Hispaania arst Averroes õpetas idealistlikku panteismi, eitas hinge surematust ja leidis, et täit tõde saavutatakse pigem filosoofilise mõtlemise kui vagade pärimuste uskumise teel. Araabia keelest tõlkisid Hispaania juudid Aristotelese teoseid ja nende kommentaare l a d i n a k e e l d e. Nii tutvus ka kristlik Lääne-Euroopa Aristotelese filosoofiaga. Eriti mõjusalt arendasid araablased edasi Kreekast ja Indiast pärinevaid matemaatilisi teadmisi. Nad kujundasid välja algebra ning võtsid tarvitusele (nulliga täiendatult) india numbrisüsteemi, mis hiljemini ka eurooplastele tuttavaks sai. Ka trigonomeetrias olid nende saavutused silmapaistvad. Üheks armsamaks teadusharuks oli araablastel täheteadus. Nad ehitasid hulga tähetorne, määrasid päikese ja tähtede liikumisi. Hulk praegu tarvitusel olevaid astronoomilisi oskussõnu kuulub araabia keelde. Keemias ja füüsikas jõudsid araablased tublisti kaugemale antiik-teadusmeestest, sest nad tarvitasid vaatluse kõrval ka katsed. Astronoomia ja keemiaga seoses harrastati ka ebateadusi, alkeemiat ja astroloogiat. Arstiteaduses ei teinud nad, kreeklastega võrreldes, suuri edusamme, sest koraan keelas uurida anatoomiat, küll aga tõstsid nad rohuteaduse üsna kõrgele. Et araablased olid kõrverahvas, siis omasid nad sünnipärast rändamiskirge. See koos koraanis nõutava palverännakuga Mekkasse aitas kaasa mateaduse arenemisele. Eriti rikas huvitavate andmete poolest Pärsia, India, Hiina, Aafrika ja Bütsantsi kohta on suure reisija Masudi poolt X s. kirjutatud teos „Kullauhted“. Koraani uurimine pani aluse araabia teoloogiale. Silmapaistvaks teoloogiliseks tüliküsimuseks oli ši-iitide ja sunniitide arvamine sunna tähtsusest. Sunna on koraani kõrval teine tähtis islami usuürik, kus on fikseeritud mitmesugused pärimused Muhamedi õpetuse kohta. Küsimuses, missuguseid sunna raamatuid tunnustada, erinevad sunniitide ja ši-iitide arvamusel. Ka oma ajaloo uurimist harrastati elavalt.

Kunst. Koraan keelas kujutada Allahi ja inimest pildis. See-tõttu ei arenenud Araabias maalikunst ega raidkunst. Eramajus on leitud küll mõningaid seinamaalinguid inimeste kujutistega, kuid üldiselt on araablased siin väga vähe tähelepanuvääri-vat andnud. Seda suuremad on aga nende saavutised ehituskunsti ja ornamentika alal. Ehituskunsti areng sõltus eeskätt

jumalakodade, mošeede ehitamisest. Ehitist väljastpoolt kaunistasid saledad tornid, nn. minaretid. Neilt hüüdsid muezzinid viis korda päevas usklikke palveile. Ruumi kujundamises ei loonud araablased palju omapärast, nende mošeedes on üle võetud bütsantsi kuppelehitiste võte, küll aga leidub originaalset ruumide ehitamises. Rooma ümmarkaarest arenesid nüüd igasugused fantastilised vormid, nagu kahekordsed hoburaua-, ristikulehekuju- lised ja sakilised kaared. Kaari kandsid peened sambad otse- kui kõrveränduri telgikepid. Laed kujundati vahel stalak- tiitide moodi. Siseruumide seinu katsid keerulised, fantaasia- rikkad ornamendid — arabeskid. Neis väänlevad üksteisest läbi otsekuu alguse ja lõputa kas puhtgeomeetrilised jooned või stiliseeritud taimed. Arabeskide kaudu omandasid paljud araab- laste ehitised rõõmsa, otse mängleva iseloomu. Eriti kehtib see araablaste ehitiste kohta Hispaanias. Siin löid nad ühe suurema ehituskunsti ime — Alhambra lossi Granada lähedal. Kogu selles ehitises tundub pillavat toredust ja muinasjutulist kergust. Lossi ruumid grupeeruvad mitmesuguste õuede ümber. Neist on eriti ilusad mürtide ja lõvide õu. Esimeses asub mürtidest ümb- ritsetud nelinurkne supelbassein. Viimase keskel kannavad 12 mustast marmorist lõvi purskkaevu. Mošeedest on eriti kuulus sammasterikas Córdoba mošee.

Kirjandus. Samuti kirjanduses löid araablased palju ilusat. Juba enne Muhamedi luuletati Araabia kõrbede laule ränduri- elust, selle rõõmudest ja raskustest, kaamelist kui truust ja kan- natlikust reisukaaslasest, suguharude tülidest ja armastusest. Araablaste keel oli väga sõnariikas; ühe mõiste jaoks oli neil sageli palju eri sõnu. Nii olevat näiteks armastatud ka a- melil olnud 1000 isesugust nimetust. Erilise õitsengu elas kir- jandus üle aga hiljem Abbassiidide õue juures. Tähtsamad seal- sed luuletajad olid pärslased. Ka Córdoba kaliifid pidasid luu- lest lugu, paljud neist kirjutasid koguni ise laule. Kõige tuntum araabia kirjanduse toode on muinasjuttudekogu „Tuhat üks ööd“. Algselt on need muinasjutud enamasti üle võetud naaberrahvailt, nagu pärslastelt, hindudelt, juutidelt, kuid hiljemini on nad muu- tunud täiesti araabiapäraseiks. Nende muinasjuttude lemmik- kujuks on kaliif Harun-al-Rašid. Siin kujutatakse teda väga heana, vahvana ning õiglasena, kuigi ta seda tegelikult ei olnud.

Kalifaadi kultuuriline tähtsus. Kalifaat kui hiiglasuur poliitiline ning majanduslik tervik soodustas mitmesuguste rahvaste lähenemist üksteisele. Nad õppisid tundma üksteise ainelise ning

vaimse kultuuri rikkusi, säilitasid ning arendasid neid ja saavutasid võrdlemisi kõrge üldise kultuuritaseme, mis lubas neil olla Lääne-Euroopalegi õpetajaiks.

4. Karolingide ajastu Frangi riigis.

Frangi riik. Mitmesuguseist germaanlaste riigest, mis endise Lääne-Rooma riigi pinnal tekkisid, kujunes kõige võimsamaks poliitiliseks teguriks Frangi riik. Rahvasterännu ärevail ajal, kui rahvas vajas alatasa kindlat keskvalitsust, oli ka läänegermaanlaste juures tekkinud püsivam vürsti- või kuningavõim. Frankide kuningal Chlodovech'il (481—511) õnnestus võita kõiki teisi frankide kuningaid ja vürste ja ühendada kõik frangid oma valitsuse alla. Samuti vallutas ta Gallia Rooma asehaldurilt Syagrius'elt, kes seal peale Lääne-Rooma riigi langemist edasi valitses. Frankide vahekord võidetud Rooma provintsi elanikega kujunes võrdlemisi sõbralikuks. Senine rahvastik säilitas oma maaomandi, vabaduse ja osalt rooma õigusegi, ainult riigimaad ja segaseis oludes peremeheta jäänud krundid läksid frankide, peamiselt kuninga ja selle kaaskonna kätte. Katoliku usku vastu võttes võitis Chlodovech endale ja oma järglasile romaniiseerunud elanikkonna ja katoliku vaimulikkonna poolehoiu. Ühine usk ja kirik lähendasid võitjaid ja võidetuid. Seetõttu võis siin rooma kultuurist enam üle kanduda võitjaile kui seal, kus germaanlased olid arianlased, endine elanikkond aga katoliiklased. Frankide sõdades mittekatoliiklike naaberrahvastega võisid nad olla kindlad katoliku kiriku ja üldse katoliiklaste poolehoiule. Katoliku kiriku poolt salvituna muutus kuningasugu pühaks, tema vastu ei tekkinud usurpaatoreid väljastpoolt.

Merovingide dünastia (481—751) oli troonil ligi 300 aastat, ületades seega näit. Valois'de, Bourbonide ja Stuartite valitsemisaja, rääkimata Rooma riigi põgusaist dünastiaist.

Nii tugev oli Merovingide prestiiž, et isegi siis, kui tegelik võim oli siirdunud majordoomuste kätte, umbes kaheksakümne aasta jooksul krooniti neid pühalikult kuningaiks, ja Pippin Lühike julgus ainult paavsti nõusolekul teha end uue dünastia esimeseks kuningaks. Mainitud põhjused soodustasid Frangi riigi muutumist Lääne-Euroopa võimsaimaks suurriigiks. Oma haripunktile tõusis Frangi riigi vägevus Karolingide valitsejasoo ajal, kes a. 752 trooni üle võttis nõrkadelt Merovingi-

delt. Karolingide dünastia, eriti selle silmapaistvaim liige Karl Suur, mõjutas sügavalt Euroopa ajalugu keskajal.

Karolingide valitsuse poliitilisest ja kultuurilisest tähtsusest. Peale Lääne-Rooma riigi langemist kujunes Karolingide ajal Frangi riigist esmakordselt jälle suurvõim, mis oma ulatuselt oli võrreldav endise Lääne-Rooma riigi omaga. Kuigi Frangi riigi alla tema maksimaalse ulatuse korral ei kuulunud Põhja-Aafrika, suurem osa Hispaaniast ja mõned osad Itaaliast, see-eest omandas ta aga Karl Suure ajal (768—814) ulatuslikke germaanlaste alasid Kesk-Euroopas, mis olid olnud väljapool Rooma riigi piire. Karl Suure vallutuste tõttu muutus Frangi riik tõeliselt suurriigiks ja jäi selleks kuni jagamiseni Verduni lepingus a. 843. Võimsamate Karolingide aegne Frangi suurriik mõjutas mitmeti kogu Euroopa poliitilist saatust. Tema tugevuse tõttu loobusid araablased Hispaaniast edasitungimisest. Araablaste edasitungi ohjeldamiseks oli juba majordoomus Karl Martell nendega edukalt sõdinud, võites neid korduvalt VIII sajandi kolmekümnendais aastais. Kaitseks Córdoba kalifaadi vastu asutas Karl Suur Hispaania piirimargi Pürenee mägede ja Ebro jõe vahele. Sama vaenlase vastu enda kindlustamiseks püüdis ta luua häid suhteid Córdoba kalifaadiga vaenujalal oleva Bagdadi kalifaadiga, kus seekord valitses kuulus Harun-al-Rašid. Ent Karolingide poliitiline peatähtsus ei seisne araablaste ekspansiooni pidurdamises ja katoliku maailma kaitsemises islami vastu, vaid samuti ristiusu levimise soodustamises Kesk-Euroopasse germaanlasist paganate keskele. Karl Suure ajal ühendati kõik Euroopa mandril elavad germaanlaste suguharud Frangi riigi alla ja ristiusustati vähemalt pealiskaudselt. Mitmesuguste germaani suguharude ühendamiseга ühise valitseja alla loodi eeldused nende segunemiseks, pandi seega alus saksa rahva kujunemisele. Samuti algas juba Karl Suure ajal katoliikliku maailma tungitta, kaugemale germaanlaste asundist, ja koos sellega germaanlaste ekspansioon samas suunas. Karl vallutas slaavlaste alasid Saale ja Elbe vahel ja rajas sinna Sorbi piirimargi. Samuti võitles ta edukalt avaaridega, türki-tatari tõugu rahvaga, kes pärast hunnide riigi langust olid siirdunud esmalt Lõuna-Venemaa steppidesse ja siis Doonau-Tisza madalikku. Karl Suur ja üks ta pogadest hävitasid avaaride riigi. Osalt loodi nende maadest Ida piirimark, millest hiljem kujunes Austria; osalt langesid nende alad Euroopasse tungivate ungarlaste saagiks. Eriti andsid aga keskaegsele ajaloole ilmet ja aitasid selle omapära kujundada kaks Karo-

lingide poliitilist sammu, nimelt paavsti ilmliku võimu kindlustamine ja keisririigi rajamine.

Rooma paavst. Kirikuriik. Keisririik. Paavstid olid VIII-ks sajandiks muutunud juba kaunis suureks autoriteediks kirikuelus. Ristiusu algusaastail, nn. apostlikul ajal valitsenud demokraatlik kirikukorraldus oli juba II sajandil maad andnud

aristokraatsemale, kus juhtivat osa etendasid piiskopid. Neist hakkasid Rooma piiskopid nõudma juhi-osa kogu kirikus endile kui Peetruse järglastele. Rooma paavstidel õnnestuski suurendada oma prestiiži osalt oma seisukohavõttudega usu- ja kirikuküsimustes, osalt aga ka puhtilmlike administraatoreina ja organisaatoreina. Langobardide invasiooni ja sellele järgnenud sõdade ajal põgenesid inimesed tihti kaitset otsides Rooma. Sel ajal, kui Bütsantsi riigivõim Ravenna eksarhi näol abituks osutus oma alamate eest Itaalias hoolitsema, tegid seda paavstid. Nad hakkasid põgenikele vilja, nad organiseerisid vastupanu barbareile ja pidasid nende kuningatega läbirääkimisi. Nii omandasid paavstid Ravenna

61. joonis. Paavst Gregorius Suur dikteerib, inspireeritud tuvikese kujul esinevast Pühast Vaimust. Tema kirjutaja piilub eesriidesse krihvliga tehtud augu kaudu paavsti.

eksarhi kõrval teatud poliitilise võimu. Germaanlaste invasiooni aegade tähtsaima paavstina tuleks mainida Gregorius I Suurt (590—604), kes hiljem, kui usulised ja kirikupoliitilised lahkkelid Rooma paavstide ja Konstantinoopoli patriarhide vahel ilmsemaks muutusid, lõpetas koguni kuulekuse Ravenna eksarhidele ja hakkas rahva poolehoiule teetudes iseseisvalt valitsema Roomat ja selle ümbrust. Nii VII s. lõpul de facto juba olemasolevat, kuigi teiste riikide poolt õiguslikult tunnustamatut kirikuriiki kaitsesid Karolingid korduvalt langobardide vastu (Pippin Lühike, Karl Suur) kahes VIII sajandi keskpaiku toimu-

nud sõjakäigus (754. ja 756. a.). Pippin Lühike võitis langobardidelt nende kätte läinud Bütsantsi maa-alu ja kinkis nad paavstile. Seepärast tavatsetaksegi kirikuriigi algust lugeda VIII sajandi keskelt. Ilmliku võimu omamine kirikuriigis suurendas paavstide poliitilist rippumatust, suurendas nende vabadust ja autoriteeti Lääne-Euroopa riikide ees, aitas kaasa kiriku enneolematule mõjukusele keskaja poliitilises elus. Aga ühes sellega laienes lõhe Bütsantsi ja Rooma vahel ja pidurdati Itaalia ühendamine kuni 1870. aastateni.

Et Karli käes oli palju endise Lääne-Rooma riigi maid, et

62. joonis. Rooma-Saksa keisrikroon. Valmistatud kullast, kalliskividest ja pärlidest.

temale allus suurem hulk katoliiklasi, et Karolingid omasid suuri teeneid paavsti kaitsemisel, islami tagasitõrjumisel ja paganate ristiusustamisel, siis näis loomulik, et ristiusulisel Lääne-Euroopal oleks ühine ilmlik valitseja — keiser. Keisririigi loomise mõtet pooldas ka kõigiti paavst, kes nii lootis vabaneda Bütsantsi poliitilise eestkoste alt. Bütsantsi jõud olid osutunud liiga nõrgaks, et teostada kogu kristliku maailma ühendamist. A. 800 krooniski paavst Leo III Karl

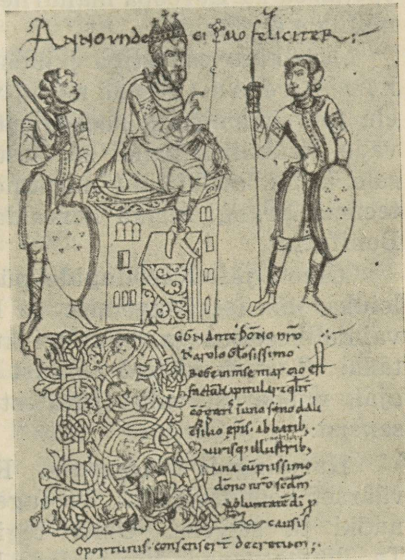
Suure keisriks. Bütsantsi keisrid protesteerisid küll esialgu, kuid hiljem, mõningate Aadria mere ääres asuvate linnade loovutamise eest Bütsantsile, olid nõus tunnustama seda poliitilist akti, mis aina travamini lahutas Lääne-Euroopa Bütsantsist. Keisriameti ülesandeks oli Rooma kiriku kaitsemine ja ta võimu levitamine. Ainult sellise eesmärgi teenistuses oli keskaegse maailmavaate järgi keiser õigustatud oma võimu levitama. Keisririigi asutamises avaldub tendents muuta katoliiklikku maailma poliitiliselt üheks tervikuks, tendents, mis hiljemgi keskaja ajaloos suurt osa etendas, kuigi seda ei suutnud kunagi täiesti teostada ei paavstid ega keisrid.

Lääne-Euroopa kultuuri tase. Pärast Lääne-Rooma riigi üleujutamist barbarite poolt langes sealse kultuuri tase üsna madalale, ja läks mitu sajandit, enne kui võis jälle märgata

mainimisväärset tõusu. Linnad tühjenesid, paljud majad varisesid, käsitöölised loobusid suurelt osalt oma ametist ja hakkasid põlluharijaiks. Valitses kinnine kodumajandus ja inimeste nõuded materiaalse mugavuse suhtes langesid madalale. Uued majad, mida ehitati, olid enamasti viletsad, ühekordsed, akendeta ja korstnateta puuhooned, sisustatud algeliste laudade ja pinkidega. Ainult kirikute, kloostrite ja üksikute vürstilosside ehitamisele kulutati enam hoolt.

Vanaaegsed tehnilised kogemused ei läinud küll enamasti kaotsi, kuid neid rakendati harvem ja vähem suurejooneliselt, tehniliselt vilunud inimeste arv kuivas kokku. Uusi leiutisi tehti varasel keskajal ainult üksikuid (näit. klaasi- ja õlimaalimine ja noodikiri XI sajandil, tuuleveski XII sajandil).

Niisamasugust langust kui materiaalses näeme ka vaimses kultuuris. Lääne-Rooma riigi viimaseil sajandil oli silmapaistvate kristlike ja paganlike autorite arv tunduvalt suurem kui sellele järgnenud sajandil, ka rahvahariduse üldtase võrratult kõrgem. Ristiusk levis küll aina laiemasse rahvahulgisse, aga enamasti mõisteti teda seal pealiskaudselt ja valesti, ka jättis kirikuelu väga palju soovida. Frankide arusaamine ristiusust oli näit. väga paganlik. Taevast kujutlesid nad nagu Frangi riiki, kus Jumal istus troonil, ümbritsetud oma pühakuist nagu kuningas suurnikest. Taevavürstil olid mitmesugused maised omadused. Ta oli küll õiglane ning hea, aga ka kergesti vihastuv ning kättemaksuhimuline. Eeskätt nõudis ta aga kuu-
lekust. Pühakud olid võtnud endile endiste jumalate seisukohad. Nende poole pöörduti nüüd mitmesuguseis hädades. Vaimulikonnas levisid joomine, kõlvatu elu ja kuritegevus. Paljud vaimulikud jätsid sõdimise ja jahi pärast oma kutsetöö hooletusse. Piiskopiametis nähti ainult kasutoovat kohta ja seda püüti saavutada igasuguste vahenditega. Kuningas, kellele kirik allus, ei

63. joonis. Karl Suur seaduseandjana. Joonis ta kapitulaariast 779. a. Kiri XI sajandist.

vaadanud piiskoppe ametisse seades nende kõlblikkusele kiriku seisukohalt, vaid poliitilisele meelsusele ja sõjamehelikule tublidusele.

Mõneti kõrgem kui Frangi riigis oli hariduse ja kiriku tase Iiri- ja Inglismaal, millised maad olid vähem kannatanud rahvasterännu-tormides. Sealt saabusid paljud misjonärid ja õpetlased ka Euroopa mandrile, sealseid paganaid pöörama ja vaimulikke õpetama.

Käsitähes paavstiga püüdsid Karolingid tuua parandusi kirikuelu. Nende mõjul võeti sinodeil vastu otsuseid kiriku elu tervendamiseks, keelati näit. vaimulikel jahilkäimine ja relvade kandmine, pandi senisest rohkem rõhku vaimulike haridusele, kujundati kiriklik auastmestik kindlamaks jm. Kaunis suuri teeneid Frangi kiriku korraldamisel omas anglosaksist misjonär Bonifatius.

Ometi jäi, Karolingide püüetele vaatamata, kultuuriline elu loiuks, jah, isegi lugemise- ja kirjutamiseoskus piirdus peamiselt vaimulikeseisusega. Frangi kuningad ei osanud ise tihti kirjutada. Teatud määral ärksust vaimses elus kohtame Karl Suure ajal, mispärast vahel tavatsetakse kõnelda Karolingide renessansist.

Karolingide renessans. Karl Suur ise ei omanud mainimisväärtset kooliharidust. Ta luges vaevaseft ja kirjutamist ei saanudki ta selgeks. Ometi tegi ta palju hariduse edendamiseks. Ta õhutas vanade käsikirjade kogumist. Tema algatusel asutati toom- ja kloostrikoole. Haridusolude korraldamisel oli Karli tähtsaimaks abiliseks anglosaksi õpetlane Alkuin. Tema tõstis kaunis kõrgele Karolingide õuekooli, mis oli Frangi riigi ainus ilmlük kool. Selles said haridust printsid ja kõrgemate ametnike pojad. Neile hakati nüüd õpetama nn. seitset vabateadust: grammatikat (s. o. ladina keelt ja kirjandust), retoorikat (kõnekunsti) ja dialektikat (vaidlemiskunsti), mis moodustasid alama õppeainete grupi, nn. triviumi. Selle kõrval õpetati muusikat, aritmeetikat, geomeetriat ja astronoomiat, nn. quadriviumi aineid. Kloostri- ja toomkoolide peasihiks oli õpilaste tutvustamine ristiusuga, kuid selle kõrval harrastati ka ilmlikke õppeaineid, paremais kooles õpetati isegi rooma seitset vabateadust. Kogu õpetus toimus ladina keeles.

Peale Alkuini kogus Karl Suur ka teisi õpetlasi ja kirjanikke oma kotta (näit. langobardide ajaloo kirjutaja Paulus Diaconus, Karl Suure biograaf Einhard jt.). Need moodustasid mingisuguse „akadeemia“, milles tähtsaimaks uurimis- ja aru-

tamisaalaks oli kristlik usuteadus. Selle kõrval harrastati innukalt ladina kirjanike ja filosoofide lugemist ja nende teoste ära kirjutamist. Ka akadeemia liikmed ise kirjutasid oma teosed ladina keeles ning armastasid nimetada endid vanade kuulsate meeste nimedega. Vana antiikkultuuri kõrval huvitus Karl ka germaani rahvaluulest. Ta laskis koguda rahvaluule.

Karolingide renessanssi ei saa võrrelda teaduste ja kunstide taassünniga keskaja lõpul. Siin puudub veel see vabaduse, individualismi ja maise õnne jaatamise vaim, mis oli omane viimasele. Kuigi loeti antiikautoreid, jäi maailmavaate juhiks igati kristlik teoloogia. Kuigi Karolingide renessansis puuduvad kaugleulatuvad ideed, on ta ometi seepärast tähelepanav nähtus, et jälle kord keiser esineb teaduste ja kunstide metseenina ja annab neile suurema tähtsuse kui seni.

Keisririigi lagunemine. Karl Suur oli loonud küll maailmariigi, kuid ta ei suutnud kaotada mitmesuguste rahvaste erinevusi ja provintside partikularismi. Nii pea kui see teojõuline keiser suri, algas riigis sisetüli. Karl Suure järglaste vahel jagati a. 843 Verduni lepinguga riik kolmeks iseseisvaks osaks. Lothar omandas riigi keskosa — Itaalia, Burgundia ja Lotringi. Karl Paljaspea sai endise Gallia alad romaani rahvastikuga, Schelde, Maasi, Saône'i ja Rhône'i jõest lääne poole. Ida pool Reini asuvad maad omandas Ludwig Sakslane. Sellega pandi alus hilisemaile Itaalia, Prantsuse ja Saksa riikidele. Hiljemini Ludwig Sakslane ja Karl Paljaspea jagasid Lothari maad, välja arvatud nende Itaalia osa (Meerseni leping a. 870).

5. Soome-ugri rahvad ja normannid.

Soome-ugri rahvaste algkodu ja rännud. Peale araablaste olid kristlikule maailmale varasel keskajal suurimaks ohuks soome-ugri rahvad ja eriti normannid.

Tõendatakse, et soome-ugri algrahvas on nooremal kiviajal elanud Volga keskjooksu ja Oka jõe mail. Ühtlasi arvatakse, et soomeugrilaste asukohad on kiviajal ulatunud Põhja- ja Kirde-Poola ning Ida-Preisi alale. Seega pole soome-ugri algrahvas tulnud praegustele asukohtadele idast (Aasiast), vaid on elanud rohkem lääne pool ja siit siirdunud teistele aladele. Soome-ugri algrahva keelest on hõimude lahku asudes arenenud iseseisvad soome-ugri keeled.

Soome-ugri rahvastest eraldus III aastatuhandel e. Kr. ugrihõim (ungarlased, ostjakid, vogulid). Ungarlased ehk madjarid peatusid mõnda aega Mustast merest põhja pool asetsevais steppides. IX s. lõpul p. Kr. asusid nad praegusesse Ungarisse.

Ungari riigi tekkimine ja kasvamine. Ungarlased elasid kaua sugukondadena mitmesuguste pealikute valitsuse all ühise riigita, nagu muudki soome-ugri rahvad. Mitmesugused sõjad naabritega, eriti petšeneegidega, sundisid Lõuna-Venemaal asuvaid ungarlasi lõpuks koonduma ühise vürsti alla. Esimeseks ungarlaste valitsejaks sai IX s. teisel poolel vürst Árpád. Tema juhatusel tungisid nad IX s. lõpul praegusesse Ungarisse, alistasid varemini seal elanud slaavlased.

Uuest kodukohast hakkasid ungarlased Árpádi järglaste all tegema rüüsteretki Lääne-Euroopasse. Palju aastakümneid heidutasid nad läänemaid, ootamatult ilmudes ja rüütates kord Itaalias, kord Saksamaal, kord Prantsusmaal. Vahel ulatusid nende retked isegi Atlandi ookeanini ja Pürenee poolsaarele.

Ungarlaste sõjalise edukuse põhjuseks oli osalt ungarlaste vahvus ning võitlustaktika, osalt selleaegsete feodaalmaade halb väekorraldus.

Türgi-tatari rahvaste naabruses olid ungarlased muutunud sõjakaks ning painduvaks ratsurrahvaks, keda Lääne-Euroopas võrreldi sageli hunnidega. Et nende sõdurid ei omanud raudrüüsid, oli neil hädaohtlik otse rindeti kokku minna raskelt relvastatud rüütlitega. Seepärast püüdsid nad vastase rindet enne võitluse astumist killustada. Selleks ratsutasid nad väikestes salkades ümber vaenlase väe ja meelitasid teda nii võitluse. Või nad külvasid vaenlase rinde noolterahega üle, et seda segadusse viia. Kui see kõik ei aidanud, teesklesid nad põgenemist. Kui vaenlased hakkasid neid taga ajama ning nende read seejuures segi läksid, pöördusid ungarlased äkki ümber ja asusid võitluse. Sageli meelitasid nad vaenlase põgenemise peidetud abivägede vahele. Killustatud vaenlase väge aga võisid ungarlased kergesti võita, tänu oma kiireile hobuseile ja oma suuremale painduvusele, võrreldes õhtumaiste raudrüütlitega. Ka valitsesid ungarlaste sõjaväes hea ülddistsipliin ja koostöö, kuna lääne-eurooplaste juures püüdis iga rüütel näidata isiklikku tublidust ning hoolis vähe üldisest lahingukorrast. Ka toimus feodaalkorra juures sõjaväe kokkukutsumine keeru-

kalt ja pikaldaselt ning ungarlased olid sageli väledail hobuseil juba saagiga minema kihutanud, kui neile alles vastu astuda taheti.

Lõpuks õnnestus Saksa keisril Heinrich I-l ja Otto Suurel ungarlastele edukalt vastu astuda. Eriti Otto lõi neid väga raskesti a. 955 Lechi väljal. Mõned aastad hiljem said nad ka bütsantslastelt lüüa. Nähes tõsist vastupanu lõpetasid ungarlased oma röövkäigud ja hakkasid oma kodus enam põldu harima. Läänemere äärde jõudnud soomeugrilased püsisid kauemat aega sõjakaina. Nii oli eestlasil oma „viikingiaeg“ alles XI—XII sajandeil. Ungarlaste vürst Géza pöördus X s. viimasel veerandil Saksa keisri poole ja palus saata misjonäre rahvast ristima. Ta tegi seda, taotelles head vahekorda Lääne-Euroopaga, eriti tugevneva Saksa riigiga. Misjonärid saabusid ja ristisid paljusid. Géza ise jäi aga paganaks.

Tema poeg Stephan Püha (997—1038) laskis aga end juba ristida. Ta tõi maale palju misjonäre ja saksa rüütleid ning korraldas nende toetusel maa valitsemise mitmeti Saksa omaga sarnaselt. A. 1001 pöördus ta paavst Silvestri poole ja palus sellelt kuningakrooni. Paavst saatiski talle nn. püha krooni. Seega, et Stephan pöördus trooni paludes paavsti poole ja mitte Saksa keisri kui õhtumaa ilmliku valitseja poole, hoidis ta alal riigi täieliku sõltumatuse ning lõi ühtlasi hea vahekorra Lääne-Euroopaga.

Noort Ungari riiki tülitasi mitmesugused rahvad, näit. idast petšeneegid ja kumaanid, kirdest mitmesugused slaavlased. Kuid ungarlastel õnnestus võita kõiki pealetungijaid. Osalt asustasid nad võidetutega oma piirimaid. XI sajandi viimasel veerandil võitis Ladislaus Püha Ungarile Slavoonia ja tähtsate soola-kaevandustega Transilvaania. Tema järglase ajal vallutati Kroaatia ja Dalmaatsia linnad. Nii pääses Ungari mere äärde.

Ungari riigikorraldus ja elu-olu. Kuningas Stephan Püha ajani oli Ungari riiklik ühtlus väga lõtv. Igasugustel väikestel vürstidel oli palju võimu ning ühiselu oli veel mitmeti sugukondlikul alusel. Kuningas Stephan aga hävitas sugukondade vürstide tähtsuse, alistades kogu maa kindlalt keskvalitsusele.

Maa jaotas ta komitaatideks. Nende üle valitsesid ispaanid, kes vastasid umbes frangi krahvidele. Ispaani käes olid koha peal nii valitsemine kui ka sõjaline võim. Ta kogus kuningale maksusid ja mõistis kohut.

Kaua aega ei tekkinud ispaanidest mingisugust päritavat ametiaadlit. Neid vahetati sageli, mis asjaolu takistas Ungaris feodaalkorra arenemist.

Oma tihedamini asustatud maa ümber ehtasid ungarlased kunstliku kaitsejoone. Metsarikkais kohtades tehti palkidest tarasid, jõgede ümbruses muudeti maad paisude abil sooks.

Allutatud võoraste üle valitsesid ungarlased kaunis pehmelt. Nii jäi Kroaatiast ja Slavoonias kehtima senine rahvuslik kohtupidamisviis. Ungari kuninga kohus oli ainult edasikaebe-instantsiks. Eriti suured õigused jäeti Dalmaatsia linnadele. Nende kodanikud tohtisid kohtuasjust edasi kaevata neisse Itaalia linnadesse, kust olid üle võtnud oma õigismõistmisviisid.

Rahva peatöödeks olid Ungaris röövkäikude ajastul jaht ja karjapidamine, hiljemini põlluharimine. Kaubandus oli elav, sest Doonau jõgi moodustas rahvusvahelise kaubatee. Kaubanduses, eriti aga käsitöös ja mäetöös mängisid tähtsat osa sisserännanud välismaalased. Peaosa neist moodustasid sakslased, kuid oli ka palju itaallasi, kreeklasi ja prantslasi. Enamik välismaalasi rahvastus varsti ümber, ainult sakslased, keda linnus asus üsna tihedasti, säilitasid oma keele ja rahvusliku omapära.

Hariduselt ja kombeilt olid ungarlased lääne-eurooplasist pisut taga. Kuningriigi esimesil sajandeil avaldati seadused ja määrused ainult suusõnal, sest ülemad ametnikud ja suurnikudki ei osanud kirjutada ega lugeda. Kuid aegamööda imbus Ungari läbi euroopa kultuuriga ning hakkas seda isegi idanaabreile vahendama.

Feodalismi kujunemisest Ungaris. XII sajandini puudusid ungarlastel selged seisuslikud vaheseinad. Küll aga oli ungarlaste keskel suuri majanduslikke erinevusi. Noil ajal, kui ungarlased lõpetasid oma rüüsteretked, oli osa rahvast jaganud maa juba omavahel eraomandiks ning asunud põllutööle. Sõjakamad, kes polnud seni palju hoolinud rahulikust põlluharimisest, leidsid endid maast ilmajäänutena. Nad astusid nüüd teorentnikeks kuninga või mõne teise suurmaaomaniku juurde. Varanduslikke vahesid aitas suurendada kuningate komme kinkida oma lemmikuile maid. Troonitülide puhul troonilolijad kinkisid eriti rohkesti oma maid suurnikele, et võita või kindlustada nende poolehoidu. Aegamööda anastas aadel endale suuremaid õigusi maarahva üle. A. 1222 kindlustas Andreas II ungari aadlike eesõigused nn. kuldüllaga.

Tema poeg Béla püüdis küll esmalt murda aadli võimu, asutades igasse komitaati komisjoni, kes pidi kingitud kuninga maade reduktsiooni ette valmistama. Kuid tema püüdeid väärastatarlaste tulek Ungarisse. A. 1241 löid tatarlaste jõud ungarlasi Sajo jõe ääres ning vallutasid siis peaaegu kogu

Ungari. Kui nad hiljemini Ungarist taandusid, jäi maa väga anarhilisse seisukorda. Kuningas Béla IV nägi, et ta ei suuda ilma mõjuka aadli abita riiki uuesti üles ehitada, ning andis neile seepärast suuri õigusi ja suuri kingitusi sõjas rahvast lagedaks jäänud maast. Järgnevate Arpádi soost kuningate ajal võitis aadel enam ja enam õigusi talupoegade üle. Eriti võimsaks muutusid aga magnaadid, kui Arpádi dünastia a. 1301 välja suri ning sellele järgnesid aastaid kestvad troonitülid. Uue, Anjou dünastia aegu muutus Ungari väga sarnaseks Lääne-Euroopa feodaalmaadega.

Normannid ja nende ekspansioon. Kauemat aega kui ungarlased ohustasid kristlikku Lääne-Euroopat normannid. Normannid (viikingid) olid germaani tõugu rahvas, kes asus Jüüti ja Skandinaavia poolsaarel. Nad tülitasid sageli franke kui ka teisi rahvaid. Et nende maa oli vaene ega jõudnud kõiki inimesi toita, rändas neid tihti sealt välja. Sageli kihutas ka saagihimu neid seiklema ja röövima merel ja maal. Alguses elasid normannid väikestes riikides, hiljemini aga hakkas Skandinaavia maa-ees tekke tugev üldine kuningavõim. Nüüd hakkasid väikesed, iseseisvuse kaotanud vürstid, kes polnud harjunud sõna kuulama, väljarändajate ja röövlite juhtideks. Retkele sõideti väikeste laevadega, mis liikusid purjede kui ka aerude jõul. Selliseid laevu liitus vahel mitusada uhkeks laevastikuks.

Normannid sõitsid üles mööda Euroopa suuremaid jõgesid ja rüüstasid laialt ümberkaudset maad. Ida-Frangi riik suutis takistada nende kestmist asumist riigi piiresse. Küll aga vallutasid nad X sajandil osa Loode-Prantsusmaast ja jäid sinna elama. Tänapäevani nimetatakse seda maa-ala nende järgi Normandiaks. Siit välja minnes võitsid nad hiljemini Inglismaa, Lõuna-Itaalia ja Sitsiilia, asutades seal oma riigid. Teised, Skandinaaviast lähtuvad viikingid kaubitsesid ja röövisid peamiselt mööda suuri Venemaa jõgesid sõites. Oma teekonnal Dneprit ja Musta merd pidi jõudsid nad tihti Konstantinoopolini ja olid seega tähtsaks kaubavahendajaiks Idamaa ja Põhjamaade vahel. Samuti kauplesid nad Volga ja Kaspia mere kaudu Bagdadi kalifaadiga. Nende kultuuriliste teenete kõrval omasid idaviikingid ka poliitilisi — normanni vürstid asutasid ühes soome hõimudega a. 862 Vene riigi ja valitsesid seal mitu sajandit.

Normannide suurejoonelised rüüsteretked algasid IX sajandil ja kestsid ligemale 300 aastat. Neile tegi lõpu paganaist meriseiklejate kristianiseerumine.

6. Slaavlased.

Idaslaavlaste rändamine. Ühiskondlik olustik. Indogermaani rahvastest pääsesid slaavlased (ja leedulased) ajaloo-valgusesse viimastena. Nende kodu asus esimestel sajanditel p. Kr. Karpaatide ja Visla ülemjooksu vahelisel alal. Siit valgusid nad laiali: ühed lõunasse, teised läände ja kolmandad itta. Idaslaavlased asusid elama Dnepri jõe orgu arvatavasti VII sajandil, asustades aegapidi maa-ala Ilmjärveni ja Oka jõe ülemjooksuni.

Slaavlaste esialgne ühiskondlik olustik oli sugukondlik. Koloniseerumise tagajärjel ei suutnud sugukonnad enam koos püsida, vaid killunesid. Eriti aitas selleks kaasa asustuse laialisus, mistõttu üksikud sugukonna liikmed üksteisest eraldati. Sugukonda asendas s a r a s k o n d, mis tekkis lähestikku elavaist, ühinenud perekondadest, kusjuures polnud tähtis veresugulus. Kogukondlikke asju arutati rahvakoosolekuil — vetšedel, millest võtsid osa perekonnaisad.

Majanduselust. Uutele aladele asudes olid idaslaavlased juba elamuid ehitavad põlluharijad. Põlluharimine teostus algeliselt, maapinna lahjenedes võeti tarvitusele aina uusi värskeid metsamaid. Põlluharimise kõrval olid tähtsaks elatusallikaiks jahipidamine ja kalandus. Dnepri ääres muutus tähtsaks majandusharuks k a u b i t s e m i n e. Dnepri jõgi arvukate harujõgedega oli tähtsaks ja heaks kaubateeks, sest tema kaudu oli kerge ühendusse astuda mitmete suurvetega. Neil asjaoludel võis kujuneda elav kaubanduslik läbikäimine Bütsantsi, Araabia ja teiste maadega. Käsikäes kaubanduslike suhete arenemisega käis linnade tekkimine. Kaubanduslike keskustena olid nad eskätt kaupade hoiukohtadeks ning turgudeks. Nii tekkisid Kiiev, Novgorod, Smolensk, Tšernigov jt. linnad.

Varjaagide ja soome sugu rahvaste osa Vene riigi loomisel. Mitte ainult slaavlased ise ei kaubitsenud Venemaal, vaid sinna ilmsid kaupleva ja vahel röövima meile juba tuntud viikingid, keda Venemaal hüüti varjaagideks. Varjaagid ei viibinud Venemaal ainult läbisõidul oma Suur-Volga teed¹ või Kreeka-Varjaagi² teed pidi, vaid jäid peatuma Vene linnadesse, kus nad tihti

¹ Suur-Volga tee suundus läbi Neva jõe Laadoga järve, Volhovi jõe, Ilmjärve ja Volga harude Voigale ja sealt edasi Kaspia merre.

² Kreeka-Varjaagi tee ühtus Ilmjärveni Suur-Volga teega, edasi aga suundus piki Lovatit Dnepri jõgikonda ja Dneprit-pidi lõunasse Mustale merele. Dneprile püüti pääseda Väinat-pidi üles sõites.

kujunesid valitsevaks kihiks, sest nad olid osavad relvade käsitsemises ja armastasid käselda.

Varjaagid said eriti tähtsaks selle poolest, et nende kaasabil teostus Vene riigi loomine. Varjaagid kui julge ning ettevõtlik kaubitseja rahvas, ilmunud Laadoga ja Ilmjärve piirkonda, siis Volga ja Dnepri jõgikonda, löid seal rea kaubanduslikke asutisi. Varsti hakkasid nad siin maksustama soome-ugri ja slaavi rahvaid, kes elasid omavahelistes tülides. IX sajandi teisel poolel leiame neid juba vürstidena mitmel pool: Rjuriku Novgorodis, Sineuse Valgjärvel ja Truvori Irboskas.

Arvatavast Rjuriku valitsemahakkamisest peale (a. 862) loetakse Vene riigi algust. Pärast Sineuse ja Truvori surma muutunud Rjurik ainuvalitsejaks. Riigi pealinnaks oli siis Novgorod ja suur osa rahvastikust soomeugrilased. Rjuriku järglane Oleg asus Novgorodist Kiievisse. Kui Kiiev riigi pealinnaks muutus ja enam ning enam slaavi suguharusid Kiievi võimule alistus, siis muutus soome sugu rahvaste osa Vene riigis aina vähem tähtsaks.

Aegamööda venestus varjaagi vürstide sugukond täiesti. Nende vürstide-varjaagide teeneks oli slaavi suguharude lähendamine ja ühtlase riigi loomine, kaubanduslike suhete arendamine eriti Bütsantsiga, riigi kaitsemine välisvaenlaste vastu, kelledest peaks siin mainima Lõuna-Vene steppide rändrahvaid petšeneege, hosaare ja hiljem polovetse, ning sisekorra kindlustamine. Nende peamisteks sissetulekuallikaiks olid maksud, peamiselt loonus. Neid kogusid kas vürst ise või ta ametnikud talvel.

Ristiusk. Vene riigi ühtlustamises etendas tähtsat osa veel ristiuskku siirdumine suurvürst Vladimir Püha ajal (X sajandi lõpu poole). Õpetas ju uus usk enam austama valitsejaid ja nende sõna kuulama. Ka hakkasid venelaste poolt alistatud rahvad ristiuskku vastu võttes kiiresti venestuma.

Kristianiseerumisega käis kaasas vaimuliku seisuse kujunemine ja hierarhilise korra loomine Venes. Kiievisse asus elama kirikupea, metropoliit, kes allus Konstantinoopoli patriarhile. Kristianiseerumisega teostus ka suur kultuuriline murrang. Ristiusk tõi kaasa kirjanduse ja hariduse alged. Vaimulike raamatute kirjutamiseks omandasid venelased slavooni keele, mis Doonau slaavlastel oli kujunenud haritud kirjakeeleks. Tähed sellele keelele olid kreeka tähestiku järgi loonud vennad Kyrillus ja Methodius, „slaavlaste apostlid“, kes levitasid ristiuskku Böömi- ja Määrimaal. Kloostrites sai varsti alguse ka Vene ajaloo kirjutamine. Üks täht-

samaid vanemaid vene ajaraamatuid on XI sajandil kirjutatud Nestori kroonika. Et ristiusu vastuvõtmisega hakati ehitama kirikuid ja kloostreid ning ehitama neid jumalakujude ja mosaiikpiltidega, siis andis kristianiseerumine tugeva tõuke ka vene kunsti arenemisele. Siin pääses valitsema bütsantsi stiil, mõningate vene omapärasustega. Barbaarsete õiguste kõrval pääses maksvusele nüüd ka kanooniline õigus. Komed muutusid humaansemaks. Aegamööda paranes orjade ja naiste seisund, vähenes veretasu ja naiste röövimine.

Kiievi riigi langemine. Pärast Vladimir Püha surma sattus Kiievi riik XI—XII sajandil poliitiliselt ummikusse. Riiklik võim polnud küllaldaselt kindel, sest et muutus kombeks jagada riiki valitseva suguvõsa liikmete vahel, misjuures sugukonna vanimale liikmele jäi ülemvõim. Neil jagamistel tekkisid vürstkondate vahel sisetülid. Neid kasutasid ära XII sajandil steppidesse ilmunud polovetsid, tehes tihti röövretki venelaste maa-dele ning sulgedes nende kaubatee Bütsantsi. Rahvas hakkas Kiievi ümbrusest kirde suunas välja rändama. Senised asustuskeskused tühjenesid ja vaesused. Kiievi suurriik, mis kujutas endast vürstiriikide liitu, killustus nüüd lõplikult.

Kiievi võimu langemisega XII sajandil siirdusid slaavlastes suurel hulgal Dneprist kirdesse, Volga ülemjooksu alale ja Oka jõe kaldale. Algelanikeks olid siin soome sugu hõimud, merjad, mordvalased ja muromad. Nende maa oli hõredalt asustatud ja nad ei avaldanud uustulnukaile vastupanu, vaid assimileerusid kiiresti. Neist ja slaavlastest kujunes uus rahvas — suurvenelased. Enamvähem puhtalt säilitasid oma rahvuse Dnepri ülemjooksu elanikud, keda praegu tuntakse valgevenelastena. Dnepri keskjooksule elama jäänud venelased segunesid tublisti stepirahvastega ning moodustasid väikevenelaste ehk ukrainlaste hõimud. Vastselt asustatud maad olid ürgmetsade- ja väikejõgederohked ning seepärast ei tekkinud tihedat kooselu ega võimsaid linnu. Kaubandus ei omandanud enam seda tähtsust, mis talle kuulus Kiievis. Ainukeseks erandiks oli Novgorod.

Vladimiri tõus. Novgorod. Asustuse laialipillatus ei takistanud siiski uute vürstiriikide tekkimist mitmele poole, nagu Rostovisse, Rjazanisse, Tveri ja Vladimiri.

Vladimir sai varsti teistest vürstiriikidest tähtsamaks ja XII sajandi teisel poolel oli ta juba suurvürstiriik, kuhu asus elama ka metropoliit Kiievist. Sellega leidis ta üldise

tunnustuse teiste vürstide seas ja XII sajandil oli Vladimir Venes kultuurielu keskuseks.

Käsiteldaval ajal oli Vladimiri kõrval teiseks tähtsaks ning omapäraseks keskuseks Novgorod. Ta oli mõjukas linn juba IX sajandil. Novgorodis arenes varakult kaubitsemine, mida soodustas eriti linna hea asend suurel kaubateel. Ta asetses ju Volhovi jõe mõlemal kaldal, Ilmjärve lähedal ning kauples Bütsantsiga, Ojamaaga ja sakslastega. Ka Volga jõgikonna maadega oli ta elavas kaubavahetuses. Ta kaubanduslik läbikäimine tõusis järjekindlalt. Hilisel keskajal kauples Novgorod tähtsamate Hansa linnadega¹. Oli teisigi põhjusi, mis aitasid kaasa Novgorodi mõjuvõimu tõusule ja alalhoiule.

Novgorodile kuulusid laialdased maad, mis olid jaotatud viiendikudeks, ja hulk linnu (Pihkva, Laadoga, Irboska jne.). Oma maid ning väikelinnu valitses Novgorod mõõdukalt ja jättis neile siseasjus iseseisvuse.

Mongolite ekspansioon. Uute Kirde-Vene osariikide arengu katkestas XIII sajandil tatarlaste sissetung Aasiast. XIII sajandi algul oli pealik Temutšin ühendanud oma võimu alla mitmesugused mongolite suguharud ja kuulutanud enda Džengis-khaniks (s. o. suurkhaaniks). Ta ütles enda olevat igavese sinise taeva poolt saadetud mongolitele alistama kõiki rahvaid. Kohe asus ta sõjaretkele Põhja-Hiinasse. Vallutanud selle, heitis ta alla Turkestani riigid ja korraldas sõjakäigu Venesse. Aasovi mere lähedal Kalka jõe ääres löödi venelasi raskelt (1223). Tatarlased aga ei teinud Venemaad sedakorda veel oma võimualuseks alaks, vaid pärast laastamist ja rüüstamist läksid tagasi Kesk-Aasiasse.

Oma võimu alla ühendatud mongoli suguharusid valitses Džengis-khan aadlikest väejuhtide kaudu, kes suurelt osalt kuulusid vastavasse suguharusse. Kõrgeimate väejuhtide kohti andis ta siiski enamasti oma perekonna liikmeile ja lähemaile omakseile. Nende hoolde anti ka võidetud provintse valitsemiseks. Kogu elanikkond oli sõjaväeliselt jaotatud sada- ja tuhatkondadesse ja veel suuremaisse väeühikuisse.

Džengis-khani pojad jätkasid isa vallutusi. Nende kätte läks nüüd kogu Hiina, nad purustasid ja tegid lõpu Bagdadi kalifaadile (1258) ja muutsid seldžukkide sultanid Konias endile maksukohuslikeks. Samuti alistasid nad Venemaa Batõi juhatusel 1238. a., Vene väed purustades. Järgemööda sundis Batõi kõiki

¹ Novgorodis olid Hansa kaubakontorid.

Vene vürste tunnustama tema ülemvalitsust. XIII s. teisel poolel saavutas Mongoli riik oma suurima ulatuse, küündides Ida-Hiina merest Poolani ja Himaalajast Siberini. Pealinnaks ja suurkhaani asukohaks oli Peking. Suure riigi üksikuid osi valitsesid allkhaanid. Batõi, kes 1241. a. ka poolakaid ja ungarlasi võitis, ei taotlenud siiski püsivaid vallutusi lääne pool Venemaast. Tema valitseda jäi Mongoli riigi lääneosa, Kuld-hordi khaaniriik, mille pealinnaks sai Volgal Sarai. Vene vürstide osastisriigid jäid püsima, kuid khaan ise kinnitas vürstid ametisse. Vürstid käisid Sarais khaanile ustavusvannet andmas ja khaan nõudis elanikelt maksud sisse oma ametnike kaudu. Tatarlaste otsene mõju ei võinud olla suur, sest nad ei jäänud peatuma metsaaladele venelaste hulka, kuid siiski oli nende „ike“ halvav, sest tatarlased kurnasid venelasi aineliselt, soodustasid sisetülisid ja vürstide intriige ning eraldasid Venemaa kultuursest Bütsantsist ja Lääne-Euroopast.

XIII s. lõpul algas mongolite riigi lagunemine üksikosadesse. XIV sajandi lõpul Timur-Lenki (Tamerlani) nimeline khaan lõi veel korraks suure ühise mongolite riigi, laiendas oma võimu Moskvani, Gangese suudmeni ja Egiptuseni. Aga seegi riik ei püsinud kaua tervikuna koos. XVI sajandil alistuvad mongolite riigid venelastele, türklastele, pärslastele ja hiinlastele.

7. Poliitilise ja sotsiaalse olukorra peajooni varasel keskajal.

Naturaalmajandus. Juba Lääne-Rooma riigis oli valitsenud selle eksistentsi viimaseil sajandil majanduselu kriis. Raha oli käibel vähe, kaubandus soikunud, talupojad sunnismaised ja teoorjuses, linnade keskkihid vaesunud. Suur rahvasteränd paiskas aga senise niikuinii nõrga rahamajanduse hoopis segamini. Senine linnakultuur hävis, administratiivne kord nõrgenes, teed jäid hooletusse ja liiklemine muutus hädaohtlikuks. Germaanlased, kes polnud arenenud rahamajanduseni, löid rea riike Lääne-Rooma riigi pinnal, kus pääses valitsema nn. naturaalmajandus. Riikidevahelist kaubandust ei lasknud hiljemgi mitmed asjaolud õitsele puhkeda. Araablased, kellede kätte langes suur hulk Vahemere rannikumaid ja saari, pidurdasid kaubandust Bütsantsiga, ungarlased muutsid hädaohtlikuks liiklemise Doonaul, normannid hävitasid mõnegi põhjapoolse kaubanduskeskuse. Inimesed püüdsid rahuldada oma lihtsaid tarbeid kodus-

valmistatuga ning äärmisel juhul vahetasid saadusi oma naabritega. Raha peaaegu polnudki liikvel, elukutselisi käsitöölisi ja kaupmehi kohati väga harva.

Läänide kujunemine. Selliseis oludes ei võinud riigid oma alamailt maksud võtta rahas, vaid pidid nõudma seda naturaals. Omalt poolt ei tasunud ka valitsejad mitmesuguseid töid ja teeneid mitte rahaga, vaid enamasti maa-ga. Maad olid alguses palju Lääne-Rooma aladel valitsema pääsenud barbarite kuningail, kellede kätte langesid Rooma keisrite mõisad ja segaseis oludes peremeheta jäänud maad. Neist jagasid kuningad suuri mõisu aadlikele, et kindlustada nende poolehoidu ja tasuda nende teenistuse eest sõja korral ratsanikena. Et uued riigid, näit. Frangi riik, sageli sõdisid ja kodusõjad polnud haruldased, siis pidid kuningad võrdlemisi palju maid käest ära andma. Eriti ohtrasti tegid seda Karolingid. Teiseks anti suuri maa-alasid kasutamiseks kõrgemaile ametnikele, krahvidele ja hertsogitele ametipalgana. Kolmandaks kinkisid kuningad suuri maatükke kirikuile ja kloostritele, et vaimulikud palvetaksid nende pattude andeksandmise ja hingeõndsuse pärast. Nii kujunes sõjaväelasist, kõrgemaist ametnikest, kirikuasutisist ja võimukandjaist Rooma ajult säilinud mõisnike kõrvale uus arvukas suurmaapidajate kiht.

Alguses ei näinud kuningad selles hädaohtu oma võimule. Kaugeltki mitte kõiki maid ei antud pärisomandiks, vaid ainult ajutiseks, sageli eluaegseks tarvitamiseks. Sellist teenistuse eest saadud maad nimetati esmalt *beneficium*'iks (s. o. heategu, kink). Hiljemini, kui benefiitse hakati andma pärilikuks kasutamiseks, hakatakse neid X sajandist alates nimetama *feudum*'iks ehk lääniks (s. o. laenumaaks). Lääniks ei antud üksnes maid, vaid ka muid sissetulekuallikaid, näit. õigus tolli võtta, teatud maksu koguda, veskit pidada ja muud sellist. Täielikku sõltumatut maaomandit kutsuti seevastu alloodiks.

Feodaalse korra kujunemine. Sagedane läänide andmine tõi aja jooksul suuri muutusi keskaja poliitilisse ja sotsiaalsesse ellu.

Vasall kohustus küll kuningat teenima ning talle truu olema. Sellega näisid läänimehed aina kindlustavat kuninga võimu. Kuid tegelikult kujunesid lood teisiti. Kuningad, kes valitsedes toetusid peaaegu ainult vasallidele, muutusid nende heast tahtest sõltuvaks. Raskeil ajal oskasid vasallid nõutada kuningalt endile enam ja enam mitmesuguseid õigusi ja vabadusi. Frangi riigis toimus selline protsess eriti Karl Suure surmale järgnenud segaduste ajastul.

Esimeseks omandasid suurmaapidajad nn. immuniteedi, s. o. neid vabastati mitmesuguseist kohustusist kuningavõimu vastu ning neile anti rida riigivõimule kuuluvaid õigusi. Nii ei tarvitsenud nad tasuda makse kuningale, küll aga omasid õigust endi kasuks maksustada teatud ala. Samuti läks nende kätte kohtuvõim, nad omandasid kohtuhärruse, s. o. õiguse kohut mõista lääni piires asuvate sõltlaste ja tagaasurite üle.

Teiseks tekkis suurmaapidajail oma sõjavägi, keda nad võisid kasutada oma huvides. Mitmesuguste valitsemisülesannete täitmiseks ja oma õiguste ning maa kaitsemiseks vajasisid kuninga vasallid relvastatud jõude. Seepärast valisid nad kohaseid oma ümbruse inimesist, siiski peamiselt aadlikest, moodustades neist oma kaaskonna. Kaaskonna liikmeile maksid nad nagu kuningaski palka maaga, läänidega. Nii muutusid kuninga vasallid omakorda senjöörideks, kel olid oma allvasallid.

Kolmandaks suurendas mõisnike võimu eriti talupoegade järkjärguline vabaduse kaotamine. Paljud talupojad andsid endid alatiste sõdade ja rüüsteretkede pärast vägevate mõisnike võimu ja kaitse alla. Nad ütlesid endid lahti maast ja andsid selle üle mõisnikule. Mõisnik andis neile põllud kasutamiseks tagasi ning omalt poolt tihti uut maad lisakski. Selle eest pidid talupojad aga tegema tegu mõisa põllul ja tooma mitmesuguseid andameid. Teised talupojad loovutasid oma vabaduse, et pääseda vabade meeste kohta käivast sagedasest väeteenistuskohustusest. Kolmandad sattusid võlgade pärast mõisnike võimu alla ning kaotasid õiguse vabalt liikuda ja oma varaga heaksarvamise järgi toimida. Neljandad, liikmeterikaste taluperede pojad, kel polnud kodust palju loota, võtsid mõisnikult tüki maad andamite eest harimiseks ja muutusid nii temast sõltuvaiks. Seega omandasid mõisnikud talumaa suhtes põhimikuhärruse, said selle maa valdajaiks, mida nad ise tegelikult ei harinud ega kasutanud. Mida kindlamaks muutus mõisnike seisund keskvõimu suhtes, seda omavolilisemalt ja nõudlikumalt hakkasid nad kohtlema talupoegi. Aegamööda omandasid mõisnikud kohtuhärruse kõrval ka pärushärruse, s. o. suuremaid või vähemaid õigusi talupoja isiku üle, mis avaldusid näit. talupoja sunnismaisuses, pearaha ja abiellumisandami nõudmises, surnud käe õiguses jne. Tähelepanu väärib, et feodaliseerimisprotsessi jätkudes ei vähenenud üksnes allodiaalne väikemaomand, vaid ka allodiaalne suurmaomand. Need mõisnikud, kes polnud kellegi vasallid, olid sunnitud selleks hakkama, et tülide ja anarhiarikkas olukorras leida kelleltki teiselt

kaitset. Nii hakkasid nemadki siis kuninga või mõne teise võimsa senjööri vasallideks ja said selle käest oma maad tagasi läänina. Prantsusmaal levis laialt vaade, et ei tohiks olla ühtki maad, mis asub väljaspool läänisüsteemi ega kanna feodaalühiskonna heaks feodaalkohustusi, — põhimõte „pole maad, mil poleks senjööri“ (*nulle terre sans seigneur*).

Neljandaks tähtsaks teguriks suurmaaomanike võimu kujanemisel oli läänide p ä r a n d a t a v a k s muutmine. Ka see võimaldus kuningavõimu kasvava nõrgenemise läbi. Kui kuningas oma vasallide läänid pärandatavaks oli muutnud, siis andis see allvasallidele aluse nõuda ka oma läänide pärandatavaks muutmist. Senjöörid, kelle võim toetus vasallide omale, pidid seda nõuet täitma.

Nii kujunes Euroopas tugevate ja ühtlaste riikide asemele hulk väikesi mõisriike, millede valitsejad talitasid peaaegu täiesti iseseisvalt, mõistes kohut, andes hiljemini isegi seadusi ja lüües raha ning sõdides ja võttes makse oma huvides.

Feodalismi all mõistetakse ühelt poolt teatud sotsiaalpoliitilist korda ning teisalt ajajärku, millal see kord oli võimul. Lääne-Euroopas oli feodalismi õitseage X sajandist XII sajandi teise pooleni.

Feodalismi poliitilist külge iseloomustab riigi jagunemine väikesteks valitsemisaladeks, kus vähese kuningavõimu kõrval oli suur võim suurmaaomanikel, kes olid hierarhilises sõltumuses üksteisest. Kõrgeima senjöörina näeme selles astmestikus kuningat, kel aga pole mingit otsest kontakti teiste senjööride vasallidega ega mitteaadlike kihtidega. Temale järgnesid mitmesugused kõrgemad feodaalid, nagu hertsogid, krahvid, markkrahvid ja piiskopid, neile keskmised feodaalid, nagu parunid, lordid ja abtid ja lõpuks, vasallkonna alama astmena — lihtrüütlid.

Sotsiaalsest küljest on feodalismile iseloomustav, et maad ei olnud nende pidajate täieliseks omandiks, vaid ainult kasutada. Põhimikuhärra oli keegi teine kui maa kasutaja. Maa omandiõigus ja otsene kasutamiseõigus olid enamasti eri isikute kättes. Mõisnikud kasutasid maid läänidena, millede eest olid kohustatud teenima sõjaväes ja senjööri maade valitsemisest ja kohtumõistmisest osa võtma. Ka talupoegade käes olid maad ainult kasutamiseks, kuid tasu eest andamite ja teo näol. Seejuures olid talupojad täielises sõltumuses mõisnikest.

Feodalismi negatiivseid ja positiivseid jooni. Feodalismi suurimaks paheks oli riigi ühtluse hävitamine. Ühine õiguslik kord läks kaduma, sest paljud feodaalid võisid anda oma

eri seadusi. Samuti võisid nad neid tõlgendada ja nende järgi kohut mõista teatud määral omavoliliselt. Selle all kannatas eriti igasuguse mõjuta talupoegadeklass. Kauplemise tegid raskeks maad ülitihedalt löikavad tollipiirid. Riigi siserahule olid hädaohtlikud senjööride sagedad omavahelised sõjad. Kuningas, kelle tegelik võim oli väga väike, ei suutnud neid rahule sundida. Ka oli tal raske saada kogu maad kokku mingiks üleriigiliseks ettevõtteks.

Nende pahede kõrval omas feodalism ka mõningaid häid külgi. Feodalismi kaudu kindlustati riigile vajalikud sõjaväekaadrid. Võrdlemisi suurel hulgal inimestel avanes võimalus omal käel harida maad, mis oli seni kaunis väärtusetu ese, kuni puudusid turud põllusaaduste jaoks. Isiku väärtus, mida ainuvalitsuslikus Rooma riigis väga vähe arvestati, tõusis jälle, kuigi ainult aadli juures. Oma maid omal käel valitsev senjөөr õppis endale lootma ja vapper olema. Ka vasallel oli senjөөri kõrval õigusi. Senjөөr, kes teatud määral olenes oma relvastatud vasallist, pidi uute seaduste andmisel ja kohustuste määramisel küsima neilt nõusolekut. Siit juurdub põhimõte, mille järgi valitsus peab arvestama oma alamate tahtmist neid puutuvas korraldusis ja seadusis.

Mõisriigi majapidamine. Lääniisandate maavaldust iseloomustab põhimikuhärrus. Mõisnik ise haris oma valduses olevast suurest põhimikust vähe, suurem osa maad oli jagatud taludena talupoegade kätte, kes selle eest võlgnesid mõisale andameid ja tegu. Mõisamaa sõna kitsamas mõttes oli külamaaga võrreldes väike.

Mõisade ja talude põllud ei olnud ühes krundis, vaid asetsesid mitmele poole laialipillatult üksteise kõrval. Sageli ei olnud ka kogu mõisriigi põhimik ühes tükis, vaid osa temast asetses keset teiste mõisriikide alasid. Pärast viljakoristamist tarvitati sügisel põlde ühiseks karjamaaks, kus käisid nii talunike kui ka mõisnike loomad. Saraskondliku korra tõttu pidid talupojad ja mõisnik teatud põldudekomplektil pidama ühist külvikorda, sest ainult siis võidi vilja samal ajal lõigata ja koristada. Teissugusel juhul oeks jäänud mõne põllu vili karja tallata.

Põllunduse inventar oli väga primitiivne. Karl Suure mõisus oli kogu mõisa peale harilikult ainult üks hobune. Sahku ja äkkeid ei kasutatud tema mõisus veel üldse, vaid seal hariti maad labidate ja kirkadega. Hiljemini muutusid küll põllutööriistad paremaks, kuid isegi X sajandil kaevasid inimesed mõnel pool käsitsi põlde, kuigi tavaliselt künti neid härgade ja hobustega.

Ainult väike osa Lääne-Euroopa pinnast oli feodalismiajal haritud. Enamikku katsid hiiglametsad. Metsi, vesi ja karjamaid võisid talunikud esmalt kasutada ühiselt mõisnikuga jahiks, kalastuseks, tarbepuuks ja kütte hankimiseks ning karjatamiseks. Varsti aga tunnistasid suurnikud metsad ja veed oma eraomandiks ning hakkasid talupoegadele nende kasutamisel mitmesuguseid takistusi tegema. Jaht ja kalastamine keelati talupoegadel

üldse, puid raiuda, hagu teha ja metsa karjamaaks tarvitada tohtisid nad ainult teatud kohal ja teatud tingimustel. Hiljemini hakkasid mõisnikud selle eest ka tasu nõudma.

Põllunduse kõrval oli mõisriigi majanduses tähtsal kohal karjapidamine. Kasvatati mitmesuguseid koduloomi, Lääne-Euroopas eriti palju sigu ja lambaid. Hobuseid oli aga väga vähe. Karjadele olid suureks hädahooksu mitmesugused metsloomad, eriti aga sagedased sõjad ja rüüsteretked. Palju loomi tapeti siis metsikult või rööviti elusatena. Seepärast võttis Clermonti kirikukogu XI sajandi lõpul vastu otsuse, mille järgi pidi koduloomade suhtes valitsema „jumalarahu“ kõigil nädalapäevil.

Käsitöö ei olnud feodalismiajal kuigi arenenud. Valitses kinnine kodumajapidamine, mõisnikud püüdsid läbi ajada oma talupoegade andamite ja tööga. Ka vajalikud käsitööd jäeti enamasti talumeeste teha. Ainult harva leidis mõisus elukutselisi käsitöölisi¹, keda sageli siis paljud naabersenjöördiki oma tööle tahtsid.

Kauplemine oli mõisriigimajapidamise seisukohalt tähtsusetu, sest rändavad kaupmehed ei levitanud tähtsaid majatarbeid, vaid ainult luksus- ja ehteasju. Ka ilmusid nad oma kaupadega kaunis harva.

Talupojad feodalismiajal. Feodalismiajal jagunes Euroopa seltskond kolmeks seisuseks: vaimulikeks, rüütleiks ja talupoegadeks. Ühiskondlikult seisid neist kõige alamal talupojad. Talupojad elasid suures enamikus sunnismaistena, s. o. maa külge kinnistatult, ilma liikumisvabaduseta. Nad allusid mõisnikele, kellelele pidid tegu tegema ja maksu maksma, peamiselt natuuras.

Talupoegi oli kaht liiki: villaanid ja servid. Villaanide elu oli kergem kui servide oma. Nende rendimaksud ja teopäevad olid kindlaks määratud ning mõisnik ei võinud omavoliliselt suurendada koormusi. Servid lähenesid õiguslikult enam rooma orjadele. Nad pidid teol käima ja maksusid maksma nii palju, kui mõisnik aga nõudis. Ometi ei olnud nad siiski kohustatud isiklikult mõisas töötama, vaid võisid sinna saata oma perekonnaliikmeid või sulaseid.

Tähtsamaks talupoegade kohustuseks oli mõisnikele andamite toomine. Teatud aegadel pidid nad vedama mõisa vilja ja mitmesuguseid muid andameid. Näiteks pidid nad kohati viima maarjapäevaks põrsaid, jõuluks kanu ja lihavõtteks mune ja tallesid. Edasi pidid talupojad maksma mõisnikule kord aastas pearaha.

Maksu tööjõu kaotamise eest nõuti talupoegadelt ka siis, kui talumehe tütar läks mehele teise mõisa.

Kui serv suri, siis langes kogu ta vara surnud käe (*main*

---

¹ Esimeseks elukutseliseks käsitööliseks oli sepp, kellele järgnesid teised, näit. puusepp, müürsepp, rätsep jne.

morte) õiguse põhjal mõisnikule. See andis küll talu või maja kasutamise surnu omaksele harilikult edasi, kuid suure tasu eest — näit. mõned paremad loomad (*Besthaupt*) või riided.

Samal ajal sai mõisnik talupoegadelt veel sissetulekuid banaliteetidest, s. o. monopoliõigusist teatud majanduslikeks ettevõtteks. Nii näit. olid talupojad kohustatud jahtama oma vilja mõisa veskis, küpsetama leiba mõisa leivaahjus, pruulima õlut mõisa tõrres jm. säärast. Kõige selle eest nõudis mõisnik muidugi eritasu. Mõisnik võis võtta maksu isegi teedel, sildadel ja jõgedel sõitmise eest. Ka läks sissetulek kohtulõivudest mõisnikule.

Talupoegade töö järele valvas nn. villikus, kes ka muidu juhtis mõisa majandust. Villikus valiti talupoegade seast. Tema palgaks olid maa ja osa neist maksudest, mis ta kogus talupoegadelt mõisale.

Mõisnikel, nagu öeldud, oli talupoegade üle kohtuhärrus. Eriti kuulus peaaegu kõigile feodaalidele nn. madalam kohtuhärrus, s. o. kohtumõistmine vähemate süütegude üle, kuna kõrgem kohtuhärrus „kaela ja käe õigusega“ (s. o. õigusega kohut mõista raskete süütegude puhul, mille eest oli ette nähtud surmanuhtlus või mingi kehavigastuse tekitamine) kuulus mõnele tähtsamale feodaalile. Servidel ja villaanidel polnud ühtki kõrgemat asutist, mis oleks neid kaitsenud feodaalide omavoli vastu. Mõisnikud toimisid talurahva suhtes sageli karmilt ja ebainimlikult.

Ometi seadis mõisnike omakasu püüdlikkus nende ülekohtule piirid. Et mõis vajas tingimata talupoegade tööd, siis ei tohtinud mõisnikud talupoegi töövõimetuseni välja kurnata. Seepärast pidasid mõisnikud harilikult kinni kord kehtima hakanud koormiste normidest ega suurendanud neid üleliia.

Üldiselt oli talurahva põli siiski vaevaline. Kestvad sõjad laastasid eriti kaitseta talusid. Taudid ja ikaldusaastad suurendasid viletsust ja vähendasid elanikearvu. Näljahäädad olid sagedased. Nende ajal toitsid paljud endid raibetega ja juurtega. Isegi inimeseliha söömist tuli ette.

Ka rahva kultuuriline tase oli väga madal. See oli tingitud kogu valitsevast feodaalkorrast.

Feodalismi erijooni mitmesuguseis mais. Feodalistlik kord mitmesuguseis Lääne-Euroopa mais omas rea erinevaid jooni. Kohati oli feodaalide võim suurem, kohati väiksem, kohati saabus nende võimumaksimum varem, kohati hiljem. Kõige tugevamal kujul esines poliitiline feodalism Prantsusmaal X ja XI sajandeil, viimaste Karolingide ja esimeste Kapetingide valitsus-

ajal. Selleaegne Prantsusmaa on kõige puhtam näide feodaalsest kuningriigist. Juba Karl Paljaspea ajal, kes Verduni lepingu põhjal (a. 843) omandas Prantsusmaa, algas üksikute lääniriikide iseseisvumine, milline protsess süvenes veel esimeste Kapetingide ajal. Pääaegu vahet pidamata kestvate troonitülide ja kodusõdade tagajärjel nõrgenes valitsev dünastia. Seda oskasid kasutada läänimehed, kellele kuningad osutatud abi eest andsid mitmesuguseid lubadusi ja uusi lääne. Peagi hakkasid nad oma võimu Jumalast antuks pidama ja riigiläänide üleminek isalt pojale sai tavaliseks nähtuseks. Alatiste sõdade tagajärjel jäi vasallidele truudusmõiste võõraks, nii et nad ühinesid kuninga ja vasallide tülides kord ühe, kord teise vaenliku poolega ning ülemineku ja sõnamurdmise eest oskasid nõutada veel uusi lubadusi ja soodustusi.

Lisaks tuli veel välisoht normannide poolt, kellede vastu kuningad olid täiesti jõuetud. Need kurnasid rannikuid, kuid tungisid ka südamaale, kus rüüstasid linnu. Alles Normandia hertsogkonna andmine Charles III poolt nende juhile Rollole kõrvaldas normannide alatised röövkäigud. Esimesed Kapetingid olid sama jõuetud suurvasallide suhtes kui viimased Karolingidki. Et kuningavõimu reaalseks aluseks oli keskajal kuninga pärima a, siis pidi Kapetingide võim väike olema, sest neile kuulus ainult Isle-de-France'i krahvkond Pariisi ja Orléans'i linnadega.

Sellel feodaalse anarhia ajal oli Prantsusmaal väga palju lääniriike ja riigikesi, milledest suuremad jagunesid omakorda väiksemaiks läänideks. Suuremaid läänivürstkondi ähvardas feodalism sama killustamisega kui kuningriiki. Asekravid, vikaarid ja kastellaanid, kellede kaudu näiteks Akvitaania ja Burgundia hertsogid ning Toulouse'i ja Champagne'i krahvid valitsesid oma maa-alu, muutusid iseseisvaks isandaiks. Tagajärjeks oli endiste valitsusorganite täielik lagunemine.

Saksamaal kulges feodalismi tõus aeglasemalt kui Prantsusmaal, tänu tugevamatele kuningatele. Feodaalisandate suurvõim algab siin XIII sajandil, pärast Hohenstaufenite dünastia lõppu, kindla valitsejasoosa interregnumi ajal (1254—1273). Üheks Saksa feodalismile iseloomustavaks jooneks oli vaimulike läänialade küllus, eriti Reini ümbruses.

Kõige vähem ohtlikuks muutus kuningavõimule ja riigi ühtlusele feodalism Inglismaal. Ka siin omandasid juba anglosaksi kuningate ajal, enne William Vallutaja ja ta normannide saabumist paljud mõisnikud mõningaid kohtu- ja valitsemisõigusi talupoegade suhtes, kelledest osa sunnismaisusse langes. Kuid

nende võim ei kasvanud kaugeltki nii suureks kui suurnike võim Prantsusmaal ja Saksamaal. Talupojad, olgu vabad või sunnismaised, võtsid osa küla- ja krahvkonnakogudest, mis otsustasid nii kohtuasju kui ka administratiivseid ja majanduslikke küsimusi, ja paljud talupojad polnudki sunnismaised. Samuti polnud kuninga nõukogu (*vitenagemot* — tarkade kogu, kuhu kuulusid kuninga perekonnaliikmed, krahvkondade esindajad, kõrgemad vaimulikud ja kuninga ametnikud) senjööri juurde kokkutulnud vasallide kogu.

Inglismaa vallutamine William Vallutaja poolt muutis tunduvalt Inglise mõisnikkonna koosseisu. Kõigi maad, kes olid võidelnud sissetungivate normannide vastu, konfiskeeriti. Olles vallutanud maa normanni rüütlite ja teiste Prantsusmaalt kaasatunud sõdurite abil, kelledest paljud olid veel vabatahtlikud, pidi kuningas neile tasu andma. Ning viimast antigi anglosaksidelt võõrandatud maast läänide näol. Kuid William I ettenägelikkuse tõttu ei kujunenud feodalism siin sääraseks kui mandril, vaid omas mitmeid erinevaid jooni, mis takistas seda saamast keskvoimule kardetavaks. Kuulutanud enese kogu maa kõrgemaks isandaks, jättis William suure osa maast endale. Teiseks ei jagatud läänimeestele suuri maa-alasid ühes kohas, vaid parunite ja lordide maad asetseksid laialipillatuna krahvkondades. Nii omasid suuremate maa-alade omanikud maad mitmes riigiosas, nii et ühelegi ei kuulunud sellist ühist territooriumi, mis oleks võimaldanud muutuda liiga võimsaks ja iseseisvaks ning saada kardetavaks kuningavõimule. Pealegi andsid siin kuningale truudusvande mitte ainult otsesed kuninga vasallid, vaid ka nende allvasallid. Sel teel jäid ka väiksemad lääniisandad kuningast sõltuvaks ning suurnikud ei saanud moodustada ainult temale üksi alluvat kaaskonda nagu mandririikides.

Kiriku feodalisatsioon. Feodalisatsiooniprotsessist ei jäänud puutumata ka katoliku kirik. Kloostreile ja piiskopele anti lääniks palju maid, samuti kui tolli- ja kümnisevõtmise, turupidamise ja muid sissetulekut andvaid õigusi. Piiskopest läänimehed omandasid peale kirikliku kohtuvõimu oma läänis veel ilmliku. Nagu teised läänimehed, pidid nemadki kandma feodaalkoormisi. Et kirik keelas vaimulikele väetenistuse, siis lükkasid piiskopid selle kohustuse oma ilmlikele allvasallidele. Sagedamini kui muud vasallid maksid kirikuvürstid oma läänist eest senjööridele raha. Kirikult oli seda kõige kergem võtta, kirikuvürstel oli enamasti rohkem raha kui ilmlikel läänimeestel.

Vaimulikud läänihärrad, olles ilmlikest haritumad ja neist inimlikumad, taotlesid riigis rahu ja kindlat korda. Seepärast toetasid nad meeeldi keisrit või kuningat võitluses tõrkasate ilmlike vasallidega. Seepärast andsid näit. Saksamaal pärast Karolinge valitsenud saksi dünastia (919—1024) keisrid meeeldi lääne vaimulikele läänimeestele. Vaimulike võimu suuremine ei võinud muutuda riigile kardetavaks, sest nad surid p a r i j a t e t a ning läänimaad langesid kuningale tagasi, kes niiviisi võis alati ametisse seada oma pooldajaid.

Paavstluse ajutine tõus ja langus. Feodaalsüsteemi kirikusse tungimine muutus IX sajandi lõpul ja X sajandil hädaohtlikuks p a a v s t i v õ i m u l e, mis IX sajandi keskpaiku oli osutanud teatud tõusu.

Rooma piiskoppide ehk paavstide universaalvõimu püüded kirikus olid alanud juba vanal ajal. Osates mitmesuguseis usutülides tabada kiriku enamusele vastuvõetavaid seisukohti, muutusid nad juba siis suurteks autoriteetideks. Nikaia kirikukogu a. 325 tunnistas Rooma piiskopi võimu kõrgemaks teiste Rooma riigi läänealade piiskoppide omast. V sajandil nõudis keiser Valentinianus III paavst Leo I mõjul, et kõik piiskopid peaksid alistuma Rooma paavsti otsuseile.

Rahvasterännu ajastul piirdus paavstivõim peamiselt R o o m a ü m b r u s k o n n a g a. Karolingide ajal omandas Rooma paavst teatud autoriteedi Frangi kirikus, kuigi ei saa juttu olla kiriku otsesest alluvusest talle. Kirik jäi ikka riigi sõnakulilelikuks t e e n r i k s. Karl Suur nimetas piiskoppe ja abte, korraldas oma määrustega jumalateenistust ja otsustas isegi dogmaatilisi tülüküsimusi.

Frangi riigi killunemise ajal pärast Karl Suurt tõusis paavstide võim tugevasti. Nad hakkasid nõudma kogu kiriku alistumist paavstile ja rõhutasid isegi p a a v s t i v õ i m u ü l e o l e k u t igasugusest ilmlikust v õ i m u s t. Sealjuures toetuvad nad IX sajandil Lääne-Frangi riigis tekkinud „Vale-Isidoruse dekretaalidele“. Viimane oli suurelt osalt võltsitud paavstide kirjade ja kirikuõiguslike aktide kogu kiriku algusajalt, milliste kohta arvati, et nad on kokku kogunud VII sajandil elanud Sevilla kirikuisa Isidorus. Nende aktide seas oli teiste hulgas üks, mis tõendas nn. Constantinususe annetist. Selle järgi olevat Constantinus Suur Bütsantsi elama asudes kinkinud Rooma ja Itaalia paavst Silvestrile ja määranud ta nii ülemvalitsejaks õhtumail. Mainitud dekretaalide põhjal nõudsid paavstid näit., et

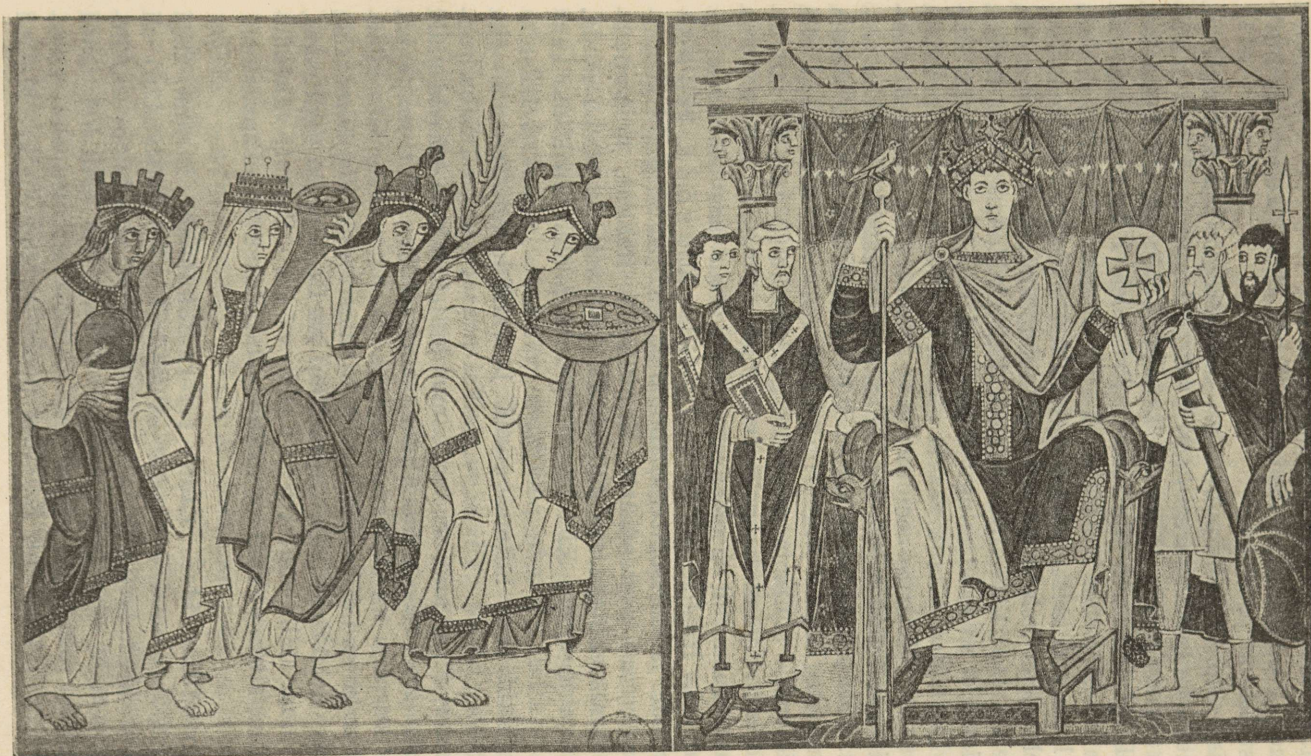
neile antaks õigus kirikukogusid kokku kutsuda, mis seni oli kuulunud kuningaile ja keisreile, et piiskopi valimine toimuks rahva ja vaimulike poolt ilma ilmliku võimu vahelesegamiseta ja et piiskopid võiksid mööda minnes (ilmliku võimu mõjualuseist) peapiiskopest pöörduda otse paavstide poole. Kuigi see programm veel teostamist ei leidnud, ometi suutis paavst Nicolaus I (858—867) enda tahet üsna kaugeleminevalt kehtima panna. Ta sundis näit. Reimsi peapiiskoppi üht vallandatud piiskoppi uuesti ametisse asetama. Nicolaus I valitsuse järel hakkas paavstivõim feodaalsüsteemi teostamise tõttu langema. Paavstid jagasid maad lääniks nagu ilmlikudki, kusjuures nende vasallid omandasid otsustava mõju Püha Peetruse järjele, tõstes paavstiks oma sugulasi ja pooldajaid. Seetõttu elas Rooma alatistes segadustes. Paavstitroon käis ühe partei käest teise kätte, sinna tõusid ilmliku meelsusega mehed, kellede vaimne tase oli madal, ning kord tõsteti paavstiks koguni alaealine laps. Kõik see tegi seisukorra Roomas ja ka Itaalias ebakindlaks. Anarhiat süvendasid veel tülid Itaalia hertsogite vahel kuningakrooni pärast.

8. Paavstlus ja Saksa rahvuse Püha Rooma riik.

Saksa keisrite ja kuningate ülemvõim kirikus. Karolingide valitsejasoole Saksamaal järgnenud saksi (919—1024) ja frangi (1024—1125) dünastiaist kuningad suutsid mõnel määral säilitada riigi terviklust. Seejuures toetusid nad eeskätt vaimulikele vasallidele ja teatud määral kasutasid ka oma sugulaste soodustamist läänimeestena. Sel teel säilis mõnel määral kuninga ülemvõim ja riigis ei tekkinud feodaalne anarhia.

Kasutades Roomas valitsevaid segadusi said Saksa keisrid ka Peetruse tooli oma mõju alla. Saksi dünastiast kuningas Otto I läks a. 962 Rooma ja laskis enda kroonida Saksa rahvuse Püha Rooma riigi keisriks. Uuendades keisririigi Läänemaal tundis ta end ühtlasi katoliku kiriku universaalse kaitsejana.

Ta püüdis taastada paavsti autoriteeti ja talle tagasi muretseda kadumaläinud Püha Peetruse trooni maad ja varandused, kuid teisalt ta nõudis, et paavste ei pühitsetaks ametisse ilma keisri nõusolekuta ja ilma keisrile kuulukuse vandumiseta. Sedasama nõudsid ka järgnevad Saksa kuningad ja keisrid. Kor-

64. joonis. Otto III võtab vastu rahvaste esindajaid. Keiser istub troonil romaani-bütsantsi uhkes rõivastises. Tema kõrval kaks ilmlikku ja vaimulikku feodaali. Vasemal Rooma, Gallia, Germaania ja Slaavia toovad alandlikult lõivu keisrile.

duvalt tagandasid nad Roomas valitud paavste, kui need polnud oma ameti kõrgeile nõudeile kohased või ajasid keisririigi huvidele vastukäivat poliitikat.

Keisririigi Itaalia-poliitika. Keisririigi taaselustumisega ellus uuesti ka mõte suurest kogu katoliku maailma haaravast riigist. Mitmed keisrid (näit. saksi dünastiast Otto III, Hohenstaufenite soost Friedrich I Barbarossa) olid veendunud, et nende võim on saadud otseselt Jumalalt ja nad on kutsutud kristlikus vaimus valitsema kogu maailma. Teoreetiliselt oleks keisririigi alla pidanud kuuluma kogu maailm, ent tegelikult oli Lääne-Euroopas küllalt maid, kus Püha Rooma riigi keisrid ei omanud mingit autoriteeti (nii Prantsusmaa, Hispaania, Inglismaa, Skandinaavia maad, kõnelemata Venemaast ja Bütsantsist). Keisrite reaalseid jõude ei jätkunud uneldud universaaliiriigi loomiseks, kuigi nad püüdsid selles suunas teotseda. Esijoones taotlesid nad Itaalia vallutamist. Itaalia oli vanaaegse Rooma keisririigi tuum, paavsti oma mõju alla saada tähendas suurt moraalset tuge keisrile ja Itaalia vallutamist soodustas väga kaugele arenenud feodaalne killunemine Apenniini poolsaarel. Ülemvõimu saavutamiseks ja alalhoidmiseks Itaalias tuli keisreil pidada palju sõdu, küll sealsete vürstide ja hertsogitega, linnriikidega, paavstiga, Bütsantsiga, kes samuti pretendeeris ülemvõimule Itaalias, muhamediusuliste saratseenidega, kes püüdsid Lõuna-Itaaliasse elama asuda, ja normannidega, kes XI sajandi esimesel poolel siin löidki kaks väiksemat riiki. Nende poliitiliste võimude ja vahelduvad vaenu- ja koostöösuhted. Oli aegu, millal peaaegu kogu Itaalia tunnustas keisri ülemvalitsust, ent samas hüljati see ja keisrid pidid uuesti tulema sõjaväega üle Alpide, et oma võimu kehtima panna. Taotelles korruga nii Saksamaa kui ka Itaalia valitsemist ei jaksanud keisrid endid kusagil päris kindlasti peremeesteks teha. Kindel keskväim nii Saksamaal kui ka Itaalias jäi tekkimata, mõlemal maal säilis suur vürstide võim. Samuti vähendasid Itaalia alistamiseks kulutatud jõud Saksa idaeekspansiooni tõhusust.

Teokraatiline idee. Cluny reformiliikumine. Rooma riigi lagunemisajal elanud kirikuisa Augustinus (354—430) oli oma teoses „Jumalariigist“ avaldanud mõtte, et ajaloo eesmärgiks on teostada maa peal jumalariiki, kus kõik kristlased võiksid elada rahu ja vagaduses. Jumalavalitsuse ehk teokraatia pidi teostama Kristuse poolt rajatud kirik. Maised

valitsejad, niivõrra kui nad tahavad olla jumalariigi ja mitte kuradiriigi kodanikud, peaksid seepärast kuulama kirikujuhtide sõna.

Paavstluse langusajal, X sajandil, võtsid selle mõtte uuesti üles Cluny kloostrimungad Prantsusmaal, kust need ideed levisid varsti teistesegi kloostritesse. Cluny liikumine taotles mitmesuguseid reforme kirikuelus, mille olid haaranud pahed. Valjustest reegleist, mis Püha Benedictus oli püstitanud, ei peetud kloostrites enam kinni, mungad elasid kerglast ilmlikku elu. Kuid Cluny mungad ei piirdunud mitte ainult kloostrielu reformimisega, vaid tahtsid koguni kaasa tõmmata meeleparandamisele kogu seltskonna, kus pind selleks viletsusaegade, sagedaste ikaldusaastate, nälja, laastavate taudide, võimumeeste alatiste tülide ja kardetud maailmalõpu aasta (a. 1000) lähene-mise tõttu oli väga kobe. Kindlat kloostrireeglite arvestamist ei nõutud ainult munkadelt, vaid kõigilt preestreitl, eriti toonitati sõlibaadi vande pidamist. Vallaspõlvega pidi preestreile võimatuks muutuma enese sidumine ilmliku eluga. Maisest armastusest ja perekonna toitmise muredest vabanenud vaimulikke arvati koondavat kogu oma hoole ja innu kirikuelu edendamisele.

Et tõsta ka ilmliku seltskonna kõlbluse taset, nõudis Prantsuse kirik klunilaste õhutusel raskete karistuste ähvardusel jumalarahu pidamist suurtel pühadel, paastuaegadel ja teatud nädalapäevil (kolmapäeva õhtust esmaspäeva hommikuni).

Tähtsaimaks klunilaste nõudeks aga oli kiriku sõltumatus ilmlikust võimust. Tõhusaks võitluseks ilmlikkude võimuga tuli kirik senisest paremini tsentraliseerida. Oma kloostrid andsid klunilased seepärast otseselt paavsti meelevalla alla, möödudes isegi piiskoppidest, kõnelemata ilmlikest valitsejaist. Alati võitlust ilmlike investituuriõiguse vastu. Väideti, et vaimlik võim pidavat valitsema ilmliku üle nagu pea keha üle. Vaimlik võim öeldi olevat ülev ning puhas, ilmlik aga madal ning maine.

Samuti püüti valjusti keelata vaimulike ametite ja võimu müüki — simooniat. Vaimulikeameteid pidi jagatama kõige paremaile — valitumaile.

Gregorius VII. Reformiliikumise etteotsa astus 1073. a. paavstiks saades Gregorius VII. Ta oli Toscana talupoja poeg, kes oma heade vaimuannete ja tahtejõu tõttu oli tõusnud paavsti nõunikuks ning juhtinud sellena juba enne paavstiks saamist kirikupoliitikat. Selle erakordselt võimuahne ning teovõimsa

paavsti sihiks ei olnud mitte ainult kiriku sisemine reformimine, vaid palju enam veel kiriku väline suurus. Gregorius VII tõekspidamiste järgi ei olnud kirikupea mitte ainult üheväärne ilmliku valitsejaga, vaid temast koguni vägevam, kui kõige kõrgem võimukandja siin maa peal. See sihikindel kirikujuht ei unistanud millestki vähemast kui paavsti maailmariigi jaluleseadmisest. Siis pidi saabuma maa peale jumalariik. Paavstile kuulusid tema arvates õigus tagandada keisreid troonilt ja kõrgeim kohtuvõim maa peal.

Juba paavsti nõuandjana oli Gregorius VII kaasa aidanud selleks, et ühel Lateraani sinodil 1059 võeti vastu uus paavsti valimise seadus, mille järgi paavsti valimine kuulus üksnes kardinalide kolleegiumile, s. o. Rooma läheduses asetsevate alade piiskopele ja Roomas asuvaile preestreile ja diaakoonidele. Seega oli alanud kiriku vabanemine riigivõimu alt.

Kui Gregorius VII ise paavstiks sai, siis keelati tema mõjul Lateraani sinodi poolt simoonia, vaimulike abielu ja investituur ilmliku võimu poolt. Viimase keelu pärast tekkis paavstil tuntud tüli Heinrich IV-ga, mille üheks episoodiks oli kirikupõlu alla pandud ja oma vürstidest maha jäetud keisri Canossas käik. Kuigi pärast Gregorius VII surma investituuritüli Wormsi konkordaaDIS kompromissiga lõppes¹, ei kadunud Gregorius VII püüded katoliku kirikust.

Paavstluse võimu tõusule aitasid tunduvalt kaasa XI s. lõpul algavad ristisõjad, need kogu kristlikku Lääne-Euroopat vaistavad üritused, mida paavstid õhutasid.

Hohenstaufenite ajajärk. Uus võitlus paavsti- ja keisrivõimu vahel. Heinrich V-ga lõppes Saksa troonil Frangi dünastia (1125), kuid ei lõppenud vastuolud paavstide ja keisrite vahel, vaid muutusid järgmise dünastia ajal aina teravamaks. Varsti astus nüüd troonile Konrad III-ga Hohenstaufenite sugu, kes valitses Saksamaal umbes sajandi, 1130—1254. a. Hohenstaufenite pärismaaks oli Švaabi hertsogkond. Nende tähtsaimaks vastaseiks olid Welfid, kelledele kuulusid Baier ja Saksimaa ja peale selle veel maa-alasid Itaalias. Et need suguvõsade vahelised tülid kajastusid ka Itaalias, said vaenlikud parteid seal endile erilised nimetused: Welfide partei pooldajaid kutsuti gwelfi-

---

¹ Wormsi konkordaat (1122. a.) andis piiskopi vaba valimise õiguse toomkapiitlile (toomkiriku juures asuvale vaimulikule nõukogule). Pärast valimist pühitseb paavst või selle esindaja ta ametisse, kuna keiser läänistas talle maavaldused ja regaalid Saksamaal enne, Itaalias pärast pühitsemist.

deks, Hohenstaufenite pooldajaid nende tugeva lossi Waiblingeni järgi gibelliinideks. Esialgselt gibelliinid kaitsesid universaalset monarhiat ja iseseisvat ilmlikku võimu, gvelfid seevastu igatsesid aga rahvuslikku, kohalikku sõltumatust ja kaitsesid paavsti huve. Mõlemad parteid leidsid toetajaid nii Saksamaal kui Itaalias.

Friedrich Barbarossa (1152—90). Konrad III surma järel valiti Saksa riigi etteotsa Hohenstaufen Friedrich I. Ta seadis esmalt Saksamaal korra jalule ja läks siis Itaaliasse, et lasta kroonida end keisriks. Roomas kääris tol ajal alama rahva hulgas vabariiklik liikumine, mille eesotsas seisis haritud preester **Brescia Arnold**. Hõõguvais kõnedes manitses ta paavsti, piiskoppe ja vaimulikke ilmlikust aust ja rikkusist loobuma ja tagasi pöörduma apostlite aja vaesusse ja lihtsusse. Arnoldil läkski korda tagandada paavsti ja sisse seada vabariik Vana-Rooma eeskujul, senati ja konsulitega eesotsas. See Rooma vabariik oleks meeeldi loonud liidu Saksa kuningaga, kuid Friedrich I ei suutnud mõista vabameelset ning revolutsioonilist liikumist. Arnold vangistati ja anti paavstile välja. Seejärel õnnestus Friedrichil võita ka Põhja-Itaalia tööstus- ja kaubalinnu. Enamikus linnust anti valitsus muulasist ametnike *podesta*de kätte, kes valitsesid erakordse valjusega. Ent keisri võim neis polnud püsiv.

1159. a. tekkis paavsti valimisel lõhe. Üks partei valis paavstiks Aleksander III, teine omalt poolt vastupaavsti. Friedrich Barbarossa astus vastupaavsti eest välja, mispärast Aleksander III ta põlu alla pani. Nii algas jälle võitlus keisrivõimu ja paavstivõimu, gibelliinide ja gvelfide vahel. 1166. a. läks Friedrich tugeva sõjaväega Itaaliasse ning sundis Aleksander III põgenema. Kuid haiguse tõttu, mis suurema osa ta sõjaväest maha murdis, pidi ta kiiresti tagasi pöörduma. Nüüd puhkeb mäss Lombardia linnades. Friedrich on sunnitud abi paluma oma tugevamalt läänimehelt Heinrich Lövilt. Kuid ootamatult keeldus Baieri ja Saksi hertsog Heinrich Lövi appi tulemast ja nii saab Friedrichi vägi 1176 Legnano juures lombardlaste käest lüüa.

Legnano lahingu järel muutis Friedrich oma senist poliitikat. Seni oli ta püüdnud Itaalias kehtima panna piiramatud keisrivõimu, nüüd aga hakkab ta tunnustama ka oma vastaste nõudeid. Paavstiga tehakse 1177. a. Veneetsia rahu, mille põhjal keiser ja paavst tunnustavad teineteist kui samaväärseid võime ning seaduslikuks paavstiks pidi tulevikus tunnustatama

Rooma kardinalidenõukogu poolt valitud paavst. Mõned aastad hiljem tehti Konstanzis keisri ja Lombardia linnade vahel r a h u. Keiser tunnustas Lombardia linnade omavalitsust, andes neile suuri õigusi. Saksamaa valitsejate tulevikupoliitika seisukohalt oli aga tähtis, et mainitud rahuga purunes liit kirikupea ja Lombardia linnade vahel. Teine suur võitlus keisrivõimu ja paavstivõimu vahel jäi samuti otsustava tagajärjeta nagu esimene.

Friedrich Barbarossal läks ka korda kihlata oma poega Heinrichi Napoli riigi pärija Konstanzega. Keisririigi piirid avardusid nüüd S i t s i i l i a n i ja Itaalias jäi iseseisvaks ainult kiriku-riik.

Heinrich VI valitsus (1190—97). Kui Friedrich Barbarossa kolmandas risticõjas surma sai, asus troonile tema andekas poeg Heinrich VI. Esialgu tuli ka temal oma suure riigi põhjaku ka lõunaosades mässe maha suruda. Nüüd tahtis ta Saksamaal kuningavalimised kõrvaldada ja teha krooni p ä r a n d a t a v a k s Hohenstaufenite soole. Kuid nii Saksa vürstid kui ka paavst olid selle vastu. Paavstile oligi Heinrich VI juba liiga vägevaks muutunud, sest Põhja- ja Lõuna-Itaalia kuulusid nüüd keisri võimusesse. Heinrich VI, plaanitsedes uut risticõda, suri ootamatult, jättes nii teostamata kõik oma kavatsused.

Troonitülid Saksamaal. Saksamaal valisid Hohenstaufenite vastased (1198) Heinrich Lõvi poja O t t o IV nime all kuningaks. Hohenstaufenite partei seadis aga vastukandidaadiks üles Barbarossa poja švaabi Philippi. Nii sattus Saksamaa jälle k o d u s õ j a keerisesse. Seda seisukorda ei jäta paavst Innocentius III kasutamata. Ta toetas Otto IV Saksa troonile saamist, ning kui Philipp surma sai, läks Otto kandidatuur läbi. Kuid ka Otto IV ei saa paavstile sõnakuulelikku valitsejat, ta hakkab ajama vana Hohenstaufenite poliitikat. Seetõttu muudab paavst varsti oma seisukohta ning hakkab toetama Heinrich VI alaealist poega Friedrichit, kelle ta 1212. a. laseb valida vastaskeisriks. Otto IV on sunnitud taanduma.

Innocentius III (1198—1216), haruldaste valitsejavõimetega varustatud preester, astus paavstitroonile parajasti hetkel, mil keisrivõim oli kõige nõrgem. Haritud juristina ning hiilgava diplomaadina viis ta paavstivõimu selle haripunkti. Innocentius III arusaamised paavstivõimust olid suuremad kui ühelgi paavstil enne teda: ta ei pea end mitte enam Peetruse, vaid K r i s t u s e a s e m i k u k s. Tema sihiks on kujundada p a a v s t i m a a i l m a r i i k. Kõigile Euroopa valitsejale vaatab ta kui

oma vasallidele, kelledelt ta nõuab tingimusteta kuulekust ja alistumist. Inglismaa, Skandinaavia maad, Aragoonia, Portugal, Ungari ja Armeenia tunnistavad Innocentius III oma läänihärraks. Saksamaa troonitülili ta segab otsustavalt vahele. Prantsusmaal peab kuningas tema mõjul oma lahutatud naise tagasi võtma. Heinrich VI lesk päästis Napoli ja Sitsiilia riigid oma pojale, hilisemale keiser Friedrich II-le ainult seetõttu, et ta paavsti oma läänihärraks tunnistas ja oma alaealise poja eestkostjaks sea-

65. joonis. Innocentius III ja Bonifatius VII.

dis. Innocentius III oskab osavasti suunata ita allaste rahvuslikke tundeid sakslaste vastu. Lombardia linnad teotsevad ja esinevad jällegi vabadena.

Samuti geniaalse ma ja ndus me hena on Innocentius III-l suured teened paavstivõimule. Ta seab sisse rea uusi makse, mis täidavad tunduvalt paavstiriigi kassat. Seega muutub tema ajal paavstikoda esimeseks rahandusvõimuks maailmas. Katoliku kiriku võimupiirid laienevad tema ajal mõõgavendade ordu vallutuste tõttu Läänemere mail ja Konstantinoopoli patriarhi ajutise alistumise tõttu paavstile pärast Ladina keisririigi loomist.

Kui Lõuna-Prantsusmaal (Petrus Valduus ja Lyoni vaesed ning katarid Albi linnas) ja Itaalias puhkevad paavsti autoriteeti

ähvardavad ketserlikud usuliikumised, siis laseb ta uuesti korraldada usukohtud — inkvisitsiooni. Oma alalise kiriku autoriteedi toonitamisega saavutab Innocentius III veel erakordse usuelu ja vagaduse tõusu seltskonnas. Assisi Franciscus asutab tema ajal kerjasmunkade ordu, mis teotseb väga edukalt, haarates suuri hulki. Ketserite vastu võitlemiseks rajatakse hiljemini veel dominiiklaste ordu; 1215. a. kutsub Innocentius III kokku Lateraani kantsiili. Siin töötatakse üksikasjaliselt välja hierarhiline kord, terutatakse piiskopele nende visiatsioonikohustust piiskopkonna kirikuis. Paavst mõtleb teostada muidki reforme kirikuelus, kuid sureb keset oma suuri kavatsusi.

Friedrich II. 1212. a. astub senine Innocentius III hoolealune Friedrich II Püha Rooma riigi troonile, kuid temast ei saa paavstile meelepärast valitsejat. Friedrich oli erakordsete vaimsete võimete ja mitmekesiste huvidega inimene.

Ta oli sündinud ja kasvanud Sitsiilias ning saanud seal mitmekülgse hariduse. Friedrich II ei valitsenud mitte ainult euroopa teadusi, vaid omas ka kreeka ja araabia haridust. Eriti oli ta huvitatud tehnilisist ja loodusteaduslikest küsimusist ning kirjutas isegi raamatuid nende üle. See mitmekülgne haridus tegi Friedrichi palju vabamaks ja vabaltmõtlevamaks usuküsimusis, kui seda olid harilikult euroopa puhtusulise haridusega õpetlased.

Kõigepealt tundis Friedrich huvi oma kodumaal, Sitsiilia riigi vastu. Ta korraldas valitsust keisrile truude ametnike kaudu ning seadis sisse täieliku absolutismi. Nii haridus- kui majanduselu arendas ta järjekindlalt. Ta asutas Napolis ülikooli, mille arsti- ja õigusteaduse fakulteedid said varsti kuulsaks. Saksamaa vastu tundis ta aga vähe huvi, ta käsitas seda kui oma sõjalise võimu allikat. Ja seepärast tuligi ta vürstide nõudmistele, kelle abi ta vajab, kergesti vastu. Vaimulike vürstide meeleheaks loobus ta 1213. a. piiskopi valimistel kaasariäkimise õigusest, peale selle tolli-, rahalöömise- ja kohtuõigustest vaimulike maa-aladel. Niisamasuguseist õigusist loobus ta ka ilmlike vürstide suhtes.

Seetõttu läks valitsemisvõim tervelt vürstide kätte. Lääni-vürstidest saavad maavürstid. Saksa linnade areng saab seega tugeva hoobi, sest vürstid olid majanduslikel aladel alati nende vastased olnud. Ja nüüd satuvad nad suurelt osalt täiesti vürstide meelevalda. Kuid otseselt keisri alla kuuluvad linnad said Friedrich II hoolitsusel veel uut arenguhoogu.

Troonile tulles ja keisrikrooni saades oli Friedrich II lubanud ristisõja ette võtta, kuid sisepoliitiliste olukordade ning ka isikliku vabameelsuse tõttu teiste uskude suhtes lükkas ta selle ettevõtte ikka jälle edasi, kuni

paavst Gregorius IX ta kirikupõlu alla pani. 1228.—1229. a. teostabki nüüd Friedrich II viienda ristosõja, kuid saavutab võidu juba diplomaatilisel teel. Ta kasutab ära Egiptuse ja Damaskuse sultani omavahelised tülid. Mitmelt poolt ängistatuna loovutab esimene talle Jeruusalema, Betlehemi ja Naatsareti.

Võitlus Friedrich II ja Rooma kiriku vahel kestab edasi. Raugana surnud Gregorius IX järgneb paavstitroonil Innocentius IV, kes kuulutab keisri troonilt tagandatuks ning paneb ta kirikupõlu alla, sest keiser ei andvat kiriku maid tagasi, käivat läbi muhamediusulistega ja olevat ristosõja ajal lepingusse astunud Egiptuse sultaniga. Saksa vürstidele tehakse ettepanek valida uus keiser. 1250. a. sureb aga Friedrich, enne kui võitlus lõpeb.

Hohenstaufenite valitsuse lõpp. Saksa troonile pääseb nüüd Friedrich II poeg Konrad IV, kuid sureb juba 1254. a., misjärel saabub Saksa-maale nn. kuningata aeg, interregnum (1254—1273). Konradi pojalt Konradinil polnud õnne võitluses oma isa pärandi eest, milleks kaasa mõjus Rooma paavst, kes kutsus Sitsiilia valitsejaks Prantsuse kuninga venna Charles Anjou. Konradin langeb oma vastase Charles'i kätte vangi, misjärel ta hukatakse. Nii hävis võimas Hohenstaufenite sugu. Paavstluse võit oli siiski ainult väline.

Interregnum 1254—1273. Hohenstaufenite poliitika oli suunatud kogu aeg Itaaliasse. Saksa kuningaile oli tähtis keisrikrooni saavutamine paavstilt ja endi maksmapanemise võimalused teispool Alpe. Saksamaa tuli arvesse ainult seevõrra, kui võrra ta pakkus vahendeid selleks. Selliselt jäi Saksamaa sise-mine areng keisritel tagaplaanile. Vaatamata sellele ei olnud Hohenstaufenite Itaalia-poliitika kuigi tagajärjekas ning ka Saksamaal langesid keisri võim ja autoriteet. Pärast Konrad IV surma pakkusid Saksa vürstide parteid krooni välismaalastele, kelledest aga tõelisi Saksa valitsejaid ei saanud. Sel interregnumi ajajärgul langes Saksamaa aadli omavoli tõttu kõige metsikumasse anarhiasse. See oli rusikaõiguse ajajärk, mil keegi end enam kindlana ei tundnud. Vägivald, teerõöv ja tapmine said igapäevaseks asjaks. Sellise seisukorra loomulikuks tagajärjeks oli nii kultuuriline kui ka majanduslik langus.

9. Ristosõdade mõju Euroopa arengusse.

Kultuursed mõjud. Üheks paavstide hiiglaürituseks oli Pühamaa vallutamine muhameedlasilt ja Oriendi kristianiseerimine. Kuigi selleks kahe sajandi jooksul (1096—1276) peetud ristosõjad

soovitud tulemusi ei andnud ja ei suutnud piiri panna islami võimu kasvamisele maailmas, ometi oli nende mõju Euroopa ellu võrratult sügav.

Idamaise maailmaga kokku puutudes muutus Euroopa aine-line kultuur mitmekesisemaks, sest eurooplased õppisid tundma mitmesuguseid idamaisi käsitöösaadusi (damasti, siidi, atlassi, sametit, vaipu, klaaspeegleid, damasteeritud relvi, värve jm.), samuti kui mitmesuguseid kasulikke taimi ja maitseaineid (nagu riisi, suhkrut, lõunamaa puuvilju).

Vaimse kultuuri alal töid ristasõjad endiga kaasa erakordse silmapiiri laienemise, nii teadmiste kui ka tehniliste kogemuste suure kasvamise. Nad inspireerisid luulet ja kujutavat kunsti. Ristisõdade ajastu pani aluse omapärasele keskaegse kultuuri õitsengule. Eurooplased ei võidelnud ainult muhameedlastega, vaid tutvusid ka araablaste teaduste ja filosoofiaga ning nende juures säilitatud vanade hellenistliku kultuuri sugemetega. Samuti mõjutasid mitmesugused sõjas kokkupuutuvad Euroopa rahvad üksteist nii, et kõrgemais kihtides tekkis mingi rahvusvaheline kristlik-keskaegne üldharidus. Eriti palju oli lääne-eurooplastel õppida Bütsantsist. Teisalt ergutas mitmesuguseist rahvaist ristisõdijate võistlus püha eesmärgi taotlemisel rahvustunnet. Suurtes hulkades suuresendasid ristisõjad usulist vaimustust — iial varem polnud nii selgesti kogetud õhtumaa kristluse võimsust ja ühtlust. Üksikute mõtlejate juures järgnes siiski kristliku võidu kõrguspunkti möödudes usuline kainenemine. Usulise maailmavaate avardamine kõigutas usku katoliikluse ideede ainukehtivusse. Ristisõtta mindi kindla veendumusega, et ristiusk sel kujul on ainuõige, teiste usundite suhtes valitses halvaks panu ning alahindamine. Kuid kokkupuuted võõrusulistega kõigutasid seda tõekspidamist. Nähti, et kõlblalt pole kristlased alati teistest kaugeltki kõrgemal. Kristlaste üksikute ettevõtete ebaõnnestumisest paistis, et ka islamiusuliste jumal on vägev.

Majanduslikud mõjud. Määratu mõju oli ristisõdadel ka majanduslikku ellu. Kõnesoleval ajastul oli elav suhtlemine Lääne- ja Idamaa vahel, arenes hoogus kaubanduslik liiklemine ja raha kasutamine vahetusvahendina kasvas jõudsalt. Kuigi Palestiinas hävisid viimsed kristlaste asukohad, jäid Idamaa piirkonda püsima itaallaste kaubanduslikud kolooniad (Väike-Aasia rannikul, Egeuse mere saartel, Küprosel, Kreetal), mis jäid kaubandusliku liiklemise kandjajaks Lääne

ja Ida vahel ka pärast ristisõdu. Itaalia rannalinnad, eriti Veneetsia, Genova ja Pisa, aga ka mõned Lõuna-Prantsusmaa ja Kataloonia linnad arenesid kiiresti ning nende kaubalaevad käisid Niilusest Doni suudmeni. Üksikud julged veneetslased läksid XIII sajandi teisel poolel läbi Mongoolia Hiinamaale. Kaubandusliku suhtlemise intensiivsus tuli kasuks ka Euroopasisemaa linnade arengule, sest nendegagi tekkis nüüd elavam kaubavahetus ning sellega kaasas käsitöö õitseng. Kaubanduse intensiivistumisega ja kaugeleulatuvate kaubareisude arvu kasvamisega loobuti enam ja enam tülilikast naturaalmajandusest ja mindi üle rahamajandusele. Seda soodustas mäekae vanduse edu Saksamaal, Böömimaal ja Ungaris. Itaalias hakkasid levima vekslitehingud ja pangad.

Sotsiaalsed ja poliitilised mõjud. Ristisõdade algatajaina ja vaimsete juhtidena muutusid paavstid ja kirik Euroopa tähelepanu keskusteks. Mitmesuguste rahvaste sidemed Roomaga tihenesid. Peaaegu kakssada aastat kestnud usulise vaimustuse hood süvendasid vagadust, samuti kui usklike heldust kirikule annetamisel. Nii kasvasid kiriku mõjuvõim ja rikkus. Keisrite tähtsus aga langes, sest nemad polnud ristisõdade üritamisel ega teostamisel etendanud seda osa, mida oleks võinud oodata kogu kristliku maailma ilmlikelt kaitsejailt, nagu seda keisrid teooria järgi olid. Mitmete maade koostöö tõttu ristisõdades hakkasid nüüd üldse tihenema rahvusvahelised poliitilised suhted. Euroopa rahvad elasid edaspidi vähem omaette kui seni.

Käsitöö ja kaubanduse arenemisega käis käsikäes linnakodanike jõukuse ja iseteadvuse tõus, kes varsti astusid kolmanda samaväärse seisusena vaimulike ja aadli kõrvale. Omandanud ristisõdades küll au ja kuulsust, langes aadli tähtsus siiski, sest paljud kuulsad suguvõsad said sõdades surma, teised vaesusid suurte kulude tõttu. Pealegi murdis linnakodanike kasvav rahamajandus rüütlite naturaalmajanduse ainuvalitsuse.

Talupoegade olukord paranes mitmel pool rahamajanduse tuleku tõttu. Paljud mõisnikud eelistasid teo- ja loonusandamite asemel talupojalt võtta renti rahast ja nad vabastada teost, sest pärisorjade töö oli võrdlemisi ebaproduktiivne. Nii näeme, et ristisõjad olid mitmes suhtes suure pöördelise tähtsusega sündmuseks Euroopa ajaloos.

10. Rahvusliku monarhia kujunemine Prantsus- ja Inglismaal.

Kuningavõimu tõus Prantsusmaal XII sajandil. Louis VI (1108—1137) ja Louis VII (1137—1180). Pärast Karolingide dünastia väljasuremist pääsesid Prantsusmaal valitsema Kapetingid (987—1328). Esimeste Kapetingide ajal püsis Prantsusmaal kuninglik keskvoim ikka veel nõrgana, alles Louis VI (1108—1137) ja VII (1137—1180) ajal märkame siin olukorra muutumist. XII sajandil õnnestub Kapetingidel feodaalide võimu tunduvalt piirata. Kuningavõimu kasvamine sõltus mitmesuguseist nähtusist.

Asjaolu, et Kapetingide kuningad valitsesid kaua, võimaldas neil trooni päritavaks muuta oma suguvõsas. Juba enne surma laskis kuningas oma järglase kaaskuningaks valida ja salvida. Kuningate pika eluea tõttu ei tekkinud ka eestkostjate valitsusi, millal kuningavõim kergesti nõrgenema kipub; surres võisid kuningad trooni üle anda küllaltki vanadele järglastele. Prantsuse kuningad ei pruukinud oma jõudu kulutada paavstiga võitlemiseks, nagu Saksa keisrid. Et piiskoppide ilmlik võim polnud siin nii suur kui Saksamaal, jõuti investituuriküsimuses kergesti kokkuleppele, ja et Kapetingid ei hellitanud maailmavalitsemise plaane, siis jäi selleski küsimuses kokkupõrge paavstiga tulemata. Vaimulikud olid siin linnakodanluse kõrval parimaks toeks keskvalitsuse huvides teostatud uuendustele. Prantsusmaal oli vaimulik seisus monarhistlike traditsioonide kandja, ootas rahu ning korra jaluleseadmist riigi valitseja poolt ning nägi temas ühtlasi liitlast paavsti liiga suurte võimutaotluste vastu. Uurinud rooma õigust, olid vaimulikud jõudnud veendumusele, et kõrgeim keskvoim riigis on vajalik ja et seda peaks teostama kuningas, kelle kohuseks on õiguse ja õigluse kaitsemine. Üksikute vaimulike nõuandeile vastavalt asusid Louis VI ja VII linnakodanluse toetamisele, kes leidis kuningas ainsa mõjuka toe feodaalisandate vägivalla vastu. Kodanluse huvidele tuldi vastu linnaõiguste jagamisega ja uute linnade asutamisega.

Prantsusmaa kui riigi mõjusust tõstis asjaolu, et ta oli kujunemas Lääne-Euroopa vaimse elu keskuseks. Siit algasid tolaeagsed suured vaimsed liikumised. Siin tekkis Cluny-liikumine, arenes keskaja teadus ja siin oli ka ristisõdade liikumine kõige elavam. Ristisõjad tõmbasid palju sõjakaid prantsuse aadlikke kodumaalt eemale ja võimaldasid nende

tegevusihale paremaid väljendusvõimalusi kui omavahelised tülid. Seega suurenesid Louis VI ja VII eeldused kuningavõimu tõstmiseks.

Kõige esmalt alati tõrksate lääniisandate alistamisega kuninga pärismais, Isle-de-France'is, ja siis Põhja- ja Kesk-Prantsusmaal. Kõrged kuningakoja ametid võeti suurvasallidelt, kes asendati kuningale alluvate ametnikega. Keskkvalitsuses kaotati vanad õueametid ja asendati kuninga nõukoguga, mis kujunes aegamööda riigi kõrgeimaks ametiasutiseks. Vürstide ja lääniisandate kõrval kuulusid sinna ka kuninga kutsutud vaimulikud ja kodanike esindajad, pea ka juriidilise haridusega isikud.

Võimu kindlustamiseks Lõuna-Prantsusmaal püüdis Louis VI kasutada perekondlike sidemeid. Tal õnnestus saada abikaasaks oma pojale Louis VII-le Guyenne'i, Gascogne'i ja Poitou pärijat Eleonore'i. Kuid see abielu lahutati varsti ja Eleonore abiellus teiskordselt Anjou krahvi Heinrichiga, kelle kaudu mainitud maakonnad ühendati Inglismaaga. Sellega muutus Inglismaa poolt ähvardav oht palju tõsisemaks ja sai Prantsusmaa välispoliitika suuna määrajaks mitme sajandi kestel.

Linnade arenemine Prantsusmaal. Nagu juba eespool tähendatud, toetus kuningas võitluses lääniisandate vastu peale vaimuliku seisuse kallinal. Umbes vastaval ajal, s. o. XI sajandil, algas Prantsusmaal kommunaalne liikumine, s. o. linnade vabanemine lääniisandate võimu alt ja muutumine iseseisvaks kommuunideks. Tihti toimus see linnade iseseisvuse saavutamise ägeda võitluse tagajärjel viimaste ja läänihärrade vahel. Neis võitluses pöördusid linnad abi otsides kuninga poole. Esialgu oli kuningate seisukoht kõikuv ja nad kaldusid kord ühele, kord teisele poole, hiljem toetasid järjekindlalt linnu, andes neile õigusekirju. Oma pärismail kuningad ei lasknud tekida iseseisvaid kommuune, vaid andsid linnadele ainult piiratud õigusi. Nii arenes Prantsusmaal kaks tüüpi linnu: vabad linnad (*villes libres*) täieliku omavalitsusega ja teatud vabadustega varustatud linnad (*villes de bourgeoisie*) kuninga maadel.

Kuningavõimu kasvamine Inglismaal Normanni kuningate (1066—1154), peamiselt William Vallutaja ajal. Kuigi anglosaksi kuningate ajal Inglismaal ei tuntud feodalismi mandri mõttes, ometi oli riigis kaunis suur aadli ja kohalike omavalitsuskogude võim. Kuningavõimu suurendamist takistasid muuseas sagedased sõjad, eriti Taani normannide vastu.

Tunduvalt tugevamaks muutus kuningavõim, kui pärast Hastingsi lahingut pääses Inglise troonile William Vallutaja.

William Vallutaja on üks huvitavamaid keskaegseid valitsejaid-organisaatoreid, kes on teadlik oma ülesandeist. Tema juhtivaks mõtteks oli aadlivõimu piiramine riigi keskviimu kasuks.

William I riigi asutamine kannab teatud määral koloniseerimise ilmet. Ta püüdis kindlustada oma võitu sel teel, et seadis vallutatud rahva üle neist päritolu, keele ja kommete poolest erineva vaimliku ja ilmliku ülimustiku. Sellelt seisukohalt andis ta kõik juhtivad kohad riigis normannidele või teistele oma sõjakaaslasile, aga mitte anglosaksidele. Kuid teisest küljest hoidis ta suuri maaisandaid kindlais piires. Nende tähtsuse vähendamiseks säilitas ta koguni vanad anglosaksi rahva-koosolekud. Ka jättis kuningas endale õiguse nimetada krahvkondade juhtivaid ametnikke, šeriffe, kellede kohuseks oli üldise korra järele valvamine, kuninga mõisade valitsemine, maksude ja sõjaväe kogumine, kohtumõistmine jne. Neilt kuninga ametnikelt võis rahvas leida tuge ja kaitset mõisniku vastu. Rahvuslik vastuolu vallutajate ja vallutatute vahel, mis kestis kuni XIII sajandini, aitas kuningal vaos hoida aadlit, keda päriselanikud ei toetanud ja kes seepärast mässu kartusel pidi hoidma keskviimuga häid suhteid. Teisalt otsis aga vallutatud rahvas kuningailt tuge aadli omavoli vastu, ja leidiski seda. William I poeg Henry I andis a. 1100 õigustekirja, milles teatas, et tahab austada vanu anglosaksi õigusi ja vabadusi. Aadlivõimu liiga suureks kasvamist takistas ka William Vallutaja omapärane läänisüsteem, millega oleme varem tutvunud.

Ainsaks jõuks, mis osutus siiski teatud vastukaaluks kuninga-võimule, oli kirik. William I ajal omandas kirik Inglismaal suure võimu. Kuningas jagas temaga kaasatunud prantsuse prelaatidele suuri maa-alasid ja seadis nad ametisse anglosaksi vaimulike asemele; ehitati arvukaid kloostreid, mis pidid looma pinda reformiideedele; ka eraldati kirikukohus ilmlikust ja asutati kiriklike asjade jaoks erikohtud, kus õigusemõistmine sündis kanoonilise õiguse põhjal. Peale kirikuile kuuluvail laialdasil maa-aladel elavate inimeste kuulusid kirikukohtu alla kõik teisedki elanikud selliseis asjus, kus nõuti vannet (perekonnaasjad, pärandusasjad jne.). Kuid vaatamata neile kirikule antud soodustusile ei lasknud William I saada kirikut liiga iseseisvaks, olles alatasa valvel riiklike huvide pärast. Ta keeldus andmast Gregorius VII-le läänivannet, jättes endale õiguse nimetada piiskoppe, keelas vaimulikel läbikäimise Rooma kuuriaga kuninga loata, tegi sinodi kokkutuleku sõltuvaks kuninga tahtest.

Prantsuse-Inglise vastuolu. William I kõige noorema poja Henry I surma järel algasid suured troonitülid, mis lõppesid a. 1154 Henry tütrepoja Henry II Plantageneti trooniletulekuga. Plantagenetid valitsesid Inglismaal XIV sajandi lõpuni. Peale Inglismaa ühes Normandiaga omas Henry II Plantagenet pärusmaana Lääne-Prantsusmaad. Seega oli Inglise kuningas Prantsuse kuninga suurim vasall, omades peaaegu kaht kolmandikku kogu Prantsusmaa maadest ning arvukaid allvasalle seal. See tihe kontakt Inglismaa ja mandri vahel soodustas viimase mõju levimist Inglismaal, arendas seal prantsuse vaateid ja kombeid. Nii langes ühelt poolt kultuuriliselt Inglismaa Prantsusmaa mõju alla, kuid poliitiliselt muutus seisukord ebakindlaks Prantsusmaale. Teda ähvardas oht enam kui pooled oma maadest kaotada Inglismaale, ning ta lähemaks ülesandeks sai selle vastu võitlemine. Seetõttu jäi Lääne-Euroopa välispoliitika määrajaks kauemaks ajaks Inglise-Prantsuse vastuolu.

Inglismaa olud Henry II troonile tülles. Kümneid aastaid kestnud troonitülide ja kodusõdade tagajärjel oli William I ajal loodud riiklik kord kõikuma löönud. Aadel oli muutunud iseseisvaks, oli ehitatud kuninga loata üle tuhande kindlustatud lossi ning tavalisiks nähtusiks olid aadli omavahelised sõjad ja oma alamate kurnamine igasuguste andamite nõudmisega. Samuti kirik oli kasutanud aega enda vabastamiseks riigi eestkostest. Segased ajad polnud jätnud mõjutamata ka riigi majanduslikku elu: riigi sissetulekud olid langenud ühele kolmandikule. Henry II kui tegevusriikka ning aktiivse valitseja lähemaiks ülesandeks olid nende väärnähjuste kõrvaldamine, aadli painutamine riigivõimu alla, kiriku iseseisvuspüüete tõkestamine, riigi majandusliku ja õigusliku elu korraldamine.

Henry II välispoliitika. Eespool arutatud põhjustel olid võitlused Inglismaa ja Prantsusmaa vahel paratamatud. Alguse sõjaga tegi Henry II. Sõjad Louis VII vastu kestsid aastaid nime-tamismäärsete tagajärgedega. Läänes algas Henry II 1171. a. Iirimaa vallutamist. Umbes samal ajal (1174) õnnestus tal saavutada ülemvõimu Šotimaal.

Henry II kohtureform. Tähtsaimaks Henry II sisepoliitiliseks uuenduseks oli ajakohasem kohtukorraldus. Endistes kohtutes otsustati tüliküsimus jumalakohtu abil, s. o. kahevõitluse ja tulise raua või vee prooviga. Henry II lõi korraliku kohtu, mille liikmed saadeti aeg-ajalt kohut mõistma krahvkondadesse. Need rändkohtunikud (vrd. *missi dominici*) otsus-

tasid kohalike elanike (harilikult 12) kaasabil, kes v a n d e g a töötasid ainult tõtt rääkida. Aja jooksul omandasid vannutatud mehed asja käigus ikka suurema tähtsuse ning lõpuks nad ei olnud enam ainult tunnistajaiks, vaid otsustajaiks kaebealuse süüdioleku või süütuse üle. Siit saigi alguse nn. v a n n u t a t u d meeste kohus, mis on püsinud Inglismaal käesoleva ajani ning levinud sealt teistessegi maadesse. Henry II asutas ka nn. kuningliku kuuria (Cour of King's Bench), kus kõik kuningakohtule kuuluvad asjad läbi arutati.

Rahandus. Segaduste ajal vähenenud riigi sissetulekute asemele otsis Henry II uusi, seepärast ei unustanud ta uue kohtukor-

66. joonis. Henry II ja Thomas Becket.
Miniatuur.

ralduse puhul riigi-kassa huve. Pooltelt nõuti suuri kohtumakse ja mitteilumise ning hilinemise puhul trahve. Ka võidi juba enne kohtuotsust osta kuningalt „andestust“ ja saada sellega kuninga kaitse alla. Viimane asjaolu oli kuningliku kohtu tumedaks küljeks, sest seda kasutati vahendina ka süütute käest raha väljapressimiseks. Teiseks suurendas kuningas oma sissetulekuid uue maksu,

nn. kilbiraha sisseseadmisega, mis pandi kehtima isikliku väekohustuse asemele. Seda võeti igalt vasallilt ja see oli küllaltki suur, et luua sellega palgasõdurite väge.

Henry II kirikupoliitika. William I järglaste ajal kestnud segadusi oli kirik kasutanud oma iseseisvuse kindlustamiseks ja enda eraldamiseks riigist. Nii mõistis kiriklik kohus õigust oma seaduse, kanoonilise õiguse põhjal, mis põhines kirikusade õpetusil ja rooma seadusil. Kuid kirikukohtu otsused olid tavaliselt väga pehmed, eriti vaimulike suhtes, jättes vabadusse isegi raskeimad kurjategijad sellest seisusest. Neid väärnähtusi oli vaja kõrvaldada ja kiriku iseseisvust piirata. Clarendonis 1164. a. peetud senjööride ja prelaatide koosolekul

viis kuningas läbi määruse, et kaelakohtulistest süütegudes peavad vaimulikud kuuluma kuningliku kohtu alla. Samuti avanes kuningale võimalus mõjutada kõrgemate vaimulike valimist, kes pidid andma talle vasallivande. Kirikupõlu kuulutamine kuninga nõusolekul keelati.

Clarendoni otsused leidsid ägeda vastase Canterbury peapiiskopis Thomas Becket'is, endises Henry II kantsleris ning lähemas nõuandjas. Algas äge võitlus kuninga ja peapiiskopi vahel, mis lõppes sellega, et kuningas pidi suure osa Clarendonis antud määrustest tagasi võtma.

Linnade ja jõukuse arenemine Inglismaal. Normanni kuninga ja Henry II loodud riik põhines tugeval keskvalitsusel. Kõik rahvakihid pidid alluma kuningale ja tema ametnikele. Kuid seltskond oli hoopis teine kui maa vallutamise ajal. See oli saanud tunduvalt iseseisvamaks ning jõukamaks. Eriti oli seda märgata linnakodanike juures.

Nõrgad ning laastatud William I ajal, tõusid linnad kiiresti XII sajandil arenenud kaubanduse mõjul. Kaubanduse arengut soodustasid kuningale kuuluvad maa-alad mandril, mida läbisid mitmed tähtsamad kaubateed. Kuid tol ajal puudus Inglismaal kaubalaevastik ja väga vähe harrastati merisõite ning kaupade vedu oli võõraste, esijoones flaami ja saksa kaupmeeste käes. Need asutasid oma huvide kaitseks kaubandusühinguid ja omasid rannalinnades kaubaladusid. Inglismaal arenes küll ka oma kaupmeesteklass, kuid nende käes oli esialgu ainult sisekaubandus — ainete toimetamine maalt linnaturgudele ja kaupade vahetamine linnade vahel.

Üksikuis linnades asutasid kaupmehed ühinguid oma huvide kaitseks turgudel ja välismaalaste eemaletõrjumiseks. Kõik need ühingud üle kogu Inglismaa liitusid suureks kaupmeeste gildiks, mille kuningas kinnitas. Siin ilmneb jällegi Inglismaa erinevus mandririikidest, kus üksikud kaupmeesteühingud teetsesid eraldi, liitumata suureks keskühinguks ja kasutamata riigivõimu toetust.

Rikastunud kodanikud ostsid endid feodaalkohustusist vabaks ning maksid riigile suuri makse, mille loomulikuks tagajärjeks oli riigikassa seisukorra paranemine.

Inglismaal ei tulnud linnakodanikel pidada teravat võitlust oma õiguste pärast, sest kuningad ei olnud vaenlikud linnade kasvamisele. Linnade jõukas ning iseseisvusega harjunud kodanikond kujunes siin peagi väga suureks jõuks riigis.

Eesti ajalugu.

EESTLASTE MUISTNE ISESEISVUSEAEG.

I. Esiajalooline aeg noorema raua- ajani.

1. Soome-ugri rahvaste algkodu ja sellest lahkumine.

Teadused esiajaloolise aja uurimise teenistuses. Eestlaste ja teiste soome-ugri rahvaste algkodu küsimuse lahendamisel on tuginetud arheoloogilistele ja keeleteaduslikele andmetele. Muistsete leidude põhjal saame pildi teataval maa-alal elanud asukate elujärjest; keeles leiduv sõnavara selgitab selle järk-järgulist arengut ja teatavate rahvaste ühtekuuluvust ning sugulustahet. Kuid ainult kaudselt on võimalik nende ajaloo abiteaduste põhjal vastata küsimusele, kuskohal nimelt teatav rahvas on asunud ja kust tulnud.

Algkodu ja sealt lahkumine. Soome-ugri rahvaste algkodu ja liiklemissuundade suhtes pole siiani jõutud täiesti üksmeelsele otsusele. Enamvähem kindel ja tõenäone on oletus, et nende algkodu tuleb otsida Ida-Euroopast, Uurali mägede lähikonnast ja Volga jõe keskjooksu-mailt, kus nad asusid suure ühisrahvana. Sealt siirdumine lääne poole ja üksikute hõimude irdumine toimus pika aja kestel. Selles protsessis on püütud eraldada mitmeid ajajärke.

Uurali ajastul, mis kestis umbes kuni 4000. a. e. Kr., moodustasid soome-ugri ja samojedi rahvad ühise uurali rahva, kes asus Uurali mägede lähikonnas Ida-Euroopas. Kõigepealt eraldus alguurali rahvast samojedi hõimkond. Järgneval ajajärgul, nn. soome-ugri ajal (kuni umb. 2500 e. Kr.) asus järelejäanud soome-ugri rahvas Kama jõe piirkonnas või maa-

alal Uurali mägede ja Volga või koguni Oka jõe vahel, kus praegugi elab soomeugrilasi. III aastatuhandel eraldus soome-ugri algrahvast u g r i h õ i m, jagunedes hiljemini ungarlasiks, ostjakkideks ja voguliteks. Ugrilaste lahkumise järel soome-permi ajal (kuni umb. 1000. a. e. Kr.) püsis järelejäänud algrahva teine haru, soome-permi rahvas, koos ligikaudu poolteist tuhat aastat. Umbes 1000 a. e. Kr. eraldus neist alpermi rahvas (sürjanid ja votjakid). Sellele järgnes soome-volga aeg (kuni umb. 200. a. e. Kr.), mis lõppes tšeremisside ja mordvalaste lahkumisega. Järgneval algeesti-soome ajal püsisid lähemas kokkupuutes veel eestlased, liivlased, vepslased, karjalased, päris-soomlased ja vadjalased.

Liikumissuunad. Enamvähem üksmeelselt arvatakse, et soome sugu rahvad on praegustele asukohtadele tulnud radasid mööda, kus asuvad praegugi soome-ugri keelkonda kuuluvad rahvad. Idapoolsemad neist, samojedid, on jäänud peaaegu oma endisele asukohale. Samuti ka permid, kes on nihkunud vahest ainult põhja poole. Kõige kaugemale algkodust lääne- ja lõunasuunas on liikunud ungarlased.

Lahtine on veel küsimus, millal esimesed soome sugu rahvad asusid praegusele Eesti alale. Arvatakse, et mõned sajandid e. Kr. olid eestlased juba nüüdses asukohas.

2. Kiviaeg (maa asustamisest kuni 1500. a. e. Kr.).

Varasem kiviaeg. Looduslikud tingimused. Vanimad Eesti asustused kuuluvad VI ja VII aastatuhandesse e. Kr. Tolleaegsed looduslikud tingimused olid sootuks erinevad praegusist. Läänemeri oli kõnesoleval ajal (nn. antsüluasajastul) mageveeline. Taani merekitsus puudus, Eesti mandri loodeosa ja saared olid suurelt jaolt mere all. Peipsi järv oli praegusest tunduvalt väiksem, kuna Võrtsjärv seevastu palju suurem.

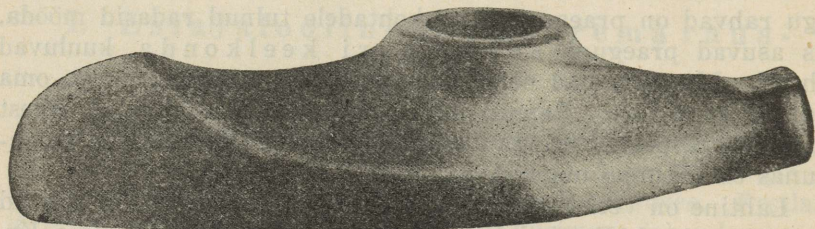
Umbes 5000 a. e. Kr. (nn. litoriina-ajastul) tekib Taani väin ja ühenduses Põhjamerega muutub Läänemere vesi soolaseks. Ühtlasi tõusis veepind Läänemeres ja ujutas esialgu uuesti üle eelmisel ajastul mere alt vabanenud maa-alasid. Kuid maapinna tõusmise tagajärjel hakkab meri uuesti taanduma, järved nihkuvad uutesse piiridesse ja jõed omandavad praeguse suuna.

Esimesel ajajärgul võrdlemisi kuiv kliima muutus litoriina-ajastul niiskemaks. Selle tagajärjel muutusid ka loodus ja taime- ja loomastik, omandades aegamööda praegusele lähedase ilme. Kaskede,

mändide ja harvemini esinevate sarapuu, jalaka ning lepa kõrval levisid hoogsalt tamm ja pärn.

Asustuskohad ja leiud. Vanimad, elanikkude olemasolu meie maal tõestavad leiud on pärit Viru rannikult K u n d a s t (enne V aastatuhandet e. Kr.) ja Emajõe äärest T a r t u lähikonnas. Peale üksikute tulekivist esemete on Kunda leiud peamiselt luust. Need on mitmesugused kalastusriistad, noole- ja piigiotsad jne. Eel- misist nooremaid leide, luu- ja kiviesemeid, on saadud R e i u jõe suudmest ja V ö r t s j ä r v e põhjarannikult Võisiku vallast.

Esimesed elanikud ja nende töö. Leidude põhjal võib otsus- tada, et kõige vanem a s u s t u s Eestis oli K u n d a juures, kus antsülusajastul oli järv. Selle kunagise järve kaldal oli arvata-

67. joonis. Venekujuline kivikirves. Karlova leid Tartu lähedal.

vasti kalastajate asundus. Olemasolevad andmed lasevad oletada, et esimesed elanikud asusid siia praegusest Poolast ja Lõuna- Venemaalt. Rahvastiku põhja poole rändamine toimus rööbiti kliimaliste tingimuste paranemisega ja viimasega kaasaskäiva jääpiirkonna taandumisega. Varasemal kiviajal elasid inimesed täiesti algelisel astmel. See oli hankija-jahtija rahvas, toitudes kalastusest, jahisaadusist ja metsapuudelt korjatud vil- jast. Tarbeasjad olid primitiivsed, valmistatud luust, savist, kivist, puust, loomanahkadest, puukoorest ja vitstest. Et toiduse hankimine oli kõige hõlpsam veekogude lähedal, siis olidki asus- tatud ainult vastavad kohad. Elukohta muudeti selle järgi, kuidas nõudsid toidusaamise tingimused. Seega oli rahvas n o m a d i - s e e r i v.

Aja jooksul areneb kiviaja inimese elutase ja juba tunduv vahe on varasema ja noorema kiviaja kultuuri vahel.

Noorema kiviaja kultuuri üldjooni. Leiud. Väliskultuuri- lised suhted. Enamik meie kiviaja leide on pärit III ja II aasta- tuhandest e. Kr., nn. n o o r e m a s t k i v i a j a s t. Leidude hul- gas esinevad kivist talvad, kirved, oda- ja nooleotsad ja uudisena

savinõud. Mainitud esemed on nüüd juba palju peenemalt välja töötatud, lihvimine, puurimine ja saagimine on tuntud. Osalt on need leiud saadud juhuslike kude leidudena, kuid osalt ka inimeste asukohtadest. Viimased asetsevad nagu nooremalgi kiviajal liivastel kohtadel vete lähikonnas. Tarberiistade, eriti aga savinõude kaju ja ilustiste järgi kuulub meie noorem kiviaeg nn. k a m k e r a a m i k a kultuuripiirkonda, kuhu kuulusid Ida-Balti maad, Soome, Leedu, Ida-Preisi, ja mis ulatus Vislani. Ida pool haaras see piirkond kogu praeguse Põhja- ja Kesk-Vene. Kõnesolev kultuurivool on saanud oma nimetuse savinõude ilustiste järgi, mis on tehtud kammitaolise riistaga.

Umbes 2000. a. paiku tungis Läänemere või ranniku kaudu Eestisse kui ka teistesse Ida-Baltikumi maadesse Põhja-Saksa-maalts uus kultuurivool, nn. v e n e k i r v e s t e k u l t u u r ja viimasega rööbiti uus matmisviis. Selle ajani ei tuntud meil haudadesse matmist, vaid surnud viidi elukohast eemale metsa. Nüüd esinevaid kalmetes on surnud maetud põletamata. Surnule lisati kaasa venekirves, harpuun, nooleots või midagi muud säärast.

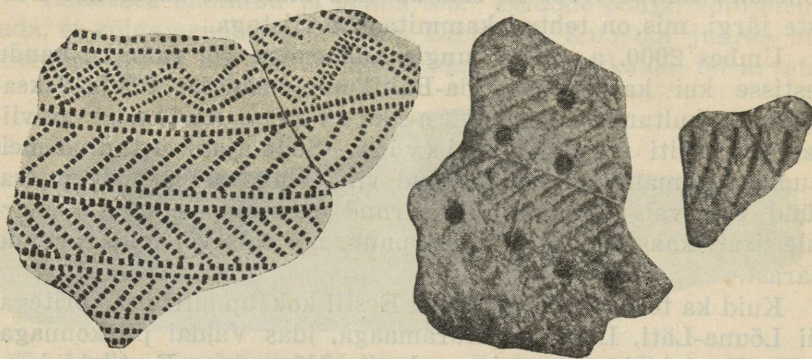
Kuid ka teistes suundades oli Eestil kokkupuuteid naabritega. Nii Lõuna-Läti, Leedu ja Kuramaaga, idas Valdai piirkonnaga, kirdes Karjala ja Olonetsi maadega. Nõrgad on Eestil kiviajal olnud sidemed ainult Skandinaaviaga. Kuna Eesti peaaegu kõigi eelmainitud maade suhtes esines kultuuriliselt vastuvõtjana, oli ta Soome suhtes kultuuriliselt aktiivne. Nii on Eestist teravakannalised venekirved ja lamedaseljalised kirved kandunud üle lahe Soome. Tol varasemal kokkupuute ajal Soomega oletatakse ka rahva väljarändamist Eestist sinna.

Majanduslik elu. Nagu eespool tähendatud, asetsevad noorema kiviaja leiukohad endiselt vete ligiduses, enamikus Pärnu jõgikonnas, Võrtsjärve ääres, Emajõe ja Peipsi lähikonnas, samuti Põhja- ja Loode-Eesti rannikul ja saartel. See tõestab, et ka nooremal kiviajal olid elanikud esijoones kalastajad. Veed olid ühtlasi ka liiklemisteedeks. Liiklemisvahendeiks olid ühest puutüvest valmistatud lootsikud, millega ületati isegi Soome laht. Mandril kasutati koormate edasitoimetamiseks reetaolisi veoriistu. Koduloomadest oli kindlate andmete põhjal olemas ainult koer. Kalastuse kõrval mängis tähtsat osa jahipidamine. Kiviaja lõpult on pärit ka põllupidamise alged, mis majandusharu aga ei omanud üldiselt veel kuigi tähtsat kohta.

Et peamajandusalad kalandus ja jahipidamine tingisid elanike kude sageda asukoha muutmise, olid asukad kõnesoleval ajastul

poolnomadiseerivad. Sellele vastavalt olid elamud kergesti ehitatud, mida võidi suurema kahjuta maha jätta. Ehkki meil puuduvad tõestavad leiud, võib oletada Soome andmete põhjal, et elati telgisarnaseis püstkodades, mis olid kaetud loomnahkadega või mätastega. Talvel tehti tuld kojasaasemel, kuna suvel valmistati toitu väljas tulel.

Kiviaja asustuskohtadest säilinud leiud (elamute ja tuleasemed) tõestavad, et elati koos sugukonnade kaupa, mis hõlgestas toiduse hankimist ning ühtlasi võimaldas paremat kaitset.

68. joonis. Kammkeraamikaga kaunistatud savipottide osi.

Nagu eespool nägime, oli suhtlemine naabritega võrdlemisi elav ja seetõttu omas kaubandusmajanduselus teatavat kohta. Sissetoodavate kaubaartiklitena tulid arvesse mitmed siin puuduvad ained, nagu tulekivi, merivaik jne. Lisaks sellele oli Eesti vahetalitajaks kaubanduses ühelt poolt Soome ja lõunapoolsete maade vahel ning teiselt poolt, kuigi väiksemal määral, lääne ja ida vahel.

Üldiselt oli noorema kiviaja kultuur Eestis võrdlemisi kõrge ja mitmekesine. Elava suhtlemise tõttu naaberrahvastega võeti vastu neilt kultuurilisi mõjutusi, kuid seejuures loodi ka omapäraseid vorme ja anti seda edasi põhjapoolseile naabreile. Selle kultuurilise õitsengu põhjuseks oli Eesti osa vahendusmaana nii põhja ja lõuna kui ka lääne ja ida kultuuri piirkondade vahel.

3. Metalliajastu kuni noorema rauaajani.

Pronksiaeg (1500—500 e. Kr.). Üleminek kiviajast metalliajastule toimus märgatamatult ilma mingi murranguta majandus-

või kultuurielus. Pronksiaeg, mis kestis umbkaudu 1000 aastat, ei erine oluliselt eelmisest ajastust, kui mitte arvestada üksikute pronksesemete tarvitusele tulekut. Enamik selle aja esemeid on endiselt valmistatud kivist, luust ja puust. Selle põhjuseks oli asjaolu, et Eesti nagu muugi Ida-Baltikum oli metallivabane. Teiseks mõjus selleks üldine kaubandusliku konjunktuuri halvenemine. Metallesemed ei olnud meil igapäevselt tarvitamiseks, vaid esinesid ainult luksusasjadena.

Üldiselt näitab pronksiaja kultuur teataval määral langust ja tollaegsed kivi- ning luuesemed pole nii peenelt välja töötatud kui eelmisel ajastul. Leidude asukohad asetsevad endiselt vete lähikonnas, mis tõestab, et rahvas elatus esijoones kalastusest. Kuid ühtlasi arenes aegamisi juba kiviaja lõpul alanud maa-viljelus.

Pronksiaja lõpul levib Eestis uus kalmetüüp, nn. kivi-kirstkalme. Surnud on enamasti põletamatult maetud kividest korrapäraselt laotud nelinurkseisse sargadesse, mis on kaetud kividega või mullaga ümmaraiks lamedaiks künkaiks. See uus kalmetüüp on pärit arvatavasti Ojamaalt või Ida-Preisist ja laseb oletada kaubanduslikke kokkupuuteid mainitud maadega.

Rooma rauaaeg (a. 0—400 p. Kr.). Leiud. Varasem, nn. eelrooma-rauaaeg ei toonud midagi uut peale üksikute raudesemete ilmumise endiste kõrvale. Kõnesoleva ajastu kultuuri kandjaks siin olid kindlasti eestlaste esivanemad. Kuid nende asustusala piir ulatus praegusest rahvuslikust piirist lõuna poole, haarates ka nüüdse Põhja-Läti ala umbkaudu Võnnu linna ja Lubani järveni.

Rooma rauaajal on Eesti leitudelt rikkamaid maid Läänemere maade hulgas. Enamik leide on pärit haudadest. Viimased arenesid pronksiaegseist kivi-kirst-kalmeist maakalmeteks. Surnutele lisatud esemed koosnevad esijoones ehteasjadest, kuna sõja- ja tarberiiistu esineb väiksemal määral. Ehteasjad, nagu sõled, nõelad, pärlid, võrud, mitmesugused rõivaste kinnised on enamikus pronksist, harvemini hõbedast ja rauast. Üksikleidude seas tuleks mainida mõningaid rooma vask- ja hõberahasid.

Majandus- ja kultuurielu areng. Kõnesolev ajastu tähistab majanduslikku ja kultuurilist tõusuaega nii Eestis kui ka muis Läänemere mais. Selle põhjustas oma hiilgeaja saavutanud Rooma riik, kelle mõju ulatus Põhja-Euroopassegi. Ühenduslüliliks lõunapoolse kultuuri piirkonna ja põhjapoolsete maade vahel oli Skandinaaviast Rooma riigi piirideni ulatuv germaanlaste ekspansioon, kes lõunasse siirdudes säilitasid suhted endise kodu-

maaga. Läänemere maade suhtes tulevad esijoones arvesse Visla suudmes asuvad goodid, kes II sajandil siirduvad Lõuna-Venemaale Musta mere lähikonda. Olles nii sõjaliselt kui kaubanduslikes kokkupuuteis roomlastega, jätkasid germaani suguharud suhtlemist endise kodumaaga, ida- ja põhjapoolsete naabritega. Ühendavaiks liiklemisteedeks olid jõed — Visla, Dnepr, Desna, Oka jne. Selle elava liiklemise tulemuseks oli majanduslik ja kultuuriline õitseng Ida-Baltikumis.

Asustusala. Murrang majandusel. Jälgides leidude levikut selgub, et rooma rauaajal on asustuspilt endisega võrreldes tunduvalt muutunud. Asustatud on esijoones viljakamad alad Kesk- ja Ida-Eestis, kuna kiviaja asustuskeskused, Võrtsjärve põhjarannik, Pärnu jõgikond ja saared, on jäetud elanikest maha või väga hõredasti asustatud. Asustuse siirdumine viljakamaile aladele tõestab, et põlluviljelus on muutunud domineerivaks majandusharuks. Seega on rahvastik muutunud poolnomadiseerivast paigalpäivaks. Põllunduse tähtsaks majandusalaks kujunemiseга rööbiti käis karjapidamise areng.

Rooma rauaaja asustusala oli koondunud teatavasse rühmadesse, mis lasevad aimata hilisemaid maakondi. Nii leiame ühe rühma hilisemalt Virumaalt, siis Harjust ja Reevelist, Järvast, Sakalast ja Ugandist. Eriti rikas leidude poolest on Virumaa, mis tõestab, et kõnesoleval ajal see maakond oli jõukamaid ja kultuuriliselt juhtivamaid Eestis. Seda põhjustasid Virumaa viljakas maapind ja soodus kaubanduslik asend mererannikul.

Kaubanduslike ja kultuurilisi suhteid. Kõnesoleva ajajärgu kultuuri- ja majanduselu õitsengu oluliseks aluseks oli kaubandus. Et Eestimaa oli metallivaene, toodi väljast sisse vaske, pronksi, hõbedat ja osalt ka rauda. Kultuurilisi välismõjutusi jälgides selgub, milliste maadega on olnud tihedam kaubanduslik kokkupuutumine. Erilist tähtsust omas ühendus Visla suudmes asetseva gootide kaubatsentrumiga. Liiklemine toimus merd mööda Virumaa ja Tallinna ümbruskonna sadamakohtade kaudu. Peaaegu niisama tähtis kui mereühendus olid kaubanduslikud kokkupuuted mandri kaudu lõunapoolsete naabritega, praeguste Läti- ja Leedumaaga, Ida-Preisiga ja isegi Dnepri ning Kiievi piirkonnaga. Seevastu aga oli suhtlemine läänegermaanlaste maadega ja Rootsiга võrdlemisi nõrk.

Eestist väljaveetud kaupadest tuleksid arvesse karusnahad, kuna muude kaubaartiklite kohta puuduvad andmed. On tõenäone, et siit välja veetavad kaupad ainuüksi ei võimaldanud sellist rikkust, sest et sissevedu selle ületas, vaid et Eesti oli

transiidimaaks, esijoones Soome ja lõunapoolsete maade vahel. Rooma rauaajal moodustas Soome teatavas mõttes Eesti kultuurprovintsi. Ka on samal ajal Eestist rännatud Soome, kuhu meelitas metsloomade rohkus. Samuti on tõenäone, et eestlased üritasid jahiretki (luues ka asundusi) Narva jõe ja Peipsi järve tagu-seile metsarikkaile aladele.

Jahinduse ja põllunduse kõrval etendasid majanduselus olulist osa ka kalastamine ja käsitöö (metallide töötlemine).

Et Eesti sai metallid lõunapoolseilt naabreilt juba osalt töödeldud kujul, allus ta teataval määral nende kultuuripiirkondade mõjule. Sellele vaatamata säilis siin siiski võrdlemisi tugev kultuuriline iseseisvus ja kõrvuti väljast toodud esemetega ja kultuurivormidega arenesid omapäraselt omad esemed. Kultuuriliselt aktiivne oli Eesti Soome ja osalt ka idapoolsete naabrite suhtes. Üldiselt võttes oli rooma rauaaeg meie maa muinasajaloos kõrgemaid õitseaegu.

Keskmine rauaaeg (400—800 p. Kr.). Rooma riigi langemise ja rahvasterändamise tagajärjel kadus soodus kaubanduslik konjunktuur, mis oli põhjustanud Eesti majandusliku õitsengu eelmisel ajastul. Germaani suguharud siirdusid Visla suudmelt lõuna poole ja nende asemele tulid balti rahvad ja madalal kultuurilisel astmel olevad slaavlased. Sellega kaotas Visla suudmeala senise keskse tähtsuse ja lõunasse suunduvad kaubateed katkestati slaavlaste poolt. Kõnesoleval ajastul oli tähtsamaks ühendus maa kaudu lõunapoolsete naabritega — balti rahvaste, läti-leedu elemendiga.

Meie tollaegsed esemed on peamiselt balti tüüpi. Skandinaaviaga on suhtlemine esialgu veelgi nõrk, kuid tiheneb kõnesoleva ajajärgu lõpul. See toimub peamiselt Ojamaa ja Ahvenamaa saarte kaudu. Ühendus Soomega on endiselt tihe ja Eesti etendab viimase suhtes transiidimaade osa. Kuid Eesti kultuuriline mõjutus Soomes väheneb, viimane on saavutanud selles mõttes teatava iseseisvuse ning astunud lähemasse kontakti Skandinaaviaga.

Nõrgenenud välissuhted, kaubanduse tagasimineku ja ühekülgsed kultuurilised mõjutused põhjustasid üldise majandusliku ja kultuurilise nõrkuse. Pealegi ei olnud tihedamas kokkupuutes olevate lõunapoolsete naabritega vahekord eestlasil alati kõige sõbralikum. Keskmisel rauaajal toimus arvatavasti pealetungivate slaavlaste surve balti hõimude ekspansioon põhja poole. Eestlaste lõunapoolne kultuuripiir suruti märksa põhja poole, umbes praeguse rahvusliku piiri joonele. Samal ajal asusid liiv-

lased Riia lahe rannikule Väina ja Koiva jõe vahelisele alale, kus varemni asusid balti rahvad. Need ümberpaigunemised ei toimunud arvatavasti võitlusteta.

Kirjeldatud mõõnaaeg omas ajutist iseloomu. Juba keskmise rauaaja lõpul näeme uue tõusuaaja algust. Uus tõus ilmneb kujukalt ja jõurikkalt nooremal rauaajal tihedas seoses Eesti-Skandinaavia suhete arenemisega.

II. Meie noorem rauaalg.

1. Suhete tihenemine naaberrahvastega. Skandinaavia viikingiaeg.

Varasemad kokkupuutumised skandinaavlastega. Juba keskmisel rauaajal hakkasid Skandinaavia rahvad tihenevaksustuse sunnil avaldama suuremat aktiivsust naabrite suhtes, mille tulemusena kujunesid võrdlemisi sagedad kokkupuuted ka eestlastega. See oli nn. eelviikingiaeg. Kokkupuuteist eestlastega ja nende naabritega räägivad peale muinasleidude (sõled jne.) ka skandinaavia ja islandi saagad, viidates oma aja rahvusvaheliste suhetele ja rahvaste elule-olule. Saagad nimetavad ida pool Läänemerd asetsemaid Austrvegir'iks, s. t. idateeks, kuhu sooritatud sõjaröövretki. Otse Eesti alale (Matsalu lahe ümbrus) näib tunginud olevat Rootsi kuningas Ingvar umbes a. 600 p. Kr. Veel varasema aja kokkupuuteist, nimelt taanlastega, räägib Saxo Grammaticus oma „Taani ajaloo“. Tema andmeil olevat taanlased tunginud Rotala (Ridala, saksa k. Röthel) linna kallale ning selle vallutanud.

Skandinaavlaste ajalooallikad räägivad ka kuulsast, kuigi poolmuinasjutulisest Brávalla lahingust a. 750 p. Kr., millest osa võtnud Saxo järgi ka eestlased, liivlased ja kurelased.

Skandinaavia viikingiaeg. Rahvaarvu kasvamisega muutus toitlustamise probleem Skandinaavias ikka teravamaks, sest valitsevate majandusviiside tingimused ei suutnud maa kõiki enam toita. Seepärast kujunebki 800. a. paiku Skandinaavias jõurikas ekspansioon ehk laiumistung. Skandinaavia merisõitjad tungivad mitte ainult ida, vaid ka lääne poole, jõudes Islandi saarele, Britanniasse, Frangi riiki, Itaaliasse ja isegi Ameerikasse. See oli nn. viikingiaeg, mil skandinaavlasti õhutasid rändama peale peatoiduse muretsemise tung avaruse järele, saagi- ja rännuhimu ning kirk vallutada võõraid maid ja alistada võõraid rahvaid.

Eesti, asudes mitme tee ristlemiskohal, satub nüüd uute sündmuste keerisesse. Tähtsamaks Ida-Euroopa kaubateeks oli tol ajal Soome laht, Neva jõgi, Laadoga järv, Volhovi jõgi ja Ilmjärv. Sellelt kaubateelt suunduti Volga harudele, siit Volga jõeale, Kaspia merele, Pärsiasse ja teistele idameredele. Mainitud kaubateedele pääseti ka Liivi ehk Riia lahe, Väina ja Koiva jõe kaudu. Selle aja peateedega rööbiti kasutati ka kõrvalteid kaubitsemiseks, näit. Soome laht — Luuga jõgi ja Ilmjärv või Soome laht — Narva jõgi — Peipsi järv — Veliikaja jõgi. Eriti tähelepanuväärt on käsiteldava aja suhtes, et veesõidukid veeti ühest jõest teise veerepuude abil. Veeteede tähtsus võrreldes nüüdisajaga oli keskajal kaugelt suurem, sest teised teeliigid ja transpordivõimalused olid võrdlemisi vähe arenenud. Laevasõit oli tol ajal peamiselt rannasõit, mistõttu veeteede ääres elutsevad rahvad sageli kokku puutusid võõrastega. Seepärast on ka arusaadav, miks Eesti ei saanud puutumata jääda mainitud kaubateedel teotsevaist rahvaist.

Kui viikingid jõudsid võõrasse randa, siis asusid nad kas rüüstama või hakati rahulikult kaubitsema, pakkudes relvi, tarberiiustu, nahku ja vilja. Kaubitsemise ajaks tehti kohapealsete elanikkudega vaherahu. Sageli juhtus nii, et vahe-
rahu möödudes rööviti ostjailt nende kaubad ja söideti kiires korras minema. Kohati kujunesid aegade kestel ka kindlad kaubapunktid. Viimaseist olgu nimetatud eeskätt Birka, mis asetses Rootsisis Mälari järvel. Niisuguseid kaubapunkte, kus palju võõraid kokku käis, leidis ka Eestis, Soomes, Väina jõel ja mujal. Hariliku kaubitsemise kõrval kaubeldi ka orjadega. Eestlaste orjaturg oli sel ajal võrdlemisi hästi tuntud. Orje oli nähtavasti külluses, sest ostja võis näit. lapse osta ühe siku eest. Rikkaliku orjaturu kujunemiseks aitasid tunduvalt kaasa eestlaste viikingisõidud naabermaadesse. Kahjuks puudub selgus, millisel määral eestlased avaldasid aktiivsust võitluses skandinaavia rahvastega. Tõsiasjaks jääb, et skandinaavlaste ekspansioonitung ei hävitanud Eestit, suundudes itta ja aidates kaasa Vene riigi loomisele.

Vene riigi rajamine. Nestori kroonika (XII s.), jutustades Vene riigi rajamisest, lausub, et tšuudid, sloveenid, krivitšid ja vessid olevat pöördunud russide poole järgmiselt: „Meie maa on suur ja lai, kuid korda seal ei ole, tulge, valitsege meie üle ja olge meie vürstideks.“ Selle järel tulnud kolm venda (862). Neist Rjurik asunud Novgorodi, Sineus Valgjärvele ja Truvor Irboskasse. Kahjuks on kroonikas käsiteldud ettevõtte omistatud

hiljem vene suguharudele. Tõeliselt võiksid sellistena arvesse tulla ainult sloveenid ja kriviitid kui uustulnukad, kellega soome hõimudel võis olla Nestori järgi „riid ja segadus“. Vene riigi rajamisel etendasid juhtivat osa just soome sugu hõimud — tšuudid, vessid, muromad, merjalased ja varjaagid, nagu tol ajal hüüti skandinaavlasti. Läänest tulnud valitsejad asusid tõeliselt soome sugu hõimude alale, sest Novgorodi ja Laadoga ümborus oli tol ajal soome hõimude päralt. Sama seisukoht on kehtiv ka Valgjärve ja Irboska kohta.

Kuidas toimus siis tegelikult Vene riigi rajamine?

Skandinaavia viikingid-kaupmehed, sõites Idamaale, liitusid vastastikuse usaldusvande alusel *salkkondadeks*, et häda korral üksteisele abiks olla. Mainitud usaldusvandest kujuneski slaavlastel skandinaavlaste erinimetus — varjaagid, sest skandinaavia sõna „var“ tähendab vannet. Viikingid, sõdur-kaupmehed, loonud asundused ja kolooniad, hakkasid hiljem kohalikele elanikele ka makse nõudma. Paljud varjaagest asusid sõduritena ka üksikute valitsejate teenistusse, moodustades seal ülemkihi, palgasõdurite klassi. Asutatud kolooniad ja kaubalinnad kujunesid aegade kestel *keskusteks*, millede ümber koondusid ümberkaudsed alad. Nii tekkis iseseisvate linnriikide kogu soome hõimude maa-alal. Kahjuks siirdub see riikliku tuumiku alge Novgorodist *Kiievisse* puhtslaavlaste alale, kust slaavlaste oma kiire sigivuse tagajärjel peale valgusid soome hõimudele ja aegade kestel nad ümber rahvustasid. Soome hõimude käest sai Venemaa ka oma nimetuse — *Russ, Rossija*, mis identne eestikeelse sõnaga *Rootsi*.

Varjaagidega ühes tegelesid ka soome hõimud, nagu näitavad varjaagi pealikute soomepäraseid nimed, näit. *Vodovik, Nerev*. Samal ajal teotses Venemaal eestlasist koosnev seisuslik erirühm, eesõigustatud sõjamehed — *kolobjaagid*. Islandi saagad tunnevad neid *kylfingite* nime all.

2. Eestlaste viikingiaeg.

Skandinaavia kristianiseerimine. Juba 826. a. laskis end ristida Taani kuningas Harald. Rootsis pääses ristiusk võidule XI s. alguses. Skandinaavia ristiusustamine ühes teiste teguritega (aktiivsema elemendi lahkumine maalt) tekitas sealsete rahvaste (Taani, Rootsi, Norra) juures *suuri muutusi*. Kristlik kirik

eitas viikingite röövretki, mõjudes lõdvendavalt nende senisesse aktiivsusse. Skandinaavlased orienteeruvad ümber ja rahulduvad aegamööda rahuliku koduse töö ja tegevusega. Pealegi tekkis Rootsis kodusõda, mis nõrgestas maad ja vähendas ta välisvõimu.

Eestlased Läänemerd vallutamas. Samal ajal kui skandinaavlased muutuvad passiivseks, kasvab eestlaste aktiivsus. Nad ründavad ümberkaudseid rahvaid, kusjuures retkede tallermaaks saavad mitte ainult rannakülad, vaid ka sõjalised ja kaubanduslikud keskpunktid. Palju kurtmisi eestlaste, saarlastekurelaste ja vendide retkede kohta on säilinud Taani allikais. Jumalakartmatute meriröövlite hävitusretkede vastu palutakse sageli kirikutes abi Jumalalt. Eestlaste röövimised tekitanud päris jubedaid kujutlusi. Isegi nende laevade väline kuju sisendanud inimestele kartust ja hirmu. Eestlaste ja teiste soome hõimude retked Taani ja Rootsi randadesse kestavad kogu XII sajandi. Tõsis muret tekitab rootslasis Sigtuna linna hävitamine eestlaste poolt 1187. a. See linn tõusis kaubanduslikuks keskkohaks Birka asemele. Ta oli hästi kindlustatud, kusjuures kaitset võimaldasid elanikele ka kirikud, mida oli linnas mitmeid. Neid kasutati ka kaubalaokohtadena. Ka eestlastel oleval olnud Sigtunas kaubalaod. Muu seas tõestab eestlaste lähemate sidemete olemasolu Mälari järve saare Estaskäri nimetus. Eestlaste julgetest retkedest XIII s. alguses räägib ka Läti Hendriku kroonika. Nimelt käinud eestlased (resp. saarlased, 1203. a.) 16 laevaga Taanis, kus nad põletanud ühe kiriku, võtnud inimesi vangi, laastanud maad ja viinud kirikukellad ära. Nii olid eestlased muutunud võimsaks teguriks Läänemeresel.

Samal ajal kui eestlased olid Läänemerd vallutamas, jõudsid skandinaavlased otsusele, et eestlasi on võimalik taltsutada sõdades ja misjonitööd tehes. See uus taktika muutuski eestlastele ohtlikuks, kuid sakslaste kaudu, millest juttu tagapool.

Venelaste hädaoht. Eestlastel oli kokkupuuteid ka venelastega, kes soovisid luua kindlaid toetuspunkte Eestit läbivatele kaubateedele. Sihile võisid venelased jõuda ainult kindla pealetungi ja relvastatud jõudude abil. Nii tungibki Jaroslav 1030. a. Ugandisse „tšuudide“ vastu, vallutab praeguse Tartu kohal asetsenud eestlaste linnuse ja asutab sinna oma linna, nimetades selle Jurjeviki oma ristimisel saadud nime Juri järgi. Venelaste võim ei püsi siin kuigi kaua. Nende retked pealegi vaibuvad XI s. teisel poolel. Hiljemini venelaste retked küll korduvad, kuid nad ei muutu iseseisvatele eestlastele tõsiselt ohtlikuks.

3. Rahva töö.

Asustus. Meie kodumaa oli nooremal rauaajal kaugelt tihedamini asustatud kui eelnenud keskmisel rauaajal. Iseseisvuseaja lõpul võis siin leiduda umbes 150 000 elanikku. Võrreldes Eesti praegust elanikkude arvu noorema rauaaja omaga paistab viimane olevat küll väike, kuid oma aja kohta oli see küllalt suur. Selleaegse algelise põllunduskultuuri tõttu vajati mitu korda enam põllupinda teatava viljasaagi saamiseks kui praegu. Seepärast olid suuremalt osalt kõik põllunduseks ja karjanduseks soodsad maa-alad asustatud. Tühi oli vist kehva põllupinnaga Hiiumaa, samuti väiksemad rannikulähedased saared. Mandril olid elaniketa suuremad soised alad ja madalamad metsakohad, nagu rannapoolne Pärnumaa, Läänemaast Risti ja Noarootsi kihelkond ning põhjapoolne osa Kullamaast, Võrtsjärve äärsed metsa- ja soosalad Sakala ning Ugandi vahel ja mõningad soised alad Harju-Viru ja Harju-Järva piiril ja suur osa Alutagusest.

Ehitised ja külad. Rahva töö ja elu nooremal rauaajal Eestis on juba võrdlemisi arukalt ja mugavalt korraldatud. Juba eluhoonete kohta peab ütlema, et need pole halvemad keskaegseist taluhooneist Kesk-Euroopas. Endine uuraliaegne püstlattidest koonusekujuline koda leiab nüüd kasutamist ainult suveti köögina. Elumajadeks on aga juba palkehitised hammastega kokkuliidetud nurkadega, nagu seda on tavaliselt praegugi vanemad hooned maal.

Elumaja koosnes tavaliselt kahest ruumist: toast ja köögist. Toas elati talvel — asetses ju siin kinnine ahi, milles isegi leiba võidi küpsetada. Akende aset täitsid väikesed palkide vahele tehtud avauseid, nn. p a j a a k n a d, mida kerge oli lükandlauaga sulgeda. Põrand oli mullast või kivist. Toa kõrval asetses veel eesruumina koda, mida eluasemeks kasutati peamiselt suvel, sest teda ei saanud kütta. Katus tehti laudadest, mis saadi puütüvesid kiiluga lõhki ajades, nn. k i s u l a u d a d e s t. Arvatavasti tehti katus kahest laudade korrast, mille vahele asetati mättaid. Toa sisustise kohta on raske midagi oletada, kaunis kindlasti leidusid seal pingid ja magamiseks lavad. Eluhoonest lahus asetsesid talu saun, rehi, laut ja ait. Alles orjaaegseis kitsais oludes liideti rehi elutoa külge ning viimase külge omakorda sageli laut. Meieaegsete keldrite asemel tarvitati vilja ning muu varanduse panipaiguks maa-aluseid k o o p a i d, mis eriti tulusad olid sõja korral. Muidugi ei olnud kõik talud ühtviisi varustatud hoonetega: vaesemate peremeeste ja uudisasunikkude taludes oli

vähem hooneid kui vanadel ja jõukatel peremeestel. Talud ei asetsenud põllumaade keskel, vaid nende äärtel üksteise kõrval nn. r i d a k ü l a d e s.

Põllundus. Alepõllunduse kõrval võeti nooremal rauaajal enam ja enam tarvitusele põ l i s p õ l l u n d u s, mis iseseisvuseaja viimaseil sajandeil kujunes koguni valitsevaks põllundusviiks. A l e p õ l l u n d u s e s võeti alemaalt (s. o. maalt, kust maha põletatud mets ja võsa) 2—4 saaki ning jäeti siis maa 15—20 aastaks puhkama. Selle aja jooksul kasvas alemaa uuesti täis võsa ja noort metsa ja nüüd võidi siin uuesti alet teha. Selline põllundusviis nõudis kaunis suuri maa-alasid. Rahvaarvu tihenemisega külades oleksid pidanud küla alemaad muutuma väga suureks, nii suureks, et kauguse tõttu põllundus oleks muutunud väga ebamugavaks. Seepärast hakati külalähedasi alemaid enam ja enam tegema põlispõldudeks. Põlispõldudest oli pool ikka vilja all, teine pool „puhkas“, oli söötis. Põlispõldude kõrval aga ei loobunud a l e m a a d e kasutamisest külakonna ääremail ja metsas.

Küla põllud polnud üksiktalude võõrandamatuks pärisomanduseks, vaid kuulusid kü l a k o n n a l e ehk saraskonnale. Vastavalt talude tööjõule jagati küla põllumaad kasutamiseks üksiktalude vahel. Oli külal mitu suurt välja, siis sai iga talu endale põllulappe kõigist väljust, — seega hoiti ära eriti heade või halbade põldude kuhjumine üksikute talude kätte. Pikemate vaheaegade, umbes 15—20 aasta järel, võeti küla rahvakoosolekul küla ühiste kasutusalaade kuuluvus revideerimisele ning, kui üksikute talude tööjõud olid väga muutunud, võeti ette mõningaid maa ü m b e r j a g a m i s i. Oma põlispõlde harisid talud üksikult, pidades ainult ühist väljakorda, et ühisel söödil võiks süüa kogu küla kari. Alemaadel aga töötas kogu küla ühiselt, saadud saak jagati talude vahel vastavalt antud tööjõule.

Keskmiselt olid talud ühe a d r a m a a suurused. Alguses tähendas adramaa sellist maa-ala, mille harimiseks jätkus parajasti ühest adrast. Hiljemini piiriteldi adramaa suurust külviks vajaliku vilja järgi: adramaaks võeti maa-ala, mis nõudis 6—8 tündrit seemevilja.

Põllutööriistadest tarvitati h a r k a t r u ja vannas- ehk sea-ninaatru ning k a r u ä k e t. Viimane tehti kõrvuti asetatud kuusepakkudest, mille vastu maad käivaile külgedele jäeti mõnekümne sentimeetri pikkuselt oksad külge. Aletegemisel kasutati hanejala nimelist kuusenotti, mille ühte otsa olid jäetud mõned oksakontsud. Muist põllutööriistust võiks mainida r a u d s i r p e ja v i k a t e i d.

Teraviljust tunti otra, kaera, rukist, nisu. Kiudtaimist kasvatati lina kõrval ka kanepit ning koguti nõgeseid. Juurviljust tunti naereid. Reht peksti kõverate, ühest puust tehtud vartadega ning selle järel jahvatati terad käsikiviljahuks. Viimast rasket ja tüütut tööd toimetasid peamiselt naised ja orjad.

Karjandus. Põllutöö oli muutunud nooremal rauaajal peaelatusallikaks. Põllutöö kõrval harrastati igapäevse toidu kindlustamiseks aga ka karjandust, jahindust, kalastamist ja mesindust. Kasu kõrval pakkus tegelemine kodu- ja metsloomadega meie looduselähedaile esivanemaile palju rõõmu ja huvi. Koduloomist kasvatati palju hobuseid ja veiseid. Esimesi tarvitati ainult töö-, sõidu- ja veoloomiks. Veiseid peeti piima ja liha pärast. Veo- ja tööloomiks härgi enne orduaega ei kasutatud. Väiksemaist koduloomist kasvatati sigu ja lambaid, kodulindudest kanu. Muidugi oli ka koer koduloomana tuttav.

Jahindus, kalandus, mesindus olid enam kõrvalharrastusiks toiduse hankimisel. Jahinduse tähtsus oli suur põlismetsade äärseis külades. Jahiriistust tarvitati vibu ja noolt (väiksemate karusloomade tapmiseks tömpnoolt, mis ei riku nahka), oda, mitmesuguseid püüniseid ja salaauke. Karusnahad moodustasid hästimineva väljaveokuba, metsloomade liha mängis tähtsat osa rahva toitlustamisel, nagu kalasaadusedki. Kalastamine õitses muidugi eeskätt suuremate vete ääres, kuid siingi enam kõrvaltööna. Õige levinud oli meil mesindus. Ei teata aga, kas mesilasi peeti kodus või hoolitseti nende eest metsades (nagu liivlaste alal), näit. suurendades puude õõnsusi, kuhu võiksid asuda mesilaste pered. Mesi oli meil tähtsaks magusaineks, vaha oli väga otsitud kaup kristlikus Euroopas, kus seda suuri hulgi kasutati kirikuküünalde valmistamiseks.

Käsitöö. Õige suurt tõusu osutab nooremal rauaajal meie kodukäsitöö, eeskätt sepis. Kuigi sepad omasid põlde nagu teisedki talupojad, oli sepatöö ometi neile sageli pea- ja mitte kõrvaltööks. Sepad muutusid oma erioskuste tõttu küla jõukamaiks ja tarvilikumais meesteks. Hiljemini sunnismaisuse tekkides suutsid nad tihti seetõttu kauemini vabadena püsida kui muud taluperemehed. Sepad valmistasid tööriistu, relvi ja ehteid. Metall nende jaoks saadi enamasti väljast, olgu toorelt või metallasjade näol, mis siin ümber tehti. On võimalik, et ka kodumaal soomullast sulatati rauda, mis sel ajal oli võrdlemisi kallis.

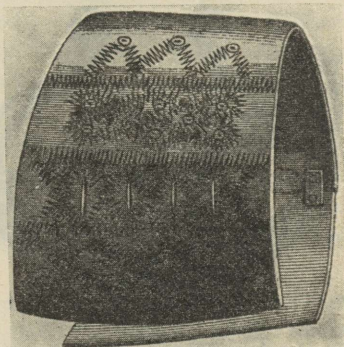
Nagu sepatöös, nii olid eestlased juba üsna osavad ka pottsepatöös. Tunti juba pottseparatast, mille abil valmistati kau-

neid savinõusid. Viimaseid kaunistas tavaliselt kaela ümber sisse surutud lainejoon.

Riidevalmistamiseski olid nooremal rauaajal eestlased õige vilunud. Riidet tehti villast, linast, kanepist ning nõgesekiududest. Värvimiseks tarvitati mitmesuguseid taimeriigi saadusi: koori, juuri, metsarohte jne.

Rõivastis ja ehted. Arheoloogilised leiud annavad õige tiheda pildi muistsete eestlaste ehteist, palju vähem teame aga nende rõivastisest, sest riie on kerge mädanema ning meie ajani on säilinud väga vähe rõivajäänuseid. Arvatavasti kandsid naised varrukateta villast särki, mille peale tõmmati kotikujuline varrukateta rüü. Ülakeha ja käsivarte katena tarvitati veel piklikku rätikut ehk sõba. Mehed kandsid vististi eest kinnist, ainult kaelaauguga vammust. Kas mehed püksid kandsid, on vaieldav — igatahes omasid nad aga mingisuguseid säärekatteid. Jalatsitena tarvitati niinest tehtud viiske ja mingisuguseid nahksaapaid, mille külge ratsanikud sõtta minnes kinnitasid kannused. Vammuse juurde kuulus meestel pronksnaastudega ilustatud nahkvöö, mille rihma küljes kanti igasuguseid tarbeasju, nagu nuga, tulerauda, sõja korral mõõka jne. Peakatteks oli meestel vist mingi tuisukotitaoline att.

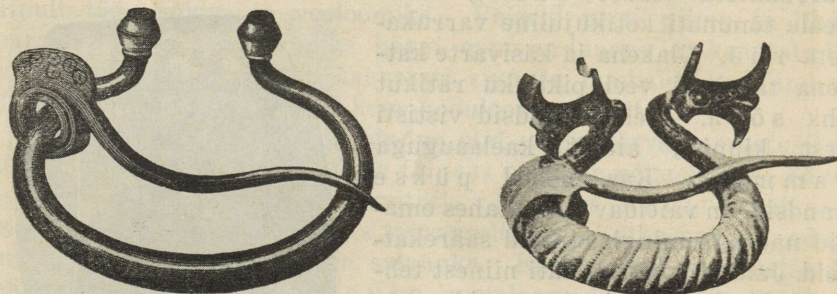
Nagu öeldud, olid mehevööd ilustatud pronksnaastudega. Ka muid ehteid, nagu käevõrusid ja sõlgi, kandsid mehed. Kuid kaugele sagedamini ja suuremal hulgal tegid seda naised. Eriti iseloomustavaks ehteks eesti naisele nooremal rauaajal oli mitmest pronksketist koosnev rinnakee, mille otsad kinnitati hõbeplekiga kaetud keekandjate ja kaunipealiste ehtenõelte abil mõlema öla lähedusse. Vahel, kui kee oli väga pikk, kinnitati ta koguni keskelt rõiva külge, nii et ta kahes kaares rippus alla üle rinna. Naiste muist ehteist võiks mainida esmalt sõlgi, mis olid nii ehteks kui ka kinnitusvahendiks. Enamasti olid nad nooremal rauaajal hobuserauakujulised. Päris palju kanti kaelavõrusid, rahadest või helmedest kaelakeesid, sõrmuseid, eriti rohkesti aga käevõrusid. Viimaseid kanti mõlemas käes, kokku kuni 14 tükki korraga, nagu paistab mõnest haudleiuist. Ehete algvormid on

69. joonis. Hõbedast käevõru nooremal rauaajalt (Kaarma Eikla leid).

sageli omandatud võõrsilt, kuid varsti on nad Eestis ümber kujunenud vastavalt siinsele maitsele. Veel enam kui vormalt erinevad meie ehted kaunistisilt naaberrahvaste omist. Eesti ornamentikale on iseloomustav geomeetriliste kujundite tarvitamine, looklevate taimornamentide vältimine. Kaunistised on tagasihoidlikud ja maitsekad.

Ehete ainesena tuleb iseseisvuseaja lõpul enam tarvitusele hõbe, välja tõrjudes pronksi. See nähtus osutab rahva jõukuse kasvule aina tihedamaks muutuvate kaubasidemete tõttu välismaadega.

70. joonis. Sõlgi nooremalt rauaajalt. 1 — Tarvastu Riuma, 2 — Kursi Saduküla.

Kaubandus. Meie kodumaa kuulus nooremal rauaajal nende suurte kaubateede piirkonda, mille kaudu toimus liiklemine Skandinaavia, Põhja-Saksa ning Ida-Euroopa vahel. Vanimaks viikingite kaubateeks oli nn. Volga tee, millel peatusime eespool. Teiseks suureks kaubateeks oli nn. Kreeka-Varjaagi tee, mis jällegi ühtis Volga teega Soome lahe kaudu, kuid siis ei suundunud itta, vaid piki Lovatit lõunasse Dnepri jõgikonda. Muidugi pääses Dnepri lähedale ka Väina jõe pidi üles sõites. Väina ja Neva teede kõrval suundus aga itta ka väiksemaid teid, mis läbisid meie kodumaa. Pihkvasse minevad kaupmehed sõitsid tihti Koiva jõe mööda üles ning selle põhjapoolse käanu kohalt suundusid maisi Otepää kaudu Irboskasse. Samuti liiguti itta sõites Pärnu ja Navesti jõe pidi üles ning edasi Põltsamaa jõe või Raudna jõe ja Võrtsjärve pidi Suur-Emajõkke, kust kergesti pääseti juba Peipsi ning Pihkva järvele. Ka suure „Volga tee“ ja „Kreeka-Varjaagi tee“ kasutajad riivasid tihti meie kodumaad, oma teekonnal peatudes Saaremaal või Põhja-Eesti ranniku sadamais,

näit. praeguse Tallinna või Kunda kohal. Muidugi astusid nad sealjuures tihti kaubavahetusse eestlastega. Läbisõitvate kaupmeeste kõrval leidus teisigi, kelle reisisihiks oli otse Eesti.

Eestlased ei piirdunud ainult võõraste kaupmeeste vastuvõtuga omal maal, vaid erksamad rannaelanikud üritasid ise kaubandusega Skandinaaviasse ja Soome. Ka venelastega ja lõunanaabritega kauplesid eestlased otseselt. Kauplemist raskendas korralikkude teede puudumine, nagu mujalgi kesk-aegses Euroopas. Ainult talvel, kui külm sood kandvaks muutis, paranesid liiklemisolud.

Lääne-Ida vahelises kaubavahetuses mängisid IX s. algusest peale kaunis suurt osa Ida-Skandinaavia viikingid, kelle tähtsaks kaubalinnaks oli Birka, hiljemini Sigtuna. Kuid viikingiaja lõpu poole hakkasid aina suuremat tähtsust omandama idakaubanduses skandinaavlastest ojamaalased. Hiljem, XII s. lõpust peale, läheb juhtiv osa ojamaalaste käest saksa kaupmeeste kätte, kes Ojamaad kasutavad ainult vahejaamana. „Saksa ühiskaupmehed“ asutavad Novgorodi oma püsiva kaubakontori. Ka eestlaste kaubanduslik aktiivsus tõusis vist iseseisvuseaja lõpul.

Muistne Eesti oli esijoones transiidimaal: Venemaale viidi siit lääneriikide kaupu, nagu metalle, riidet, soola, läände toodi idast karusnahku, vaha ja mett. Viimased artiklid olid ka tähtsaks väljaveosaadusiks Eestist. Eesti sepatöösadusi näib olevat eksporditud Soome. Sisse veeti meile metalle, ehteid ja relvi (kuigi viimaseid küllalt valmistati ka koha peal), vatmalit (jämedat kalevit) ja soola. Kaudseid kaubasademeid on eestlastel olnud õige kaugete rahvastega, nagu sellele osutavad rauaaja rahaleiud. Õige suurel arvul on Eestis leitud Araabia rahasid (umbes 4000) ja umbes niisama suurel hulgal Saksa rahasid. Bütsantsi ja Anglo-Saksi münte on meil liigelnud vähem. Araabia rahad on meil pärit enamasti IX ja X sajandist. XI s. alguses näib katkenud Araabia rahade sissevool, vist uute rändrahvaste asumise tõttu Lõuna-Venemaale, kes tõkestasid kaubavahetust lõunasse viivail veetel. Saksa raha on voolanud Eestisse enamasti iseseisvuseaja lõppsajandil.

Raha väärtust hinnati meil kaaluga, kusjuures hõbeda kaaluühikuks tarvitati marka (umb. 214 grammi). Rahana ei liikunud meil ainult müntideks löödud hõbe, vaid igasugused hõbeasjad ja hõbedakangid. Sageli juhtus, et maksmisel puruks löödi münte või hõbeasju, et saavutada vajalikku täpset kaalu. Käsiteldaval ajastul tarvitati maksuühikuna nagatit, mis osutub

uuemate uurimiste põhjal (prof. J. Mark) Araabia hõberaha-ühikuks. Hõbeda kõrval kasutati maksuühikuina meil veel karusnahku: aluseks oli siin võetud oravanahk, millesse teisi nahku kindlakskujunenud kursi järgi ümber arvati.

Elava transiidi ja väljaveo, samuti sõjaretkede tagajärjel kuhjus eestlaste kätte nooremal rauaajal õige palju hõbedat. Muistse Eesti jõukusest annab kujutlust asjaolu, et vabadusvõitluse ajal Otepää ja Varbola linnused olevat ostnud endid piiravate venelaste käest vabaks, esimene 400, teine 700 marga puhta hõbedaga.

4. Ühiskondlik kord ja maakaitse.

Rahva ühiskondlik kihistus. Perekond. Kaugeltki mitte kõik Eesti elanikud ei saanud ühtviisi tulu maa majanduslikust õitsengust, oli siingi nooremal rauaajal rikkamaid ja vaesemaid. Majanduslikkude vahede kõrval tekkisid ka õiguslikud vahed. Mitte kõik elanikud ei omanud ühesuguseid õigusi ning võrdset tähtsust ühiskonnas.

Vaadates rahvastiku ühiskondlikku koostist, paistab kõigepealt silma terav vahe orjade ja vabade talupoegade vahel. Orjade arv oli eestlastel kaunis suur. Arvatavasti moodustasid nad vähemalt $\frac{1}{3}$ Eesti kogu rahvastikust. Orjad olid omandatud kas ostu teel või sõjaretkilt kaasa toodud vangidena. Sõjaretkede puhul oli kombeks vangistada eriti palju naisi ja lapsi. Üles kasvades pidid viimased kodunema aja jooksul oma uute elutingimustega ja ümber rahvustuma. Orjade olukord Eesti taludes polnud kaugeltki nii halb kui Vana-Roomas, kus ori kaotas peaaegu täiesti inimese tähenduse, muutudes otsekui elutuks asjaks vabade inimeste käes. Vaba talupoegkonna kõik liikmed ei omanud kaugeltki ühesuguseid õigusi. Mõjuvaimat osa mängisid ühiskonnas rahvavanemad, tõelised külade, kihelkondade ja maakondade juhid. Sageli olid nad jõukamad muudest talupoegadest, omades eri maid väljaspool tavalisi külapõlde. Rahvavanemaile järgnesid oma tähtsusest perevanemad-taluperemehed, kes juhtisid oma talu majapidamist ning omasid suurt võimu nii oma perekonna kui ka laste perekondade suhtes. Perekonnas kehtis isa sõna, naised ja lapsed käisid tema suhtes peaaegu omandusmõiste alla. Laste ja naiste õiguslik seisund oli niisiis kaunis vilets isaga või mehega võrreldes, nendega võidi talitada üsna meelevaldselt. Selleaegses Eestis esines

nii mitme- kui ka ühenaisepidamist. Eriti sage oli mitmenaisepidamine maa lääneosades, kus elanikud sagedailt röövretkilt töid kaasa endile naisi. Muidugi olenes naiste arv väga tunduvalt mehe varanduse suuruselt. Naisevõtmine toimus kas vägivaldse röövimisega, nn. tõmbamisega, ostmisega naise vanemalt või naisekoju koduväiks minemisega.

Külakond, kihelkond, maakond. Kõige kitsama administratiivse terviku vanas Eestis moodustas küla, mille elanikest tavaliselt suur osa kuulus ühte ja samasse sugukonda. Oli rida küsimusi, millest oli huvitatud kogu küla: näiteks põldude jagamine, alemaadelt või heinamaalt saadud saagi jaotamine, nõupidamine ühiste põldude laiendamise asjus jm. Nende küsimuste lahendamiseks tuli arvatavasti kokku küla perevanemate koosolek. Külavanemate, nagu teistegi muistsete vanemate kohta pole teada, kas nad valiti teatava aja järel ametisse, saavutasid selle pärimise teel või tõusid kõrgele kohale oma jõukuse ja võimsuse (perekonnasidemed, palju orje) tõttu.

Endakaitseks vaenlaste vastu ning rüüsteretkede korraldamiseks nende juurde ei jätkunud üksikute külade jõust, seepärast liitusid nad omavahel sõjalisiks ja administratiivühikuiks — kihelkonniks. Ühe kihelkonna mehed esinesid sõjas omaette lahingurühmadena, iga kihelkond hoolitses oma ala kaitse eest, ehitades endale linnuse või muu peljupaiga. Viimasest tööst pidid ühel viisil kõik külad osa võtma. Samuti maksid kihelkonna elanikud vajaduse korral ühiselt sõjamakse, andsid pantvange ning vastutasid vaenlasega tehtud lepingute pidamise eest. Ka igasuguste küladevaheliste majanduslikkude tülküsimuste lahendamisel oli vaja kihelkondlikku keskkorraldust, näit. tagamaade või kalastusvete jagamisel.

Kihelkonna eesotsas seisis jällegi vanemad, kelle lähemaks iseloomustamiseks meil puuduvad andmed. Kihelkonna vanemate kõrval mängis tähtsat osa kihelkonna asjade juhtimisel „maja“ nimeline rahvakoosolek. Vaieldav on, kas selleks kogunesid perevanemad kõigist küladest või ainult külavanemad.

Mitmed kihelkonnad ühinesid maakondadeks, eriti iseisesevuseaja lõpul, kui asustus tihenes, rohkenes läbikäimine ning sagesenisid laiaulatuslikumad sõjalised üritused.

Maakonnad teotsesid tervikuina peamiselt sõja ajal, rahua ajal oli maakondlik side nõrk. On küsitav, kas maakonnal oligi püsivaid vanemaid (või vanemat) või valiti need ainult sõja korraks.

Maakonnad kujunesid välja enamasti looduslike piiride armust. Kihelkonnad, mille vahel oli suuri soid või suurem järv, jäid üksteisele võõramaks kui naaberkihelkonnad, kus puudusid sellised läbikäimise takistused. Suuremad maakonnad olid Saaremaa, Läänemaa, Reevele (praegune Põhja-Harju), Harjumaa (praegune Lõuna-Harju), Järvamaa, Virumaa, Sakala, Ugandi (Tartumaa lõuna pool Emajõe ja Võrumaa). Väiksemaid maakonnist olgu nimetatud Soontagana Läänemaa lõunarajal, Alempois Järvamaa edelaosas (umbes Türi kihelkond), Nurmekunde — Pala jõe ümbruses Sakalast põhja poole, Moha ja Vaiga Suur-Emajõe põhja poole.

Eestis peeti küll maakondade omavahelisi koosolekuid (Põhja-Eestis Raikkülas vist iga aasta), kuid kindlat keskkorraldusega Eesti riiki siiski ei tekkinud iseseisvusaja lõpuks. Seks oli mitmesuguseid põhjusi, näit. asustuse lünklikkus, keele murde- ja hõimuvahed ja sundiva tarviduse puudumine. Maakondade vahel valitses aga siiski suur ühistuune, mis eriti selgesti ilmnis suurema sõja korral mõne võõra rahvaga, eriti kaunilt esivanemate vabadusvõitluses.

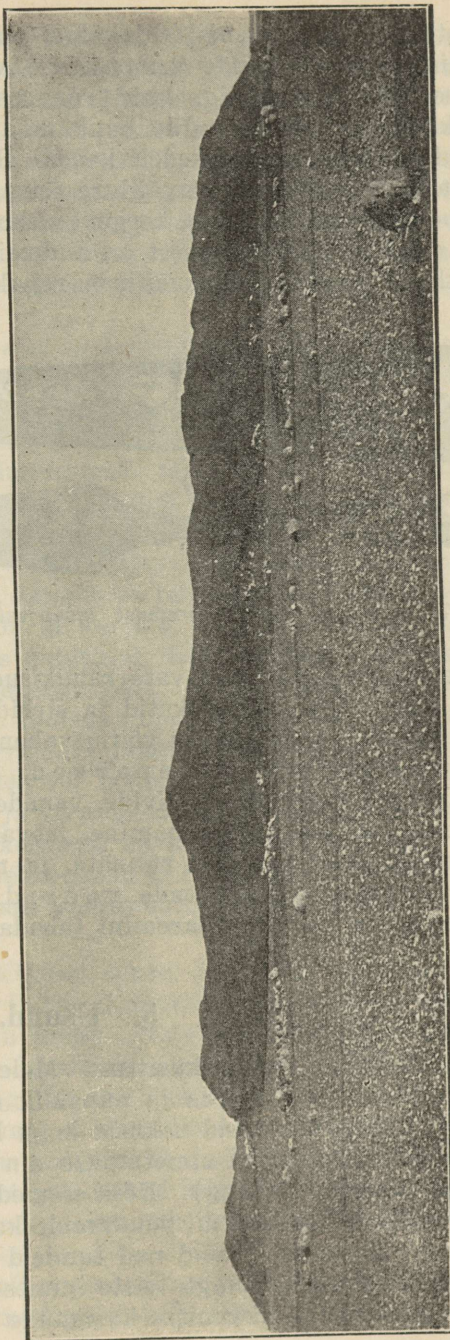
Maakaitse. Nagu öeldud, oli kihelkondade üheks tähtsamaks ülesandeks maakaitse korraldamine. Kuni vabadusvõitluseni sakslastega tuli eestlasil kaitseda endid peaaegu ainult röövretkede, mitte vallutusretkede vastu. Saagiahneid skandinaavlasti, venelasi ja leedulasi ei võlunud eriti meie maa looduslikud võimalused, nad ei soovinud vallutada maad, et siia ise elama asuda, kuid meeeldi tulid nad siia riisuma. Kogu piiri kaitsemiseks ei jätkunud selleaegse vähese rahvaarvu tõttu mehi. Seepärast võisid vaenlaste kiiresti liikuvad salgad enamasti kergesti tungida sisemaale. Üksikuil kihelkonnil oli raske astuda lahingus vastu ootamatuile vaenlasile, kaugemalt suurema maleva kokkukogumine nõudis aga aega. Seepärast oli ainsaks targaks sammuks esialgu pelgu minna, kuni koguneb abivägi teistest kihelkondadest või rüüstajad ise maalt lahkuvad. Vaenlaste eest põgeneti küll linnustesse, küll maa-alusesse koobastesse, küll metsatihnikuisse ja soosarterele.

Muistsed Eesti linnused olid kas kunstlikult ehitatud valllinnad (eriti Loode-Eestis, kus maapind tasane) või mägilinnad (mille loomisel kasutati looduslikku küngast või kõrgendikku). Valllinnad on nõudnud määratu suurt tööd nende ehitajailt, sest materjal kantsiks vajaliku kõrgema koha ja teda ümbritsevate vallide ehitamiseks tuli kaugelt kokku vedada. Valllinnad ehk maalinnad, nagu hüüab neid rahvas, on kõik õige

suured. Silmapaistvamad neist on Varbola maalinn Harju- ja Valjala Saaremaal. Mägilinnade keskel võib omakorda eraldada mitut tüüpi. Lihtlinna- mäed on moodustatud üksikuist, kesk tasandiku seisvaist mäekünkaist; neemik- linnad on kujundatud mäeseljandikude järskudest otstest, mis kraavi ja valliga eraldatud muust seljandikust; nn. kalevisäng on kindlustis, mis loodud kesk seljandikku, teda mõlemalt poolt eraldades kraavi ja valliga. Peale valli olid linnused tavaliselt kaitsitud pihtaedadega.

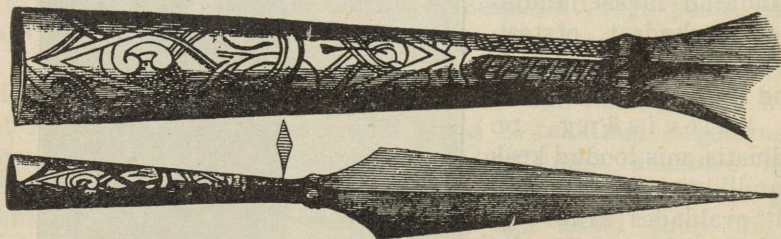
Et rüüsteretkele tulnud vaenlased harilikult ei soovinud asuda kantsi hädaohtlikule ründamisele ning halvemal juhul mõnepäevase piiramisega leppisid, sageli sedagi ei teinud, siis polnud linnused veel kohastatud kauema- aegseks vastupanuks. Linnused, kus ei puudunud alatine elanikkond, olid samal ajal ka majanduselu ja halduslikud kesksed, kust juhti maakonna elu.

Relvad. Vaenlaste rüüsteretkede läbi tekkinud kahju püüti tavaliselt heaks teha samuti ootamatute ja kiiret retkedega võõraste alale.

71. joonis. Muhu linnuse üldvaade.

Eestlaste relvastis neil sõjakäigel oli õige mitmekesine. Võrdlemisi nõrk oli nende kaitserelvastis. Omati küll puukilpe ja nahkkiivreid, kuid rõngassärgid kuulusid harulduste hulka, mida võisid endile hankida ainult väga rikkad sõdurid. Neid toodi ka röövretkedelt kaasa. Ründerelvade hulk oli üsna suur ja hea. Kaugvõitluse relvadest tarvitati vibu ja nooli, võib-olla ka ambu, lingu, kergeid viskodasid ja visknuie. Viskemasinate kasutamisest on andmeid vähemalt saarlaste merivõitluste puhul. Lähisvõitluse relviks olid piik, mõök (sageli

72. joonis. Odaots nooremast rauaajast. Paju leid Kihelkonnast.

kahe teraga), nui (teravate raudkisudega), sõjakirves ehk tapper, ning vahel isegi vikatid ja sirbid.

Merisõja tähtsamaiks võitlusvahendeiks ja võtteiks olid peale viskemasinate veel tuleparved, sadamate ja jõesuudmete sulgemine (kastide, kivide, vanade paatidega), vastase laeva konksudega ligitõmbamine, laevastiku kaheks jagamine, et mõlemalt poolt vaenlast rünnata, ja raskuste asetamine laevade ahtrisse, mille tõttu laevade võõrid tõusid kõrgemale, võimaldades seega vaenlast paremini tabada.

5. Usund.

Animistlik loodusekäsitlus. Meie esivanemate usku iseloomustas esijoones härras ja aupaklik suhtumine maisesse loodusesse. Vanad eestlased uskusid kogu looduse olevat hingestatud. Sellist maailmavaadet nimetatakse animismiks (ladina keele sõnast „anima“ — hing). Kõik esemed olid tulvil elujõudu muistsete eestlaste arvates, nii puud, muld kui ka kivid, kõnelemata loomadest. Elusaina omasid nad tundeid ja mõtteid ning võisid nii ja teisiti teotseda. Nagu teiste inimestega, nii võidi esivanemate arvates astuda läbikäimisse ka muude loodusesemetega ning sur-

nute hingedega. Eriti hästi oskasid seda üksikud „teadjad“, nõiad ehk targad. Loodusejõude sõbralikult koheldes, neile ohvreid tuues võis loota nende heatahtlust. Inimese ja looduse vahel valit-
ses põhimõtte: „Ma annan, et sa mulle annaksid.“ Loodusesse suhtuti väga südamlikult ja sõbralikult. Jahile minnes tervitas muistne eestlane metsa aupaklikult ning hiljem jättis tänusõna-
dega jumalaga. Isegi tapetud karult palus ta andeks selle surma. Loodusega sidus inimest suur ühtekuuluvustunne, looduseande kasutati küll, kuid teda ei püütud liialt ekspluateerida rikastu-
mise otstarbel.

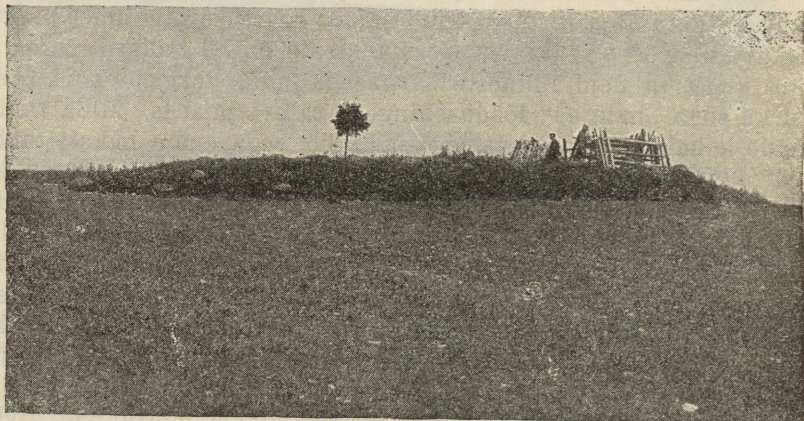
Haldjad. Üsna vanul ajal ei kujutelnud muistsed eestlased looduse hingi inimeste kujul, kuid umbes Kristuse sündimise paiku hakkas siin pööre tekkima. Germaanlaste mõjul hakati enam ja enam mõtlema neid inimeste sarnasena ning germaanlasilt lae-
nati ka sõna „haldjas“ loodusehingede tähistamiseks. Mida täht-
samale kohale tõusis rahva elus põllutöö, seda enam hakati taot-
lema just nende haldjate poolehoidu, kelledest olenes viljasaak. Erilise tähtsuse omandasid viljahaldjas Peko, äikesevihma hald-
jas Pikker, Kõu ehk Taara, samuti ka taevahaldjas Jumal. Mida enam ihati õnnistust põllule ja karjale, seda hoolsamini teeniti haldjaid, seda keerukamaks muutusid lõikuskombed. Viimaseist põllule jäänud kõrttest moodustati näit. lõikuse puhul Peko vihk, mida hoolega hoiti ületalve. Sellega taheti otsekui alal hoida vilja sigivust ja elujõudu järgneva suve jaoks. Haldjaile toodi ohvreid põllupeenrail ja aianurkades või metsas mõnel mättal või kivi-
hunnikul. Allikate, jõgede ja järvede haldjaile heideti ohvriannid vette. Viimasel juhul oli kombeks ohverdada selliseid asju, mis
v e t t e i r e o s t a, näit. metallehteid ja raha. Arvatavasti ohver-
dati haldjaile näoga ida poole pöördunult, surnute hingedele aga
läände vaadates.

Surnute hinged olid niisama suure, kui mitte suurema aus-
tuse osalised kui haldjad. Surm ei tähendanud muistsele eestla-
sele koguni terve inimesiku lõppu. Haiguses tungisid inimesele
kallale võõrad kurjad jõud („jooksja“, „painaja“, „tallaja“) ning
surm tähendas inimese hingejõu allajäämist võitluses nende võõ-
raste jõududega. Kuid surmas ei muutunud inimhing veel täiesti
olematuks, ta ainult muutus kõrgemaks, ja tema senine tihe side
ihuga katkes. Kuid ka ihust vabanenud hing elas enamasti truult
oma kõduneva keha läheduses, olgu siis tema juures hauas või
haua juures hiies.

Matmiskombed olid meil nooremal rauaajal väga mitmesugu-
sed. Mõnel pool maeti surnud põletatult, teisel põletamata. Esi-

mene matmisviis oli siiski levinum. Tule abil loodeti surnu hinge puhastada võõraist, haigust tekitanud jõududest. Laibad maeti kas maa peale või maa alla. Kord laoti nende peale nelinurksed kivivared, teisel kuhjati ümmargused liivast ja mullast kääpad. Kääpaid tarvitati eriti Kagu-Eestis. Matusepaigad asetsesid ikka kuival alal, sageli mäenõlvakuil, kust avardusid kaunid vaated.

Arvati, et ka surnu hing vajab toitu, rõivastist ja tarberiiistu nagu elavgi inimene. Seepärast anti surnule hauda kaasa mitmesuguseid panuseid. Toitu võisid surnud saada samuti hingede ajal koju käies. Muistsed eestlased uskusid nimelt, et hilis-

73. joonis. Noorema rauaaja kivikalme Laiuse Kõolas.

sügisel looduse suremise ajal hinged lahkuvad oma tavalisist asukohast ning rändavad öösiti suuri hulgi ringi. Sealjuures ei unustanud nad külastada oma omakseid. Viimased pidid surnuid hästi vastu võtma. Neile kaeti laud paremate roogadega, õhtul kutsus peremees neile ust avades neid sööma ning palus alandlikult leppida. Muulgi ajal ei unustatud kodus täiesti surnuid. Läbi aasta peeti meeles perekonna esiisa „koll“ ehk „ukut“, pannes talle aegajalt ande uku- ehk kollivakka laudile või aita. Perekonna esiisa hing oli seega ühtlasi talu hingeks, majahaldjaks. Ka mõnel muul juhul segunesid hinged ja haldjad üksteisega. Nii võis metsa või vette hukkunud hing liituda vastava metsa või veekogu haldjaga.

Hiied. Ohverdamine ja hingede tahte küsitlemine. Kuigi vahel ka kodus toodi ande surnuile, jäi tähtsamaks ohverduspai-gaks ometi matusepaik, kivivare või hiis, kus asetsesid surnute hauad. Hiied olid eraldatud pühad kohad, mõne metsasalu või

üksiku toreda hiiepuuga. Hiide ei lastud loomi, siin ei tohtinud raiuda puid, korjata risu ega marju — kõik kuulus siin surnuile ning oli küllastatud võõraist salapäraseist jõududest, mis võisid nakatada haigust. Hiies kasvasid surnute hingepuud, mida ehiti paelte, riiete, loomaluudega jne. Tavaliselt olid hingepuudeks okaspuud, mis oma igavese haljusega otsekui juhtisid mõtteid hinge surematusele. Ka asusid hiites puust voolitud esivanemate kujud. Surnuile toodi siin mitmesuguseid ohvreid, küll toitu ja jooki, küll rõivaid, ehteid ja raha. Eriti tähtsail juhtumeil anti hingedele vereohvreid, tapeti loomi või isegi inimesi. Inimohvriks olid peamiselt sõjavangid, aga vahel muudki inimesed, keda arvati olevat pahandanud hingi või haldjaid. Nii tahtsid eestlased ohverdada üht katoliku munku kord päikesevarjutuse ajal, uskudes, et päike tema süü läbi pimedaks muutub. Mahavalatud vere näol omandasid surnud tapetud loomade elujõu, mida peeti suuremaks viljaohvris peituvast elujõust. Liha söid aga ohverdajad ise.

Ohverdamisel ei taoteldud ainult hingede poolehoidu, vaid püüti teada saada nende tahet ning arvamisi. Langesid tapetavad ohvriloomad paremale, siis pooldasid hinged või haldjad teatavat üritust, langesid nad vasemale, siis olid selle vastu. Veel põlisemaks soome soo kombeks hingede ja haldjate tahte määramisel oli nõidade nn. lõvesse langemine. Teatavaid liigutusi monotoonselt korrates või mõnel muul teel kaotas nõid meelemärguse, tema hing lahkus kehast, nagu usuti, ning võis ühendusse astuda salapärase jõududega ning neid küsitella.

EESTLASTE VABADUSVÕITLUS.

I. Ristiusk tungib Eestisse.

1. Eestlaste ristiusustamise esimesed katsed.

Misjonitöö põhjused. Nagu teame, olid eestlased oma muistse iseseisvusaja viimastel sajanditel väga kardetavad vaenlased oma lähematele naabritele kui ka kaugematele Läänemere rannikute rahvastele. Üritasid nad ju tihti võidukalt sõjaretki küll maad, küll merd mööda. Skandinaavlaste relvade jõust ei jätkunud koguni mitmesuguste soome sugu laevurite heidutamiseks, nende taltsutamiseks tuli otsida veel teissuguseid vahendeid. Kohane

abinõu paganate uhkuse ja sõjakuse murdmiseks paistis olevat ristiusk, sest tema vastuvõtmisega olid vaibunud rootsi viikingite röövretked. Seepärast ihati Skandinaavia riiges puhtilmlikel põhjusil eestlaste ristiusku pöördumist. Riigivõim leidis siin endale hea sõbra katoliku kirikus, kes pidas oma vaimseks kohuseks jutlustada paganaile kristlikku usku ja kõlblust, et päästa nende hingi igavesest hukatusest.

Breмени ja Lundi peapiiskopkond misjonitöö korraldajana (XI s. keskpaiku). Esimesed misjonitöö katsed eestlaste juures, nii palju kui teada, lähtusid Breмени peapiiskopkonnast, mida XI. s. keskpaiku juhtis algatusvõimne Adalbert. Ta kavatses luua rea uusi piiskopkondi ning neile toetudes kuulutada oma peapiiskopkonna paavstist sõltumatuks Põhja maa patriarhaadiks. Adalberti poolt määrati piiskopiks eestlaste ja kurelaste jaoks munk Hiltuin, piiskopinimega Johannes, kes katsetas siin kaks aastat (1062—64), kuid nähes oma töö tagajärjetust loobus peagi ametist. Käsikäes Breмени peapiiskopiga teotses samaaegne Taani kuningas Sven Estridipoeg, kelle toetusel olevat ehitatud üks kirik „Churlandi“. On väga vaieldav, kas siin on juttu kurelaste alast või Saaremaast (Kuressaare). Kiriku hili-semast saatusest ei tea me midagi.

Breмени peapiiskopkonna (hiljemini Hamburg-Breмени) kõrval hakkas Läänemere idarannikul paganate ristiusustamisele mõtlema ka XII s. alguses asutatud Lundi peapiiskopkond. 1165. a. pühitses Lundi peapiiskop benediktiini munga Fulco Prantsusmaalt „eestlaste piiskopiks“. Ligi viisteist aastat töötas Fulco eestlaste juures, välja arvatud mõned pikemad vaheajad, mis ta tööst kurnatuna veetis oma kodumaal. Tema abilise-na mainitakse eesti munku Nikolaust. Viimane on esimene ristiusuline eestlane, kelle nime teatakse. Piiskop Fulcol ei õnnestunud luua jäädavat kogudust. Pärast Fulcot ei kuule me kauemat aega „eestlaste piiskopi“ nimetust. Üksikuil sõjaretkedel, mida taanlased korraldasid eestlaste vastu, näib olevat sõduritega kaasas olnud ristiusu preestreid. Pole aga teada, kas neil õnnestus misjonitöö tegemine eestlaste seas. Igatahes ei võinud viimane anda püsivaid tulemusi, samuti kui mõned venelaste katsed eest-lasi ristiusustada.

2. Sakslaste tung itta.

Põhjusti. Misjonitöö Balti mere idarannikul muutus pidevaks ja tagajärjekaks alles siis, kui seda hakkas kandma sakslaste

tung itta. Nagu teada, oli sakslaste poolt varasel keskajal asustatud maa-ala palju väiksem kui praegu. Sakslaste itta liikumise põhjust oli tähtsaim maa vähesus. Saksa talupoegade arv kasvas kiiremini kui nende põllukultuuriline tase. Seetõttu jäid elamisvõimalused läänes kitsaks ning sakslased püüdsid asuda ida poole slaavlaste hõredalt asustatud aladele. Uude elukohta asudes omandasid sakslased palju suuremaid kohti ning nende kohustusel mõisnikkude vastu olid seal tunduvalt väiksemad. Talupoegade kannul tulid ka saksa kaupmehed, kes olid huvitatud turu laienemisest ja uutest kaubitsemisvõimalustest. Paganlike maade vallutamist ihkas ka katoliku kirik, kes tahtis aina suuremaid inimhulki päästa ristiusule. Uute maade võitmisest olid oluliselt huvitatud ka sõjahimulised rüütlid, kes ihkasid uusi lääne, ja vürstid, kes tahtsid suurendada oma võimu. Ka slaavi vürstid olid huvitatud oma võimu suurendamisest ega takistanud saksa talupoegade asumist oma aladele, mis olid asustatud hõredalt. Ka oli tihedam asustamine tulus sissetulekute seisukohalt. Saksa keisrid, kellele oleks võinud ka oodata huvi idaalade vallutamise vastu, ei teinud tegemist selle küsimusega — seevastu olid nende võimupüüded suunatud lõunasse, Itaaliasse.

Itta tungimine mandri ja mere kaudu. Juba Otto I ajal X sajandil vallutasid sakslased slaavlaste maa Elbe ja Oderi vahel ning jagasid kahte marki, millest hiljem tähtsamaks muutus Brandenburg kui üks Saksa ekspansiooni peateostajaid. XI sajandil elustus uuesti sakslaste tung itta. Sakslaste edasinekumise käisid kaasas mõningad sõjaretked, mida juhtisid võimsad Põhja-Saksa vürstid, nagu Brandenburgi Albrecht ja Saksa Heinrich Lõvi. XII ja XIII sajandil võideti slaavlastelt Holsteini idaosa ja Mecklenburgi läänepoolsed maad ja saksastati rahulikult teel Mecklenburgi ülejäänud osa ning Pommern. Kuid veel kaugemale kui Saksa vürstide sõjaline jõud ulatusid paljud väljarändajad, kes asusid Posenisse, Sileesiasse ja Lõuna-Preisimaale, mis allusid veel slaavlastele. Aladel, kuhu siirdus saksa element, kujunesid algul segaasustused, mille elanikud aegade kestel täielikult saksastusid.

XII s. neljakümnendail aastail oli sakslaste kolonisatsioon mandri kaudu jõudnud Läänemere äärde. Siin asutati 1143. a. Lüübeki linn, kust sakslased hakkasid levima ka Balti mere idarannikule. Saksa talupojad võõristasid merd ning seepärast ei etendanud nad mingit osa üle mere suunatud ekspansioonis. Seda enam aga meelitas meri kaupmehi. Viimased ei piirdunud enam Visby külastamisega ning seal kaupade ost-

misega, mida toonud eestlased, kurelased ja skandinaavlased Balti mere idarannikult ja Venemaalt, vaid nad ilmusid juba ise Läänemere idarannikule. XII sajandi kuuekümnendail aastail hakkasid saksa kaupmehed aina sagedamini külastama Väina suuet ning peatuma seal. Alguses tekkis kokkupõrkeid liivlaste ja võõraste kaupmeeste vahel, kuid peagi hakkas pärismaalasi veetlema kauplemine sakslastega, kelle laevad olid täis mitmesuguseid huvitavaid kaupu. Võõrastega tehti varsti turu rahu, et nad segamatult võiksid kaubelda.

Igal kevadel, kui meri jääst vabanes, purjetasid nüüd saksa kaupmehed Visby kaudu Väina suudmesse. Suve läbi vahetasid sakslased siin kaupu ning sügise alguses purjetasid tagasi kodumaale, enne kui tormine aastaaeg saabus, mis merisõidu väga hädaohtlikuks tegi. Mõnikord jäid kaupmehed, kui olud lubasid, ka talvituma.

3. Pideva misjonitöö algus Liivimaal.

Piiskop Meinhardi isik. Samal ajal kui kaubanduslikud sidemed Liivimaa ja Saksamaa vahel tihenesid, alustas Bremenini peapiiskopkond pidevamat misjonitööd liivlaste juures. Umbes 80-ndate aastate alguses XII s. saabus Väina liivlaste juurde jumalasona kuulutama munk Meinhard. Olles juba vana, halli peaga mees, jättis ta maha preestrikoha ühes Augustinuse mungaordu kloostri Holsteinis ning sõitis saksa kaupmeestega vähetuntud ja salapärasele paganaate maale. Võrreldes järgnevate piiskoppidega Liivimaal oli Meinhard vähem sõdur ja rohkem rahulik misjonär.

Rahulik misjonitöö ning liivlaste suhtumine sellesse. Polotski vürstilt Vladimirilt, kellele osa liivlasi makse maksis, hankis Meinhard endale loa misjonitööks. Üksküla külas, mitte kaugel sakslaste kaubapunktist, hakkas ta jutlustama ristiusku. Üksikute liivlaste juures oligi tal misjonitööga õnne — nad lasksid endid ristida. Vastristitute ja sakslaste abiga ehitas munk Meinhard 1184. a. Ükskülasse puukirikku, kus ta võis korrapäraselt jumalateenistusi pidada. Meinhard ostis isegi maid, sest tal oli võrdlemisi palju võõrast kapitali kasutada.

Loodust ja maise elu rõõme halvaks panev keskaegne ristiusk oli oma sisult väga võõras liivlastele, kellele loodus oma haldjate ja muude vaimudega tundus lähedane ja püha. Ei tundnud liivlased nagu muistsed eestlasedki sellist teravat vahet

heade ja kurjade vaimude vahel nagu ristiusk. Kui alguses siiski paljud liivlased lasksid endid ristida, jäi neile ristiusu sügavam sisu ometi mõistmata. Nad arvasid, et ristiusuliste jumal on mingi jumalus teiste arvukate haldjate ja vaimude kõrval ning heade suhete loomine temaga ei või teha midagi halba. Teadmatus kõrval soodustavad puhtpraktilised kaalutlused ristiusu levimist. Mõni haige, keda kohalikud maatargad aidata ei suutnud, laskis end viimases hädas ravida preestrite poolt ning ristida, lootes abi ristiusu jumalalt. Kui ta juhtus tervistuma, siis pidas ta seda loomulikult ristiusu jumala teeneks.

Leedulaste rüüsteretkede eest varju leidmiseks lubas Meinhard ehitada liivlastele tugeva kivikantsi Ükskülasse, kui liivlased laseksid endid ristida. Liivlased olid tingimusega nõus: mõned liivlased võtsid kohe vastu ristiusu, teised lubasid endid pärast kantsi valmissaamist ristida lasta. Meinhard kutsus nüüd Ojamaalt ehitusmeistreid, kes 1185. a. suvel rajasid Üksküla skivikindluse. Järgmise aasta suvel ehitas Meinhard samal tingimusel kantsi ka Holmi saarele. Kantsid, mille sidematerjalina tarvitati liivlastele tundmatut lupja, kujunesid üsna tugevaks. Ilma tulemusteta üritasid semgallid retke Üksküla kantsi vastu ning püüdsid teda laevakõitega Väina jõkke tõmmata.

Vaatamata Meinhardi poolt muretsetud kantside tugevusele ei mõelnudki kõik liivlased endid ristida lasta, isegi suurem osa neist, kes varemini olid ristitud, taganesid ristiusust. Vaheajal oli ärksamaile liivlasile selgunud, et ristiusk ei salli oma jumala kõrval teisi ning nõuab esiisade usundi täielist hülgamist. Selline nõue tekitas loomulikult suure meelepaha seniste maata rka de keskel ning liivlastel tekkis hirm, et ristiusu vastuvõtmisega nad pahandavad muid loodusvaimu ning jäävad ilma nende kaitseta. Ristiusu vastuvõtmisega kardeti küll katku, küll vihma, küll üleujutuste kahju. Kui Toreida s ühel aastal liigvesi ujutas üle liivlaste põllud, jättis aga rikkumata Meinhardi kaastöölise tsistertsilase Theodorichi omad, siis võtsid liivlased ta kinni ning kavatsesid tuua ta oma jumalale lepitusohvriks. Theodorich pääses ainult seetõttu, et hobune, kelle selga ta pandi jumalate tahte teadasaamiseks, astus korduvalt „elujalaga“ üle mahapandud oda.

Kui Theodorichi põldudel vili paremini kasvas, siis on see osalt seletatav asjaoluga, et tema põllukultuur oli intensiivsem ja prantsuseilmeline, mida harrastasid tsistertsilased.

1186. a. pühitseti Meinhard Breemeni peapiiskopi poolt Üksküla piiskopiks. Üksküla kirik sai nüüd toomkirikuks ning tema juurde asutati toomkapiitel Augustinuse ordu munkade

dest. Kuid misjonitöö ei tahtnud muutuda edukamaks. 1191. a. paiku ristiti vist Theodorichi poolt Toreidas liivlaste vanem Kaupo, kuid seegi samm ei meelitanud teisi liivlasi järeletegemisele.

Meinhard üritab ristiretke. Nähes, et liivlasi on rahulisel teel võimatu pöörata ristiusku, otsustas Meinhard kasutada sõjalise jõu abi. Ristisõitjate hankimiseks kavatses ta koos saksa kaupmeestega Ojamaale sõita. Kuid liivlased, kes piiskopi ärasõidust halba kartsid, lubasid jälle ristiusu vastu võtta ning meelitasid piiskoppi kohale jääma. Meinhard loobuski sõidust, jäi maha ärapurjetavate kaupmeeste laevadest, kuid jällegi ei mõelnud liivlased oma lubaduse täitmisele. Meinhard mõtles nüüd minna Eestimaale seal talvituvate saksa kaupmeeste juurde, et nendega koos Ojamaale sõita, kuid sellestki mõttest loobus ta kuuldes, et liivlased teda metsades varitsevat. Lõpuks õnnestus tal salaja Rooma saata oma abilist Theodorichit. Theodorichi aruande misjonitöö seisukorrast ära kuulanud, kuulutas paavst 1193. a. välja ristisõja liivlaste vastu, töötades osavõtjaille pattude andeksandmist. Ristisõjast võttis osa hulk sakslasi ja ojamaalasi ning ka osalt rootslasi. See ristisõda ei andnud aga mingisuguseid tagajärgi.

Vahepeal oli üle seitsmekümne aasta vana piiskop Meinhard langenud haigevooidisse. Ta suri 1194. a. Enne seda ta oli lasknud töötada surivoodi ümber kogunenud Liivi vanemaid sõnakuulmist järgmisele piiskopile.

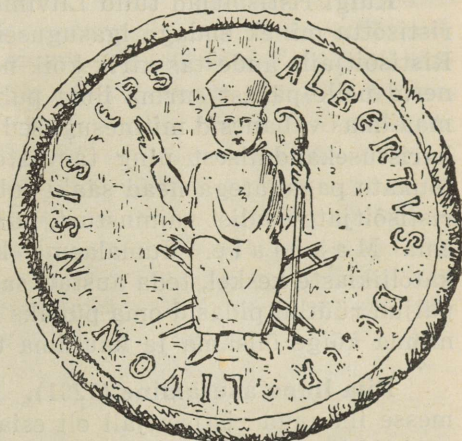
Piiskop Berthold (1196—1198). Meinhardi järglaseks nimetas Breemeni peapiiskop ühe tsistertslaste kloostri (Loccum) abti Hannoverist — vend Bertholdi, kellel tekkisid arusaamatused liivlastega. Ta lahkus salaja Liivimaalt, kuid ilmus varsti (1198) uuesti ühes ristisõidijatega. Viimased võitsid küll lahingu, kuid kaotasid lahingus Bertholdi. Ära kasutades võitu ristisid preestrid järgmisel päeval Holmis 50 ja Ükskülas 100 inimest ning panid neile peale maksu kiriku heaks.

Vaevalt oli tuul kandnud üle silmapiiri ristisõitjate laevad, kui liivlased oma „ristimise maha pesid“, esmalt saunades, siis Väina jões, et teda sakslastele Ojamaale järele saata. Varsti kihutasid liivlased surma ähvardusel minema endi juurest ka ristiusu preestrid.

4. Piiskop Alberti (1199—1229) eeltööd maa vallutamiseks ja kristianiseerimiseks.

Alberti isik. Pärast Bertholdi surma määras Breemeni peapiiskop oma toompraosti Alberti uueks piiskopiks Liivimaale. See valik oli sakslaste ja ristiusu seisukohalt kõigiti õnnelik. Albert oli mees parimais eluaastais, kel jätkus küllalt energiat ja tarkust oma raskete ülesannete jaoks. Väsimata organiseerijana oskas ta ühendada paganate vastu kõiki nende ristiusustamisest huvitatud jõude, osava diplomaadina mõistis ta ära kasutada paganate omavahelisi vastuolusid, talitades põhimõtte järgi: „Jaga ja valitse“, andeka strateegilise kaalutlejana mõistis ta mõjutada maa alistamise käiku.

Vahekord Breemeni peapiiskopiga. Endist viisi ihkasiid nüüdki Breemeni peapiiskopid luua endile suurt ja võimsat piiskopkonda, kuigi neil pärast Lundi ja Upsala peapiiskopkonna asutamist polnud lootusi Põhjamaade patriarhaadi loomiseks. Albert võttis tänulikult vastu Breemeni peapiiskopi toetuse, kuid salaja mõtles ta juba Liivimaale tulles täiesti iseseisva piiskopkonna loomisest siin, mis sõltuks ainult paavstist. Rooma kuuria pooldas selliseid plaane. Seal mõisteti, et ei tohi lasta Breemeni piiskopkonda muutuda liiga võimsaks, ning teati, et uue piiskopkonnaga on palju lihtsam asju ajada otsestelt kui Breemeni kaudu. Pealegi võis uuest piiskopkonnast kujuneda tähtis kiriklik keskus, ta võis muutuda tugipunktiks katoliku kiriku edasitugimisel itta, kreeka-katoliku kiriku alale. Selliste paavsti kaalutluste tõttu õnnestuski Albertil hiljem vabastada oma piiskopkonda Breemenile allumisest.

74. joonis. Piiskop Alberti pitsar.

Ristisõdijate kogumine. Albertile oli algusest peale selge, et Läänemere idaranniku sõjakaid rahvaid võib soovitava kiirusega ristiusustada ainult sõjalise jõu abil. Käsiteldava ajastu misjoni üldsüsteem väljenduski sõjalise jõu ja sellele järgneva, kuid

pikemale ajale rajatud misjonitöö kasutamises. Sõjalise jõu loomiseks hankis ta paavstilt bulla ristisõitjate kogumiseks. Ristisõitjaid tuli kokku küll Saksamaalt, küll Ojamaalt. Bremeeni peapiiskop, kes Albertis nägi oma peapiiskopkonna laiendajat, toetas loomulikult ristiretke, aga samuti ka temaga võistlev Lund'i peapiiskop Absalon, kes nähtavasti lootis uut piiskopkonda oma mõju alla saada. Ka Taani kuningas Knut ning Šlesvigi hertsog Valdemar (kes 1202. a. Taani kuningaks sai) toetasid kõigiti ristiretke. Ristisõitjate kogunemiskohaks oli tõenäoselt Lüübek. Siit purjetasid 1200. a. kevadel 23 laeva ristisõitjatega Liivimaa poole.

Kuigi ristisõitjad tulid Liivimaale enamasti üheks suveks, tõi ristisõtta minek endaga igasuguseid maisi ja igavesi hüvesid. Ristisõitjaile andestas kirik kõik nende patud, taeva väravad avanesid neile pärast surma ilma puhastustule piinadeta. Juba siin maailmas vabanesid mitmesugused roimariid ristisõtta minnes karistusekandmisest ning taevaste õnnede kõrval töötas võitlus jõukate paganatega head saaki juba siinses elus. Et suurendada ristisõitjate usulist vaimustust, pühendas Albert Liivimaa jumalaema Maarjale. Jumalaema kultus oli juba sel ajal levinud katoliiklaste keskel, teda austati sageli veel enam kui Jeesust ning paljud rüütlid pidasid oma pühaks ja romantiliseks kohuseks sõtta minna kõige õilsama ja kaunima taevavalitseja eest.

Riia linna asutamine (1201). 1200. a. aprillikuus Väina suudmesse ilmunud ristisõitjail oli esialgu väiksemaid sõjalisi kokkupõrkeid liivlastega, kuid varsti löid päriselanikud kartma ja palusid rahu. Albert korraldas rahuläbirääkimiste puhul pidusöögi, kuhu ta kutsus liivlaste vanemaid. Rahu kindlustamiseks nõudis ta liivi vanemait pantvangi. Liivi vanemad ei tahtnud midagi teada pantvangide andmisest, kuid kui Albert neid reetlikult vangistamisega ähvardas, lubasid nad oma kolmkümmend poega piiskopile pantvangideks. Albert saatis need liivi poisid Saksamaale, kus nad ristiusus üles kasvatati.

Liivi vanemate nõusolekul valis Albert varsti välja koha Väina jõe ääres uue linna ja kantsi ehitamiseks. Sellega oleks loodud tugipunkt Saksa kaupmeestele ja maavallutajaile. 1201. a. suvel algaski piiskop Albert Riia ehitamist, nagu nimetati uut linna. Ojamaalt, Lüübekist ja mujalt saabus Riiga varsti rohkel arvul kaupmehi ja käsitöölisi, keda meelitasid head rahateenimise võimalused uues linnas tähtsa kaubatee ääres ning samuti peapiiskopi poolt linnale antud suured eesõigused.

Läänimeeste tulek. Riia linna asutamisega muutus saksa koloonia olukord Liivimaal pisut kindlamaks. Ometi oli võõras-
tel siinviibimine küllalt hädaohtlik, eriti talvel, kui eelmise kevade
ristisõitjad olid enamasti kodumaale läinud. Kergesti oleksid või-
nud liivlased muutuda nüüd hädaohtlikeks sakslastele. Maale oli
vaja alatist kristlikku sõjajõudu. Selle saavutamiseks hakkas
Albert läänistama kümnismakse, mis olid asetatud
vastristitud liivlastele. Et ristitute hulk polnud veel suur, samuti
sissetulekud kümnismaksust, siis ei võinud peapiiskop välja anda
kuigi palju kümniselääne ning läänimeeste sõjalisest jõust poleks
piisanud tõsisemaks võitluseks paganatega.

Mõõgavendade ordu asutamine (1204). Mõistes, et ristisõit-
jate ja läänimeeste jõust ei jätku suuremate maa-alade vallutamiseks
ja valitsemiseks, otsustas Albert, nõu pidades Meinhardi abi-
lise Theodorichiga, Liivimaa olude hea tundjaga, asutada Kris-
tuse sõjateenistuse vendade ordu. Ordu põhikiri, mis sarnanes väga
Templiordu põhikirjaga, kinnitati 1204. a. paavst Innocentius III poolt¹. Et orduvennad kandsid ordumär-
gina valge mantli vasemal hõlmal punast risti ja mõõka, siis hakati
neid hüüdma mõõgavendadeks ning ordut mõõgavendade orduks.
Peale kolme tavalise mungatöötuse (sõnakuulmise, abiellumatuse
ja vaesuse) lubasid orduvennad veel pühendada kogu oma elu võit-
lusele uskmata vastu. Orduliikmed jagunesid rüütelven-
dadeks, kes olid täisväärtuslikud ordusõdurid, preester-
vendadeks, kes orduliikmete hingeõnnistuse eest hoolitsesid,
ning teenijavendadeks, kelle hulka kuulusid kannupoisid
ehk relvakandjad, sepad, kokad, toapoisid ning muud ordule töö-
tavad käsitöölised. Rüütelvendadelt nõuti põhimõtteliselt rüütli-
seisuslikku päritolu, kuid tegelikult ei peetud sellest nõudest kau-
geltki kinni, sest sooviti näha ordut hästi liikmeterikkana. Ordu
alaliseks keskseks asukohaks oli Võnnu, kus asus tema tegevust
juhtiv ordumeister. Tavaliselt kandsid aga tähtsamate ordu-
linnuste komandandid komtuuride nime. Nende kõrval esinesid
ordu aladel foogtid, kes valitsusvõimu teostasid kohalikkude
elanikkude, mitte orduvendade suhtes ning allusid komtuurile.
Piiskop Albert lootis, et mõõgavendade ordust kujuneb talle ustav
sulane, kuid varsti kasvas ordu võim nii suureks, et ta
piiskopile enam alluda ei tahtnud. Majanduslikult muutus ordu
piiskopist sõltumatuks, kui 1207. a. ordu ja piiskopi vahelise kokku-
leppe põhjal orduvennad said endile võidetud ja tulevikus võide-

¹ Mainitud ordu kutsuti ellu arvatavasti juba 1202. a.

vaist maadest ühe kolmandiku, kust nad võisid võtta kümnnismaksu.

Kirikute ja kloostrite asutamine. Sõdurid ei suutnud muidugi üksi ristiusustada rahvast, nad võisid päriselanikud ainult hirmuga teha vastutulelikumaks vaimulikele. Rahva ristimine ja usu põhitõdede selgitamine jäi preestrite ja munkade hooleks. 1205. a. asutati Väina suudmesse Dünamundesse esimene mungaklooster Liivimaal, mis kuulus tsistertslaste orduusse. Kloostri abtiks sai Meinhardi abiline Theodorich. Tsisterts-lased pole tähtsad ainult maa kristianiseerijatena, vaid ka eeskujulikkude põlluharijatena, kellelt pärisrahvaski võis mõndagi õppida. Aastal 1206 alustasid kristlased maakirikute ehitamist. Kirikuid kerkis liivlaste aladel Toreidas ja Metsepoles, pisut hiljem ehitati kirik ka lätlaste alale Ümera jõe äärde. Siin oli preestriks nn. Läti Henrik, kes on kirjutanud kolme esimese Liivi piiskopi aegadest võrdlemisi üksikasjalise ja asjaliku ajaraamatu ehk kroonika.

II. Eestlaste vabadusvõitlus kuni 1220. a.

1. Eestlaste vabadusvõitlus 1212. a. vaherahuni.

Liivlaste ja lätlaste alistamine. Liivlaste ja lätlaste alistamine ei nõudnud sakslasilt suuremaid sõjalisi jõupingutusi. Eriti kergesti alistusid ja andsid käest oma iseseisvuse lätlased, kes olid palju kannatanud naaberrahvaste rüüsteretkede läbi. Sakslastel oli korduvalt sõjalisi kokkupõrkeid küll liivlastega, kuid varsti õnnestus nendegi alistamine, mille juures sakslasi aitasid liivlaste senised vaenlased semgallid. Põhjusiks, miks lätlased ja, võrreldes eestlastega, ka liivlased kergesti võõraile alistusid, on teataval määral hirm sõjakunsti ees, kuid veel palju suuremal määral praktilised kaalutlused. Ikka enam selgus liivlastele ja lätlastele, et sakslased on küllalt võimsad kaitsema neid leedulaste ja venelaste ja loodetavasti ka teiste naaberrahvaste rüüsteretkede vastu. Edasi oli osa lätlasi isegi ristitud venelaste poolt ning nüüd jäi neil ainult vahetada kreeka-katoliku usk rooma-katoliku usu vastu. Üldiselt kergendasid sakslased päriselanikkude ristiusku heitmist seega, et nad jalamaid ei nõudnud nendelt loobumist seniseist paganlikest kombeist,

nagu näiteks surnute põletamisest ja muudest. Lõpuks tasandasiid sakslased oma võimu levimisele veel seega teed, et nad targu jätsid senistele rahvavanematele alles nende juhtiva seisukoha. Kõigil neil põhjusil ei tundunud sakslaste ülemvõim esialgu rõhuv ning talle alistusid liivlased ja lätlased võrdlemisi kergesti. Tõsisemaid sõjalisi kokkupõrkeid tekkis sakslastel Väina jõe keskjooksul venelastega. Sakslased vallutasid Kukenoisi linnuse (1208. a.) ja vürstiriigi. Aasta hiljem pidi sakslastele alistuma ka Gercike vürst Vsevolod.

1207. a. ettevõetud maajagamisel piiskopi ja ordu vahel jäi piiskopile Toreida ümbrus ning Idumea ja Metsepole kuni Riia laheni. Ordu sai maa-alasid sealpool Koivat, mis Väina jõel ulatusid Kukenoisini. Sellise ulatuse oli võtnud siis ristiusuliste võim Väina ja Koiva aladel, kui 1208. a. tekkis sakslastel esimene kokkupõrge eestlastega ning algas ligi paarkümmend aastat vältav võitlus eestlaste maa alistamiseks ja kristianiseerimiseks. Seejuures tuli eestlastel võidelda mitte ainult sakslaste, vaid ka nende liitlaste lätlaste ja liivlaste vastu.

Eestlaste visa vastupanu põhjused. Eestlased eelistasid alistumisele kauakestvat võitlust. Põhjused, miks eestlased suhtusid teisiti sakslastesse kui lätlased, näivad olevat mitmesugused. Eestlased olid mäginud seni võrdlemisi võidukat osa sõdades naabrite vastu mandri kaudu ning rootslaste ja taanlaste vastu üle mere. Nad ei vajanud erilist kaitset naabrite rüüsteretkede vastu. Nende sõjaline edukus ja jõukus tegid eestlased iseteadlikeks ja vabadust armastavaks. Et nad olid seni elanud õnnelikult oma vanasuguga, siis olid nad loomulikult tänulikud senistele kaitsevaimudele, hingedele ja haldjatele ega tahtnud neid asendada uue jumalaga. Eesti rahvajuhid olid ettenägelikumad kui liivlaste ja lätlaste omad. Nad aimasid täiesti õieti, et ainult seni kohtlevad võõrad pärisrahvaid vastutulelikult, kuni nende võim maal pole veel küllalt kindel, hiljem aga hakkavad kindlasti kurnama ja rõhuma alistatuid. Maksimine sakslastele tundus nende arusaamise järgi häbistav ja alandav.

Vastastikused rüüsteretked võõraste suurema edukusega (1208—1210). Sõdades eestlastega püüdsid sakslased vallutada üht maakonda teise järel, nii et neil ei tuleks sõdida kõigi eestlastega korraga. Kõige esmalt suunasid nad oma sõjalise tegevuse Ugandi vastu. Ugandi kristianiseerimisest polnud huvitatud ainult kirik, vaid ka saksa kaupmehed. Viis ju Koiva jõe ja Ugandi kaudu suur kaubatee Pihkvasse ja

Novgorodi, kaubatee, mis oleks muutunud eriti tähtsaks sel juhul, kui Polotski vürst oleks Väina ülemjooksul sulgenud tee saksa kaupmeestele. Ka oli Neva tee muutunud ohtlikumaks rootslaste algava pealetungi tõttu. Sõja ettekäänel otsides pöördusid sakslased ugandlaste poole nõudmisega, et need tasuksid saksa kaupmeestelt kunagi enne Riia asutamist röövitud kaubad 900 marga väärtuses ning samuti maksaksid kahjutasu lätlastele rüüsteretkil tehtud kurja eest. Kui ugandlased sellega ei nõustunud, tegid lätlased ja sakslased 1208. a. röövretke Otepää alla. Vaenlased rüüstasid külasid, tapsid paganaid ning põletasid ära Otepää linnuse. Retkega Otepäässe lõppes rahu eestlaste ja sakslaste vahel, mida mõlemad pooled seni olid ettevaatlikult pidanud. Ugandlased üritasid varsti, sakalasi abiliks kutsudes, tasuretke lätlaste Beverini kantsi alla (vist praeguse Volmari kohal), rüüstasid selle ümbrust, kuid ei jõudnud ära oodata kantsi langemist, vaid lahkusid enne, kartes saksa abivägede tulekut.

Varsti pärast eestlaste rüüsteretke Beverini alla tungisid lätlased täiesti ootamatult Sakalasse ning rüüstasid seal. See lätlaste rüüsteretk Sakalasse ei meeldinud sakslastelegi, sest nad pidasid oma jõude liiga väikesiks mitme Eesti maakonnaga võitlemiseks, seda enam, et sakslastele alistatud liivlased ei tahtnud eestlastega meeleldi sõjida. Eriti raske oli sakslaste olukord talvel ristisõitjate äraoleku tõttu. Kõike seda arvestades sõlmisid sakslased üheks aastaks vaherahu eestlastega, kel polnud veel täit selgust neid ootava hädaohtlikkuse kohta. 1209. a. sõlmiti lõplik rahu eestlaste ning peapiiskopi ja talle alluvate liivlaste ja lätlaste vahel. Kuid ordu ja talle alluvad lätlased jätkasid endiselt rüüsteretki Eestisse. Eestlaste olukorra 1210. a. tegi eriti raskeks veel üks novgorodlaste rüüsteretk Torma ümbrusse ning teine, teostatud koos pihkvalastega, Otepää alla. Siin ostsid eestlased endid 400 marga hõbedaga vabaks. Venelased ka ei mõistnud veel nähtavasti, et sakslaste retked Eestisse on ainult ettevalmistus maa vallutamiseks — nad pidasid neid ainult karistusretkedeks omavahelisis tülides ning ruttasid omaltpki poolt juhusust kasutama ning eestlasi riisuma.

Maa pärisrahvad asuvad pealetungile. Kurelased piiravad Riia ja eestlased Võnnut. Ümera lahing (1210). Samal 1210. a. kergenes aga korra eestlaste olukord seetõttu, et osa liivlasi muutus rahutuks ning kurelased asusid vaenujalale sakslastega. Toreida liivlased, kurelased ja eestlased astusid üksteisega ühendusse, et koos vaenlasi maalt välja tõrjuda. Algul piirati Riia linna, hiljem Võnnu kantsi. Viimase piiramisel osutasid

eestlased õige arenenud piiramistehnikat — nad ehtasid piiramistorni vallile lähenemiseks. Kuid riialased ja piiskopi liivlased Kaupo juhatusel tulid orduvendadele appi. Nüüd loobusid eestlased piiramisest ja lahkusid kantsi alt. Saabunud liivlased, Võnnu orduvennad ja lätlased läksid eestlasi taga ajama. Üm e r a jõe lähedal metsas astusid põgenikud tagaajajaile ootamatult vastu ning löid neid rängalt (1210). Teiste seas langesid Kaupo poeg ja õemees, ordurüüt-
leid ja piiskopisulaseid. Koju tagasi pöördudes mõistsid eestlased nüüd selgesti, et nende vastu ei sõdi ainult ordu ja ordu alade pärisrahvas, vaid ka piiskopi ala sakslased ja pärismaalased. Sellise suure vastaste hulga võitmiseks ei piisanud üksnes Ugandi ja Sakala jõududest, selleks oli vaja kõikide maakondade koostööd. Seda teades saatsid Ümera lahingu võitjad saadikud kõigisse maakondadesse olukorda selgitama.

Vastastikused retked jätkuvad. Viljandi esimene piiramine (1211). 1210. a. lõpul tegid sakslased, lätlased ja liivlased koos Pihkva venelastega rüüsteretke Soontaganasse, kus nad oma ootamatu ilmumise tõttu said suure saagi. Saagi hulgas näiteks „härgi ja lehma oli neli tuhat, arvamata hobuseid ja muid loomi“.

Järgmise (1211) aasta alguses sooritasid eestlased kahes väes vasturetke. Sakalased ja ugandlased liikusid Toreida liivlaste vastu, läänlased tungisid Metsepolesse. Kuigi eestlaste sissetung andis vähe tulu, osutas ta ometi kasvavat koostöövaimu ja oskust üksikute Eesti maakondade vahel.

Varsti, umbes märtsikuus, vastasid sakslased eestlaste retkele sõjakäiguga Viljandi alla Sakalasse. Vaenlaste sõjavägi Võnnu „ordumeistri“ Bertholdi juhatusel oli seekord erilisel suur. Kantsi piirates ei kohkunud sakslased tagasi erilistest julmustest — nii tapsid nad piiratute silma all hulga vange, keda nad olid maalt võtnud, kui viljandlased keeldusid alistumast. Saks-

75. joonis. Tee Soontagana maalinnuse juurde läbi soo. Tee on kruusatatud, kuid alatiselt ligi 0,75 m sügavuse vee all.

laste julged rünnakud kantsile ei suutnud seda alistuma sundida. Alles terav veepuudus linnuses tegi seda. Kuid Viljandi ei alistanud kaugeltki täieliselt vaenlastele. Võõraid sõdureid ei lastud linna, vaid ainult preestrid, kes linnuse maju pühitsetud veega piserdasid ning kuulutasid viljandlastele ristiusu mõningaid põhimõtteid. Tegelikku ristimist seekord veel ette ei võetud. Sakslased kartsid Sakala vanema Lembitu vägede ilmumist.

Eestlaste suur pealetung. Kolme maleva esimene manööver (1211). Varsti pärast vaenlaste lahkumist hakkasid sakalased t a s u r e t k e plaanitsema. Nende heidutamiseks sellest üritusest võtsid Võnnu „ordumeister“ Berthold ja liivlaste vanem Kaupo veel ühe rüüsteretke ette Sakala lõunaossa, kuid see ei kohutanud eestlasi. Kaupo ja Bertholdi lahkumisel läksid sakalased neile järele, süütasid palju külasid Asti järve ääres ning läksid siis suure saagiga koju. Varsti tuli teine sakalaste vägi L e m b i t u ja M e e m e juhatusel ning läks üle Ümera jõe. Eestlaste ohvriks langes m. s. seekord Läti Henriku varandus ning Ümera kirik, mille nad maha põletasid. Sel ajal, kui sakslased lätlasi kimbutasid, ei seisnud tegevuseta ka läänlased, vaid rüüstasid Metsepole liivlasi.

Vähe sellest kõigest. Eestlased teadsid juba, et vaenlaste taltsutamiseks ei piisa üksikuist rüüsteretkist, vaid neid tuleb põhjalikult lüüa. Selleks hakkavad Eesti maakonnad juba ü h i s e l t t e o t s e m a. Sakalased, ugandlased, läänlased ja saarlased organiseerisid ühise aktsiooni vaenlaste vastu. Esmalt kavatseti pöörduda liivlaste vastu ja sundida neid endi poole üle tulema. Siis taheti koos liivlastega kihutada sakslased minema Väina suudmelt. Plaani teostamiseks kogusid saarlased suure laevastiku ning Läänemaa elanikud tugeva ratsa- ja jalaväe. Ratsa- ja jalavägi tungis Metsepole kaudu, laevavägi Koiva jõe mööda T o r e i d a s s e K a u p o l i n n u s e ette. Mõlemad väed asusid vee ja maa poolt piirama linnust. Eestlased saatsid oma moonamuretsejad ümbruskonda riisuma, valmistudes nii kauemaegse piiramise vastu.

Vahepeal oli Riiga saabunud uusi r i s t i s õ i t j a i d, kes tulid appi koos orduvendade, piiskopivasallide ja liivlastega ümberpiiratud liivlastele. Linnuse meeskondki sai nüüd julgust ning tungis välja eestlastele peale. Eestlaste rinne löödi täiesti segi ning nad taganesid, kusjuures sakslased loendasid oma saagina 2000 hobust, 2000 tapetud eestlast ning 300 suuremat laeva. Sakalased ja ugandlased, kes olid läinud lätlaste vastu ja piiranud B e v e r i n i kantsi, ei läbenud oodata selle langemist, vaid pöördusid

tagasi koju, kui lätlased neile meelde tuletasid eestlaste kaotusi Toreidas. Nii lõppes Beverini piiramine ainult vastastikuse suurstlemise ja hooplemisega.

Vaenlaste rüüsteretked sagenevad. Katk ja näljahäda (1211—1212). Koiva lahingus olid saarlased kaotanud oma laevastiku ega julgenud katsetada nii pea uue pealetungiga. Samuti olid läänlased väga masendatud kaotusest. Ugandlased ja sakalased hakkasid väsimat kauakestunud röövretkede tagajärjel. Nende olukorda halvendas veel enam k a t k, mis 1211. a. puhkes. Taudiga seltsis varsti näljahäda. Katkule vaatamata jätkasid lätlased ja sakslased 1211. ja 1212. a. rüüsteretki Eestisse, mille all kannatas eriti Ugandi. Kurnatud maadel tõsist vastupanu leidmata tungisid sakslased nüüd isegi põhja poole Emajõest. Juba 1211. a. ulatus üks retk N u r m e k u n d e s s e. 1212. a. jaanuaris tungis vaenlaste suur vägi üle E m a j õ e, läbi Jogentagana, Vaiga, Järvamaa (kus imesteldi Kareda küla rikkust), Moha ja Nurmekunde ning pöördus tagasi koju Võrtsjärve kaudu. Samal aastal tungis Novgorodi vürst Mstislav ühes pihkvalastega oma rüüsteretkel Varbola linnuseni Harjumaal.

Toreida vaherahu 1212. a. Üldiselt kujunes eestlaste olukord 1212. a. nii raskeks, et m a a v a j a s t i n g i m a t a r a h u. Kui sakslased esialgu ei tahtnud nõustuda rahu sõlmimisega, tungisid läänlased, kes olid vahepeal toibunud Koiva ääres saadud kaotusest, uuesti Koiva suudmesse ning rüüstasid seal. Nüüd nõustusid ka vaenlased, kes samuti olid sõdadest väsinud, vaherahu tegema. Viimane sõlmitigi 1212. a. T o r e i d a s kolmeks aastaks. Sakalased kuni Pala (Navesti) jõeni lubasid endid ristida l a s t a ja sallida sakslaste misjonitööd. Vaatamata sellele lubadusele ei näe me sakslasi ruttavat vaherahu ajal Sakala ristiusutamisea. Endiselt püsis kogu eestlaste ala, vaatamata nelja-aastasele sõjale, vabana ja paganlikuna. Kuid eestlased, eriti U g a n d i s ja S a k a l a s, olid kurnatud arvutuist röövretkist, üksipäini võitlemisest sakslaste, lätlaste, liivlaste ja venelaste vastu.

2. Eestlaste vabadusvõitlus 1215.—1217. a. Eestlaste olukord halveneb, kuid venelaste abil saavad nad uuesti seisukorra peremeesteks.

Vaherahu aeg. Meie ei tea, kas Eesti maitstes vaherahu ajal täielist rahu, sest pole teada, kas lõppesid ka venelaste sõjakäi-

gud siia. Riialastel tuli sõdida lõunapoolsete naabritega ning 1212. a. maha suruda liivlaste suurem mässukatse. Et liivlased polnud täiesti üksmeelsed ning sakslased said aegsasti teada nende kavatsusist, siis ei kujunenud liivlaste mäss kuigi hädaohhtlikuks saksa kolooniale.

Piiskop Alberti tegevus leidis vaherahu ajal väärilist hindamist paavsti poolt. 1212. a. vabastas paavst Riia piiskopi allumisest ükskõik millisele peapiiskopile ning andis talle õiguse määrata otsekui peapiiskop uusi piiskoppe. Ametlikult paavst siiski ei loonud uut peapiiskopkonda Liivimaale. Piiskopi kõrval andis paavst ka ordule üsna suuri õigusi. Nähtavasti loodeti Roomas, et kaugel Maarjamaal võib oma tahet kõige kergemini maksma panna siis, kui seal on rohkem kristlikke jõude, kes üksteise tegevust vastamisi kontrolliksid ja vajaduse korral pidurdaksid.

Alberti poolt määrati Eesti piiskopiks abt Theodorich, kes kinnitati paavsti poolt 1213. a. Paavst andis ka Lundi peapiiskopile õiguse Eesti jaoks piiskoppe määrata. See näitab veel kord, et paavst ei taha Riia piiskoppi lasta Maarjamaal ainuvõim-saks kujuneda. Sel ajal, kui kirikuvürstid jagavad omavahel Eestimaad, lokkab seal endiselt paganausk. Isegi Sakalas lõuna pool Pala jõge ei kuule midagi misjonitööst, kuigi see oli seal rahulepinguga lubatud.

Vaenlaste retked Ridalasse ja Sakalasse (1215. a.). Juba enne vaherahu tegelikku lõppu 1215. a. alguses asusid riialased sõjakäigule. Oma esimese retke suunasid nad Ridalasse. Läbiminekul Soontaganast hoiduti röövimisest, sest Soontagana oli üks neid maakondi, kes oli sõlminud vaherahu sakslastega. Ridalasse saabudes tapsid ja röövisid võõrad aga seda metsikumalt. Liivlased ja lätlased ei andnud sageli isegi naistele ja lastele armu. Varsti pärast seda, kui vaherahu tähtaeg oli lõppenud, tegi riialaste vägi retke Sakalasse. Siin piirati ümber Lembitu linus Lehol ning tulega vallipealseid kindlustisi hävitades sunniti kindluses olijaid ristimist vastu võtma.

Eestlaste teine kolme maleva pealetung (1215). Riialaste Ridala ja Sakala retked ärritasid eestlasi nii, et jälle mitmed maakonnad ühinesid suurejooneliseks sõjakäiguks sakslaste vastu. Seda ühist pealetungi on nimetatud Lembitu „kolme maleva manöövriks“, sest koostöö organiseerijaks peetakse eestlaste arukamat ja kuulsamat vanemat Lembitut. 1215. a. kolme maleva pealetungi kava erineb pisut 1211. a. omast. Endist

viisi tungivad läänlased-ridalased Toreidasse liivlaste alale ja sakalased ning ugandlased lähevad lätlasi kimbutama, kuid saarlaste kardetud laevastik ei sõida seekord üles mööda Koiva, vaid Väina jõge. Seekord kavatsesid saarlased rünnata Riiat ennast, kuid nad ei julgenud alustada enne otsustavat pealetungi, kui on saabunud teated teiste vägede võitudest. Enne seda aga sundisid riialaste laevad ning üle mere parajasti saabuvad ristisõitjate kogid saarlasi Väina jõest lahkuma. Saarlaste võitlust kristlastega raskendas sel puhul ristisõitjate kogide kõrgus. Neilt oli hea ülevalt alla rünnata saarlaste madalamaid laevu. Suuremate tulemusteta pöördusid koju ka läänlased, sest liivlased olid varakult saanud teateid eestlaste tulekust. Suure saagi viisid koju ainult sakalased, kes m. s. põletasid ära elusalt lätlaste vanema Talibaldi, kelle pojad uhkustasid Ridalast röövitud varandustega.

Ugandi sunnitakse ristiisku vastu võtma (1215). Kolme maleva pealetungi ebaõnnestumine andis uut hoogu sakslastele pealetungiks. Jälle kord külvati Ugandi üle rüüsteretkedega. 1215. a. kestel tehti neid sinna tervelt üheksa. Sageli oli nende retkede iseloom väga toores. Näit. põletasid Talibaldi pojad oma isa surma eest kätte makstes elusalt enam kui sada inimest või piinasid muul viisil surnuks. Ugandi, kes kõige esimesena oli hakanud kannatama vaenlaste rünnakute all, ei suutnud vastu panna sellisele kiirele retkedesajule. Seepärast nõustusid ugandlased ristimisega. Sa sakalased, kes kartsid, et riialaste retked nüüd nende vastu suunatakse, tegid samal tingimusel rahu riialastega. Sakslased, kes endi arvates olid küllalt heidutanud Lõuna-Eesti elanikke, asusidki nüüd julgemalt ja järjekindlamalt missjonitööle. Soomest pärit olev preester Peeter Kaikkivalta ja ordupreester Otto ristivad Sakalast ja Ugandit Emajõeest saadik. Pärast Lõuna-Eesti allutamist tegid sakslased jällegi retke Läänemaale ning 1216. a. alguses julgesid nad korraks isegi Saaremaale rüüstama ilmuda, kust nad peagi suure hirmuga tagasi pöördusid, saarlaste tagaajamist kartes.

Ugandlaste liitumine sakslastega (1216). Pärast rahutegemist sakslastega jäi endiselt ugandlastele püsima Venehädaoht. Kui Pihkva vürst Vladimir tegi rüüsteretke rahu ihkavasse Ugandisse, siis palusid ugandlased saklasi endile appi venelaste vastu. Sakslased lubasidki abi ugandlastele, kui viimased on nõus maksma sakslastele maksu peale väikese kirikukümnise, mida kõik ristiusulised maksid, andma mehi nende väkke ning lubama ordurüütleid oma linnustesse. Ugandlased näivad olevat

nõustunud nende tingimustega. Seega oli Ugandi esimene maakond, mis alistus sakslaste ülevõimule.

Samasugune saatus tabas ka järvakaid. Sakslased, keda julgustas liit ugandlastega, asetasid rahu tehes järvakatele rasked tingimused. Neilt ei nõutud ainult ristiusu vastuvõtmist, vaid ka hinnusemaksu. Seega ei tunnustanud järvakad ainult ristiusku, vaid teatud määral ka sakslaste poliitilist ülemvõimu.

Eestlased ühinevad omavahel, liituvad venelastega ning kihutavad sakslased maalt (1217). Muidugi ei võinud seni vabad eestlaste maakonnad näha rahulikult sakslaste edu. Kestvad sõjad ja ugandlaste üleminek vaenlase poole olid hõrendanud eestlaste ridu. Riialaste võitmiseks tuli otsida liitlast väljastpoolt. Neiks liitlasteks said venelased — novgorodlased ja pihkvallased, kelle vahekord sakslastega oli muutunud halvaks. Venelased, keda idast ähvardasid tatarlased, vaatasid murega vägeva naabri tekkimisele läänes, kelle vallutatud alad aina suurenesisid. Seepärast sobisid venelased ja eestlased päris hästi üksteisega. Ei ole teada, kas eestlased lubasid jätta venelaste ülemvalitsuse alla Ugandi nimelise piirimaakonna või olid nad valmis maksma venelastele abi eest rahalist tasu.

Fakt on igatahes, et 1217. a. veebruaris tungisid venelased Ugandisse ning asusid Otepääd piirama. Abi tuli neile mitmelt poolt Eestist. Kuigi ordumeister Volquinus saabus umbes 3000-mehelise väega piiratuile appi, ei suutnud ta ometi piirajate hiiglamalevat minema kihutada. Linnus oli sunnitud alistuma. Piirajad leppisid suure saagiga ning lubasid ümberpiiratud sakslasi, liivlasi ja lätlasi eluga koju minna.

Sakslaste väljatõrjumisega Ugandist oli kogu Eesti jälle sakslaste võimu alt vaba. See sündmus mõjus julgustavalt kõigile maakondadele, millele järgnes kogu Eesti sõjategevusse astumine. 1217. a. varasügisel kogusid ridalased, harjulased, virulased, reevellased ja sakalased umbes 6000 meest kokku Pala jõe äärde, et koos novgorodlastega sakslaste kallale tungida ning seal vaenlast põhjalikult lüüa. Ainult ugandlased olid mandrieestlastest tulemata jäänud — nähtavasti ei pooldanud nad koostööd venelastega, kellega nad kui piiriäärsed olid elanud kestvamas vaenus.

3. Mandri-Eesti vallutatakse sakslaste ja taanlaste poolt (1217—1220).

Taanlaste ilmumine (1217). Alberti seisukord pärast Otepää langemist oli õige raske. Novgorodlased olid sakslastele vägevaiks vastaseiks, sest nad võisid välja panna mitmekümnetuhandlise väe. Eesti maakonnad osutasid koostöötahet ja sõjaindu seninähtamatus ulatuses. Ristisõitjate juurdevool Saksamaalt hakkas vähenema. Saarlaste laevastikule polnud siinseil sakslasil alatist laevastikku vastu asetada. Raskest olukorrast otsis piiskop tuge Lundi peapiiskopilt ning Taani kuningalt. Sellega nähtavasti on seletatav, et 1217. a. saabus siia ristisõidule Valdemar II vasall Orlamünde krahv Albert ühes hulga rüütelite ja teiste ristisõitjatega.

Madisepäeva lahing (21. sept. 1217). Eestlaste ja venelaste ühine pealetung sakslastele viibis, sest Novgorodi Mstislav oli läinud sõtta Galiitsiasse ning tema asetäitja Svjatoslav jäi appitulekuga hiljaks. Kuuldes sellest, et eestlaste kogutud väed ootavad Sakalas, otsustasid riialased alustada pealetungi, et nii ette jõuda venelastest ja vaenlasi ükshaaval võita. Juhtivat osa mängis sõjakäigus seekord Orlamünde Albert oma ristisõitjatega. Ka ordumeister Volquinus võttis seekord sõjakäigust osa — seni oli tavaliselt retki Eestisse juhitanud Võnnu foogt Berthold. Peale selle läks eestlaste vastu suurel hulgal ordurüütleid, piiskopivasalle, liivlasi ja lätlasi. Umbes praeguse Karula juures Viljandi läheduses kohtusid sakslaste ja eestlaste väed madisepäeval. Vaenlaste väe keskel asusid sakslased, liivlased paremal, lätlased vasakul tiival. Eestlased olid oma väe peajõud koondanud keskele. Sel ajal kui vaenlane võitles keskmise kolonniga, kavatsesid eesti väe tiivad temast mööduda ja seljatagant rünnakut alustada. Kuid eestlaste väe paremal tiival ei õnnestunud see möödumine, sest vaenlaste vasaku tiiva lätlased astusid neile vastu ootamatu südidusega. Samal ajal olid sakslased purustanud eestlaste keskmise väeosa rinde. Eestlaste parem tiib sattus seda nähes segadusse. Sõdurid pöördusid ümber, mõeldes vist appi tõtata eestlaste väe tuumale. Sel ajal kui paremal tiival väerinne oleks vajanud selleks ümberkorraldamist, langesid eestlaste väejuht Lembitu ning Sakala vanemad Votale ja Manivalde. Juhtide langemine suurendas segadust eestlaste väes ning vaenlastel polnud enam raske neid võita. Eestlased kaotasid umbes 1000 meest surnutena, sakslaste saagiks langes umbes 2000 hobust ning hulk relvi.

Ka riialaste kaotused polnud väikesed. Teiste hulgas oli langedud liivlaste vanem Kaupo, sakslaste truu abimees.

Lahingu kaotamise tõttu alistusid sakalased uuesti, lubades seekord ka makse maksta sakslastele. Samal tingimusel alistus ka Järvamaa uuesti.

Vastastikused retked (1218—19) eestlaste ja sakslaste vahel jätkusid vahelduva õnnega. Vabaks jäänud Eesti maakonnad osutasid seejuures küllalt aktiivsust: saarlased rüüstasid kord Metsepoles, kord Väina suudme alal, harjulased tungisid venelastega koos Lätimaale ning piirasid seal kaks nädalat Võnnu kantsi, mis aga ei alistunud.

Valdemar II kutsumine (1218). Otepää kaotusest saadik oli kogu Alberti ettevõtte Liivimaal hädas. Isegi Madisepäeva lahingu võit ei kindlustanud palju riialaste olukorda. Kergesti oleksid võinud alistatud Eesti maakonnadki mässu tõsta ning ühineda arvukate venelastega. Venelaste arvukat väge kartsid aga sakslased niivõrra, et nad Võnnu piiramise puhul katsetki ei teinud kantsile appi minna, kuigi piiramine kestis kaks nädalat.

Breemeni peapiiskop, keda kibestas Alberti vabanemine tema piiskopkonna alt, leidis nüüd paraja aja tulnud selleks, et näidata, kuidas tema toetuseta on võimatu Liivimaa ristiusustamine. Ta sulges 1218. a. Lüübeki sadama Liivimaale minevaile ristisõitjatele. Nüüd pöördus Albert suures hädas Taani kuninga Valdemar II poole ning sõlmis temaga lepingu, mille tingimusi ei saa täpselt tõlgendada. Ühelt poolt on väidetud, et Albert lubas taanlastele kogu Maarjamaa või vähemalt kogu eestlaste ala, teisalt arvatakse aga, et taanlastele lubati ainult seni ristiusustamata alad Põhja-Eestis.

Lindanisa lahing. Tallinna asutamine (1219). 1219. a. juunis saabuski Valdemar Võitja suure laevastikuga Reevellesse. Siin leidsid ootamatuna tulnud võõrad eestlaste linnuse Lindanisa tühjana eest ning lõhkusid ta maha, et asemele asutada Tallinna kantsi. Harjulased ja reevellased olid väga üllatunud vaenlaste tulekust. Aja võitmiseks läksid nende pealikud taanlaste leeri, kus nad sõbralikke läbirääkimisi alustasid ning endid ristida laskisid. Kolme päeva jooksul kogusid eestlased suure sõjaväe kokku ning tungisid äkki viiest kohast korruga taanlaste laagrisse. Eestlased võitlesid vahvalt, võtsid ära isegi ühe teistest kaunima telgi ning tapsid seal sees asuva Eesti piiskopi Theodorichi. Lahing lõppes siiski eestlaste kaotusega. Vana legend kõneleb, et Jumal ise olevat julgustanud võitlevaid taanlasi. Siis, kui kõik lahingulipud olid juba eestlaste kätte langenud, lasknud Jumal

taevast kukkuda uue lahingulipu valge ristiga punasel põhjal, mis on Taani riigilipuks tänini.

Taanlased ja sakslased vallutavad Mandri-Eesti (1219—1220). Rootslaste tagajärjeto katse Ridalat vallutada (1220). Taanlased ja sakslased jätkasid oma sõjaretki ning aegamööda läks nüüd kogu Mandri-Eesti enamvähem kristlaste võimu alla. Maa vallutamisel sundisid kristlased nüüd korduvalt Eesti maakondi üksteise vastu ning toimisid tihti haruldase julmusega. Vallutajate „kristlikku inimarmastust“ iseloomustab näiteks järgmine lugu.

Harjumaal, praeguses Juuru kihelkonnas, peitusid eestlased sõja korral suurde Idaurgete koobastikku oma naiste ja lastega ning kallima varaga. Kui riialaste vägi leidis Idaurgete koobastiku, siis tegi ta tule selle sissekäigu ette, nii et seesolijad pidid lämbuma suitsu. Kui mõnda aega oli paganid suitsuga piinatud, siis tungisid kristlased koopaisse ja leidsid sealt enam kui 1000 inimest kas surnult või hinge heitmas. Võitjad tapsid viimased kohe ära ning jagasid suure saagi kristlikult. „Selle järel pöördusid liivlased ja sakslased tagasi Jumalat tänades, et ta harjulaste uhked südamed oli alandanud kristlikule alandlikkusele,“ ütleb Läti Henrik selle sõjakäigu kirjelduse lõpul.

Sama laadi vagade tunnetega toimetasid keskaegsed ristiusulised ka muid hirmutegusid.

1220. a. ilmusid ka rootslased osa saama Eestimaa jagamisest. Nad vallutasid Lihula linnuse Ridalas, kuid kihutati sealt varsti minema saarlaste poolt. Uusi vallutamiskatseid nad enam ei teinud.

„Kogu Eesti ristitakse“ (1220). Kui „relv oli küpsetanud vilja lõikuseks Issanda viinamäel“, siis saatsid nii riialased kui ka taanlased oma preestrid välja maad ristima. Taanlaste ja sakslaste vahekorid oli vahepeal teravaks muutunud. Kumbki pool seletas piiskopi ja kuninga vahelist kokkulepet oma moodi ning ühtelugu tekkis arusaamatusi küsimuse ümber, mis sugused maakonnad peaksid kummalegi poolele kuuluma. Ainult hirm eestlaste ees ei lasknud kristlaste vahel sõda puhkeda. Ristimisel püüdsid mõlemad pooled üksteisest ette jõuda. Edukas misjonitöö tundus ju õigustavat maa oma valduses hoidmist. Võistleja preestritest ettejäõudmiseks tavatsesid preestrid ristida ruttu neid külasid, mis olid võistlejaile lähemal — nii loodi teatav piir, millest teised ei võinud üle astuda. Koomilisi lugusid juhtus mõnikord rahva ristimisel. Vahel sattusid võistlevate poolte preestrid samal ajal ühte külla ning hakkasid seal sõnelema. Mõnikord teatasid külavanemad neile allasurutud muigega, et nad on hilinenud ning neid on juba „kastetud“.

Muidugi polnud juttugi sellise kiire ristimise juures eestlaste tutvustamisest ristiusu sisulise küljega. Eestlased allusid ristimisele kui mingile arusaamatule nõiatembule, mida võitjad mingipärast neile peale surusid. Võib-olla ristlesid rutuvad preestrid mitmes külas ainult tähtsamaid ja mõjukamaid mehi ning püstitasid suure puuristi küla ristiusustamise tunnuseks.

III. Eestlaste vabadusvõitlus 1220—1224.

1. Üldine eestlaste vastuhakkamine.

Saarlased vallutavad taanlaste linnuse (1222). 1222. a. maabus Valdemar II tugeva laevastikuga Saaremaal ning asus ehitama siia kirik-kindlust. Nii pea kui linnuse välismüürid olid valmis, lahkus kuningas, jättes kindluse tugeva kaitseväge. Kuid kui kuningas oli läinud, asusid saarlased ja läänlased piirama taanlaste linnust. Seejuures tarvitasid nad tehniliselt laitmatuid paterelle, mille valmistamise nad salaja olid ära õppinud sakslastelt. Poolvalmis linnuse meeskond, kes pidi võitlema vaba taeva all, ei suutnud kaua vastu panna saarlaste „pommitamisele“ ning alistus. Taanlasi lubati rahu ära sõita, ainult 7 neist jäeti pantvangideks, ühes nendega piiskop Alberti vend Theodorich, kes juhtus viibima kindluses. Vallutatud linnuse hävitasid saarlased, nii et ei jäänud „kivi kivi peale“, ning saatsid saadikud mandrieestlaste juurde rahvast mässule õhutama ning neile sõjamasinate ehitamist õpetama.

Eesti mandril puhkeb mäss (1223). Varsti löigi mässutuli kogu Eestis leegitsema, kohati võimsamalt, kohati tagasihoidlikumalt. Kõige esmalt tapsid varbolased taanlasi ning preestrid, siis kogusid järvalased ja virulased oma preestrid kokku ja saatsid ära Tallinna. Palju julgemalt talitasid võõrastega viljandlased. Ühel pühapäeval 1223. a. jaanuaris, kui sakslased olid paha aimamata kirikus, tõstsid linnuses viibivad eestlased mässu, osalt vangistasid, osalt tapsid sakslased ning jagasid ära nende varanduse. Samal päeval läksid sakalaste saadikud teele Tartusse ja Otepäasse, et ugandlastele teatada sündinust. Ugandlased toimisid nüüd viljandlaste eeskuju järgi: tapsid ja vangistasid sakslasi ning jagasid nende varandusi.

Jälle kord pesid paganad endilt ristimise ning küürisid hoolikalt luudadega maju, mida preestrid olid pühitsetud veega piser-

danud. Endised paganlikud kombed ellusid uuesti. Kristlikul viisil maetud surnud kaevati haudadest välja ning põletati vanal kombel. Vangistatud sakslaste vastu vahetasid eestlased välja oma pantvangid ning ühtlasi teatasid Riiga, et nad ristiuskuseni vastu ei võta, kui maal on elus veel üheaastane ja küünrapikkune poisike.

Õieti mõistes, et vasturetkist ei jätku vaenlase heidutamiseks, hakkasid eestlased rohkem rõhku panema otsesele vastupanule. Nad kindlustasid oma linnuseid paremini kui iial varem, õppisid kasutama sakslastelt riisutud relvi ning ise valmistama sarnaseid. Et sõdadest rüüstatud maal oli tunda meeste puudust, palkasid nad abiks venelasi Novgorodist ja Pihkvast.

Eestlaste võidukäik peatub. Tallinna tulemusteta piiramine ja Ümera kaotus (1223). Vaatamata sellele, et eestlased oma sõdimisviisi moderniseerisid ja venelasi appi kutsusid, ei suutnud nad maad täiesti puhastada vaenlasist. Seisukord oli seda raskem, et nüüd vaenlased ähvardasid nii põhjast kui ka lõunast. Ka ei võinud venelaste abi väga usaldada, sest neil oli kombeks hiljaks jääda.

Tahtes taanlasi lõplikult maalt välja ajada, piirasid saarlased ja Põhja-Eesti elanikud kaua Tallinna, kuid linn ei langenud ning piiratute väljasõstmisel olid lõpuks eestlased sunnitud taganema. Ka riialased muutusid varsti julgemaks, tulid Sakalasse ning piirasid Viljandit ja Leholat, kuid ei suutnud neid vallutada. Varsti pärast seda tegid sakalased ja ugandlased suure rüüsteretke lätlaste ja liivlaste alale. Kuid tagasiminekul lõi neid ootamatult suur sakslaste ning lätlaste-liivlaste vägi, kui eestlased olid parajasti minemas üle Ümera jõe.

2. Viljandi ja Tartu langemine,

Viljandi langemine (aug. 1223). Järva ja Viru alistamine. Pärast Ümera võitu alustasid kristlased jälle hoogsamat pealetungimist. 1223. a. augustis piiras riialaste 8000-meheline sõjavägi 2 nädalat Viljandi linnust. Asjata püüdsid piirajad rünnates vallutada kantsi — sakalased ja neile abiks olevad venelaste salgad olid hästi varustatud ambude ja paterellidega ning löid tagasi kõik vaenlaste pealetungid. Seejuures ootasid nad pikisilmi suuremate vene vägede appijõudmist, kuid viimased jäid jälle hiljaks. Lõpuks sundisid vee- ja toidupuudus ning linnas algav taud viljandlasi alistuma. Piirajad lubasid

linnuses olijate vara ja elu säästa, kuid tegelikult röövisid, mis kätte said, ning „poosid üles kõik venelased hirmuks teistele venelastele“. Ainult eestlased võisid eluga tagasi minna oma külladesse. Varsti pärast Viljandit langes ka Pala kants ning kogu Sakala sattus võõraste võimusesse.

Alles pärast mõlema kantsi alistumist jõudis Eestisse suur vene vägi Novgorodi vürsti Jaroslavi ning Pihkva Vladimiri juhatusel. Neli nädalat piirasid venelased ühes eestlastega Tallinna, kuid mitte suutes linna vallutada lahkusid nad pettunult maalt. Enne äraminekut rahaldasid venelased veel oma saagiha liitlaste kulul, riisudes mitmel pool Eestis.

Pärast venelaste lahkumist tihenevad jälle kristlaste retked. Riialastel ja taanlastel õnnestub Järva-, Viru- ja Harjumaad enam-vähem alistuma sundida. Nii lahutati vabad ugandlased saarlastest ja läänlastest, kes samuti polnud veel võõraile alistunud. Maa taasvallutamiseks tegid sakslased rohkem tööd kui taanlased. Osalt oli selle põhjuseks Taani kuninga Valdemar II vangistamine 1223. a. kevadel oma vasalli Schwerini krahvi Heinrich'i poolt, mille tõttu ta ei saanud küllalt tõsiselt käsile võtta Eesti vallutamist.

Tartu langemine (aug. 1224) ja mandrieestlaste lõplik alistumine. 1224. a. kevadel õnnestus Albertil eriti palju ristisõitjaid tuua Liivimaale. Nende abiga võis piiskop jätkata julgemalt Eesti tagasivõitmist. Sama aasta hilissuvel võtsid riialased ette suure sõjakäigu Ugandisse Tartu alla. Tartu linnusesse oli kogunenud palju ärksaid ja saksavaenlikke eestlasi juba alistunud maakondadest ning endine Kukenoisi vürst Vjatško viibis liitlasena kindluses oma 200-mehelise väega. Linna kaitsejad sõdisid väga innukalt, teades, et Tartu on viimne tugev eestlaste kindlus mandril. Nii piirajad kui ka kaitsejad osutasid oma aja kohta head sõjatehnilist taset. Piirajad ehitasid suuri kõrgeid piiramistorne, mille ülakorral asusid ammumehed, all vallikaevajad ja müüri lõhkujad, piiratud kasutasid mitmesuguseid viskemasinaid ning veeretasi alla põlevaid rattaid, et süüdata vaenlaste piiramistorne. Üksteise heidutamiseks ja kärsituse tegemiseks tegid mõlemad pooled öösiti ootamatult lärmi, segades nii vaenlase rahu ning sisendades talle pealetungikartust.

Jälle ootasid piiratud abi venelastelt ning jällegi jäid venelaste väed hiljaks appi tulema. Umbes poolekuise piiramise järel õnnestus sakslastel tungida linna, kus nad põhjalikult rüüstasid ja tapsid. Venelastest jätsid nad ellu ainult ühe — Suzdali vürsti

vasalli, kes läkitati kodumaale teateid viima Tartu sündmusist. Tartu langemise järel oli kogu Ugandi riialaste võimuses. Esmalt Otepäasse, hiljem Tartusse asus resideerima nüüd Alberti poolt nimetatud Eesti piiskop Hermann.

Kuuldes Ugandi alistumisest mõistsid läänlased edaspidise vastupanu lootusetust ning läkitasid oma saadikud piiskop Albertile võlgu olevaid makse tasuma. Kogu Mandri-Eesti allus jälle vööraسته: Reevele ja Harju Taanile, Järva-, Viru- ja Läänemaa kuuluvuse üle vaidlesid taanlased ja sakslased omavahel ikka veel, ülejäänud maakonnad kuulusid kindlasti sakslastele. Vabaks olid jäänud ainult saarlased, kes loobusid uue mässu õhutamisest mandril, tegid sakslastega rahu ning jätkasid suurema hooga oma viikingisõite läände, eriti Rootsi.

IV. Rooma kuuria tülüküsimusi lahendamisas Maarjamaal. Saaremaa vallutamine (1227).

Modena Wilhelm paavsti legaadina (1225—26). Pärast Tartu langemist arvasid leedulased, venelased, kurelased ja semgallidki kasulikuks sakslastega rahu teha. Maa võis nüüd puhata kestvaist sõdadest. Inimesed, kes olid elanud enam maalinnades, metsades ja koobastes kui külades, ilmusid sinna jälle tagasi ning asusid endise hoolega põlde harima. Kuid endine öitseng ei tulnud maale tagasi nii pea. Kaua aega ei jätkunud töökäsi kõigi põldude ülesharimiseks. Salajane viha hõõgus päriselanikudes sakslaste vastu, kes enamasti elasid kindlustatud linnades, mitte julgedes asuda maale. Pinevus taanlaste ja sakslaste vahel mõningate maakondade alluvuse pärast kestis edasi. Ordu ja piiskopi võimupiiridki ei olnud selged ning nende pärast tekkis hõõrumisi. Sakslaste-taanlaste ning piiskopi ja ordu vaheliste tülide lahendamiseks palus piiskop Albert paavsti saata Liivimaale oma legaati. Vististi lootis Albert, et tutvudes piiskopi tehtud hiiglatööga legaati aitab kaasa selleks, et Riia piiskopkond muudetakse peapiiskopkonnaks ning tüüalused maakonnad antakse riialastele.

1225. a. kevadel maabuski Riias ühes ristisõitjate ja preestritega Modena piiskop Wilhelm, kelle Honorius III oli määranud oma legaadiks Liivimaale. Hoolega õppis paavsti legaati siin tundma pärismaalaste elu-olu ja vajadusi. Ta reisis palju kogu Maarjamaal, viibides kahel korral ka eestlaste alal.

Sõõra- ja Jämsä maakondades jätlastes seletas ta eestlastele võimalikult lihtsal kujul ristiusu põhitõdesid ning manitses preestrid ja rüütleid sõpruses elama pärisrahvaga ning neid õiglaselt ja kristlikult kohtlema.

Alberti auahnele peapiiskopkonna loomise kavale polnud ta aga heatahtlik. Paavst Honorius kavatses Maarjamaad alistada vahetult oma valitsusele ning selleks astuski Wilhelm esimesi samme. Ta võttis tüli- ja sõjalised maakonnad Viru-, Järva- ja Läänemaa otseselt paavsti valitsuse alla ning pani siia paavsti ametnikuna valitsema kaplan Johannese. Wilhelm näib kavatsenud isegi valitsust maal usaldada, kohalikele maavane- maile, kuid esialgu oli selleks viimaste vilumus pisut väike ning poliitiline olukord liiga keeruline. Teatavais piirides aga kinnitati vanemate valitsemise ja kohtupidamise õigused. Kirikuvande ähvardusel nõudis paavsti legaat Tallinnast välja virulaste pantvangid ning samuti kirikuvande ähvardusel ajas minema sakslased Virumaalt. Eestlased alistusid meel- sasti sõbralikule piiskopile. Läänlased saatsid oma saadikud tema juurde otse paluma kaitset taanlaste ja sakslaste vastu.

Ka piiskopi ja ordu vahelisi tüliküsimusi lahendas paavsti legaat, pidas lõpuks Riias ühe piduliku kirikukogu ning lahkus 1226. a. mai lõpul Liivimaalt, et tagasi minna Itaaliasse.

Saarlaste alistamine (1227). Paavstile otseselt alluva ala loo- misega polnud rahul ei taanlased ega sakslased, kuid aukartus paavsti legaadi ees ning hirm temaga kaasas olevate ristisõit- jate pärast hoidis neid välja astumast. Kuid kui Wilhelm oli lahkunud, tungisid taanlased Ridalasse, kust kaplan Johannesel õnnestus neid siiski välja lüüa. Ka riialaste ja taanlaste vahe- kord püsib terav, kuni nad rahu teevad selleks, et riialased ja paavsti alade elanikud võiksid alistada saarlasti, kelle laevastik ähvardas nii sakslaste kui ka taanlaste kaubandust ning kristlaste kolooniaid nii Väina ääres kui ka Reeveles. Ka võisid iseseisvad saarlased õhutada iseseisvuspüüdeid mandri maakonnis, nagu nad olid kord juba teinud.

Sõja saarlastele kuulutas Modena Wilhelm, kes kojusõidul kohtas saarlaste Rootsist röövretkelt tagasi tulevat laevastikku. 1227. a. jaanuaris kogusid riialased umbes 20 000-mehelise väe, kuhu kuulus ka palju mandri eestlasti. Pärnu jõe äärest asuti teele üle peegelsileda jää. Esmalt suunduti Muhumaale. Alles üheksandal päeval pärast mandrilt lahkumist jõuti Muhu linnuse alla ning asuti seda piirama. Kuuendal piiramispäe- val õnnestus kristlastel vallutada linnust tormijooksuga, mis oli

eriti hädaohtlik seetõttu, et linnuse kivivall oli jäätunud. Aga osalt redelitel, osalt kätele toetudes, osalt „Jumala inglitest kantuna“, nagu jutustab vana kroonika, jõudsid piirajad üles. Kants vallutati ning kõik seesolijad tapeti. Edasi liikusid ristsõitjad Saaremaale ning tungisid Valjala linnuse kallale. Valjalalased, kes kartsid endile osaks saavat muhulaste saatust, alistusid varsti, nõustusid ristimisega ja pantvangide andmisega. „Said saarlased, tähendab, valjalalased, sõnakuulelikkuse-lasteks, kes enne olid kõrkuselapsed,“ jutustab Läti Henrik. „Kes enne oli hunt, sai nüüd lambaks, kes enne oli kristlaste tagakiusaja, sai nüüd kaasvennaks Kristuses.“ Ei nad keeldunud ristimist vastu võtmast ega pantvange andmast. Pärast valjalalaste alistumist tulid teisedki saarlased ning lasksid endid ristida.

Sisukord.

	Lk.
Sissejuhatus	5— 17
1. Põhimõisteid	5— 7
2. Esiaeg	7— 17
Vana-Idamaa	17— 37
1. Geograafilised tingimused	17— 18
2. Egiptuse kultuur	18— 28
3. Mesopotaamia riigid	28— 30
4. Mesopotaamia suurriikide kultuur	30— 33
5. Foiniikia	33— 34
6. Pärsia suurriik	34— 36
7. Vana-Idamaa kultuuri ühiseid jooni ja tähtsus	36— 37
Kreekamaa	38—107
I. Kreekamaa looduse mõjust poliitilisse ja kultuuriellu	38— 39
II. Hellase esiajalooline aeg	39— 48
1. Egeuse kultuur	39— 43
2. „Homeroose ajastu“	43— 48
III. Hellas ajaloolise aja algusest Kreeka-Pärsia sõdadeni (800—500 e. Kr.)	48— 66
1. Ühiskondlikud suhted ajaloolise aja algul	48— 52
2. Vaimsest elust VII ja VI sajandil e. Kr.	52— 57
3. Agraar- ja aadliriik Sparta	58— 60
4. Demokraatlik ja kaubandus-tööstusriik Ateena	60— 66
IV. Kreekamaa õitseng Ateena juhtimisel (500—431 e. Kr.) ja Hellase langusaeg (431—338)	66— 92
1. Poliitilisest ja sotsiaalsest elust Ateena õitseaial	66— 72
2. Võitlus hegemoonia pärast ja Hellase langusaeg (431—338 e. Kr.)	72— 76
3. Kreeka vaimne kultuur ta õitseaial	76— 92
V. Hellenismiaeg	92—107

	1. Makedoonia tõus ja hegemoonia	92—94
	2. Aleksander Suure maailmariik	94—97
	3. Aleksander Suure maailmariigi lagunemine ja hellenistlikud riigid	97—107
Rooma		108—161
I. Rooma esiajalooline aeg		108—113
	1. Looduslikud tingimused ja rahvas	108—109
	2. Poliitilisest ja kultuurielust enne Rooma vabariigi tekkimist	109—113
II. Seisuste võitluse ja Itaalia ühendamise ajastu (510—270 e. Kr.)		113—121
	1. Seisuste võitlus	113—119
	2. Itaalia vallutamise tähtsus Rooma ajaloos	120—121
III. Maailmariigiks tõusev Rooma		121—128
	1. Rooma vallutused	121—122
	2. Maailmariigiks saamise mõju Rooma siseoludesse	122—128
IV. Kodusõdade aeg		128—136
	1. Gracchuste reformipüüded	128—132
	2. Rooma, Itaalia ja provintsid olusuhteliselt I s. e. Kr.	132—134
	3. Vabariigi lõpp	134—136
V. Keisririigi aeg		137—161
	1. Varajane keisririik	137—139
	2. Esimese ja teise sajandi keisririigi iseloomuliku- maid jooni	139—148
	3. Dominaadiaeg	148—161
Varane kesk-aeg		162—223
	1. Lääne-Rooma riik ja germaanlased	162—168
	2. Ida-Rooma riik keskaja algul	168—175
	3. Araablased ja nende kultuur	175—181
	4. Karolingide ajastu Frangi riigis	181—187
	5. Soome-ugri rahvad ja normannid	187—191
	6. Slaavlased	192—196
	7. Poliitilise ja sotsiaalse olukorra peajooni varasel keskajal	196—206
	8. Paavstlus ja Saksa rahvuse Püha Rooma riik	206—215
	9. Ristisõdade mõju Euroopa arengusse	215—217
	10. Rahvusliku monarhia kujunemine Prantsus- ja Inglismaal	218—223

Eesti ajalugu	224—275
Eestlaste muistne iseseisvusaeg	224—249
I. Esiajalooline aeg noorema rauaajani	224—258
1. Soome-ugri rahvaste algkodu ja sellest lahkumine	224—225
2. Kiviaeg (maa asustamisest kuni 1500. a. e. Kr.)	225—228
3. Metalliajastu kuni noorema rauaajani	228—232
II. Meie noorem rauaaeg	232—249
1. Suhete tihenemine naaberrahvastega	232—234
2. Eestlaste viikingiaeg	234—235
3. Rahva töö	236—242
4. Ühiskondlik kord ja maakaitse	242—246
5. Usund	246—249
Eestlaste vabadusvõitlus	249—275
I. Ristiusk tungib Eestisse	249—258
1. Eestlaste ristiusustamise esimesed katsed	249—250
2. Sakslaste tung itta	250—252
3. Pideva misjonitöö algus Liivimaal	252—254
4. Piiskop Alberti (1199—1229) eeltööd maa vallutamiseks ja kristianiseerimiseks	255—258
II. Eestlaste vabadusvõitlus kuni 1220. a.	258—270
1. Eestlaste vabadusvõitlus 1212. a. vaerahuni	258—263
2. Eestlaste vabadusvõitlus 1215.—1217. a.	263—266
3. Mandri-Eesti vallutatakse sakslaste ja taanlaste poolt (1217—1220)	267—270
III. Eestlaste vabadusvõitlus 1220—1224	270—273
1. Üldine eestlaste vastuhakkamine	270—271
2. Viljandi ja Tartu langemine	271—273
IV. Rooma kuuria tülikäsimusi lahendamas Maarjamaal. Saaremaa vallutamine (1227)	273—275